Генрик Сінкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

ПОВІСТЬ З ДАВНИХ ЛІТ.

Перевів з польскої мови Василь Косар.

ТОМ ПЕРШИЙ.

ВИПУСК ПЕРШИЙ.

Ціна 65. ц.

1918

Головний склад в "Книгарни Новин"
10317 — 101. ул. Едмонтон, Алберта, Канада.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Ґенрик Сінкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Повість з давних літ.

Перевів з полської мови Василь Косар.

Том I.

Накладом Книгарні Новин
в Едмонтоні.

1918

I.

Рік 1647 був се дивний рік, в якім ріжні знаки на небі і на земли віщували якісь нещастя і надзвичайні події.

Сучасні літописцї оповідають, що весною на Диких Полях зароіла ся саранча і знищила засїви і трави, а се ворожило татарські напади. В лїтї було велике затьмінэ сонця а незадовго потім появила ся на небі комета.

В Варшаві виділи над містом гріб і огненний хрест на облаках. Отже люди постили і давали милостинї бо говорили, що зараза спаде на край і вигубить людський рід. Аж прийшла зима і то така легка, що найстарші люди такої не запамятали. Сніг топив ся що раня і ріки розливались широко затоплюючи береги. Дощі ішли за дощами. Степ розмок і замінив ся в одну велику баюру, а в полудне сонце пригрівало так сильно, що — диво над дивами —вже в половинї грудня в воэвідстві Брацлавськім і на Диких Полях степи і луги покрили ся зелению. Пчоли по пасїках бурили ся і гудїли а по обійстях ревіла худоба. Отже зівсім зрозуміло, що коли порядок в природї так перевернув ся, то всї на Україні ожидали надзвичайних подій і неспокійно звертались думками на Дикі Поля, звідки найскорше можна було сподївати ся небезпеки.

А тимчасом на сих полях не дїяло ся нїчого надзвичайного і не було там жадних иньших битв анї боїв крім тих, що там нїколи не переводили ся, а о котрих знали і відали тілько орли, яструби круки і дика зьвір.

Бо такі то вже були ті поля. Всякі слїди людських осель кінчили ся ідучи на полудень , вже не далеко за Чигирином, а від Днїстра недалеко за Уманем. А там далї, ген аж до лиманів і моря тільки степ і степ безконечний обнятий двома ріками як великою рамою. Правда, на Днїпровім лузї, на

Низу, за порогами, буяли ще козаки вільним козацьким житэм, але на самих полях нїхто не мешкав, хиба тілько денеде понад берегами виринали козацькі полянки, як острови з посеред моря. Земля належала "де номіне" до Річи посполитої, але була безлюдна і Річ посполита винаймала її Татарам на пашу; але що Козаки з часта гуляли, то се пасовиско було заразом і побоэвищем.

Кілько там битв зведено, кілько людий наложило головами, нїхто того не зчислив, нїхто не затямив. Тілько орли, яструби і чорна воронь знали і відали, і хто зачув тут крик і краканэ або побачив стада птаства кружляючі над одним місцем, той знав, що там лежать трупи... По травах польовано на людий, як би на дикого зьвіря. Полював хто хотів. Людина переслїдувана законом шукаэ на диких степах захисту, чабан з оружіэм в руцї стеріг своїх черед, лицар шукав пригід, злодій добичі, Козак Татарина а Татарин Козака. Бувало що і цїлі ватаги боронили черед перед гурмами напасників. Пустий був се степ, але заразом і повний житя, тихий і грізний, спокійний і повний засїдок, дикий не тілько від диких піль але і від диких душ.

А часами війна наповнювала сей безлюдний степ. Тодї плили по нім як филї по морю татарські загони, полки козацькі то хоругви польські або волоські; по ночах іржали конї а їм вторувало витэ вовків, голос котлів і мосяжних труб летів аж до Овідиэвого озера і до моря, а на Чорнім шляху, на кучманськім — неначе людська повінь. Від Каменця аж до Днїстра стерегли границь Річи посполитої станицї і полянки — і коли шляхи мали зароїти ся, пізнавано по безчисленних стадах птаства, що сполошене загонами летїло на північ.. Але Татарин як лиш вспів вихилити ся з Чорного лїса або перебристи Днїстер з волоського боку, то степом, степом і разом з птаством ставав в полуднеих воэвідствах.

Однаковож тої зими птаство не тягнуло ся з криком до Річи посполитої. На степу було тихше, нїж звичайно. В хвили, коли зачинаэ ся наша повість, як раз заходило сонце і эго червонаві лучі осьвічували цїлком пусту околицю. На північнім скраю Диких Піль над Омельничком, аж до эго уйстя, найбистрійший зір не міг би відкрити одної живої душі, межи темними, посохлими і пївялими бурянами. На виднокрузі лишила ся вже тілько половина соніч-

ного кружка. Небо було вже темне і на степі почало поволи смеркати ся. На лївім березі на невеликім вивисшеню, подібнім більше до могили чим до горба, біліли ся руїни мурованої станиці, котру колись побудував эще Теодорик Бучацький, а котру опісля напади знищили до тла. Від тих руїн падала довга тїнь. Недалеко блищали води широко розлитого Омельничка, що в тім місци робив закрут до Днїпра. Темнїло щораз більше. В воздусі тільки роздавали ся крики журавлїв, що тягнули ся до моря, а впрочім жаден гомін не переривав тишини.

Ніч запала над пустинею а за нею настала година духів. Лицарі, що вартували в тих часах по станицях, оповідали собі вечерами, що ночами встають на Диких полях тїни полягли і відправляють свої хороводи не боячи ся анї хреста анї церкви. Отже коли насірковані шнури починали догарювати, що означало північ, відмовлювано по станицях молитви за померших. Говорено також що тїни їздців, що снували ся по пустини, заступають дорогу подорожним і з зойком просять о знак хреста сьвятого. Були між ними і опирі, що виючи вганяли ся за людьми. Вправне ухо здалека могло відріжнити витэ опира від вовчого витя. Показували ся також цїлі війска тїний, що часом приближали ся аж до станиць, що аж варта трубіла на алярум. Се звичайно ворожило велику війну. Стріча з поодинокими тїнями рівнож не ворожила нїчого доброго, але не завсїгди треба було собі на зле ворожити, бо нераз перед подорожними і живий чоловік зявляв ся і зникав як тїнь, так, що можна эго було і за духа взяти.

Отже як скоро лиш запала ніч над Омельничком, то не було в тім нїчо дивного, що зараз коло опустілої станицї появив ся дух чи чоловік. Як раз тодї виплив місяць з за Днїпра і побілив пустиню, голови будаків і степову даль. Втім дальше на степу показали ся якісь иньші нічні постати. Перелїтаючі хмарочки заслонювали що хвилинки місячне сяэво, отже сї постати то виринали то знов ховали ся в тїни. Хвилями ховали ся зівсім і здавало ся, що вони розпливають ся в темряві. Посуваючи ся до горбка на котрім стояв перший їздець, скрадали ся по тихо, осторожно, звільна, задержуючи ся що хвилинки.

В їх рухах було щось страшного, так як в цїлім тім степу,

що видавав ся на позір так спокійним. Вітер що хвиля подував від Днїпра і шелестів посохлими будаками, які хиляли ся і трясли ся немов перестрашені. При блїдім сьвітлї місяця було видно тільки одного їздця, що стояв на горбі.

Вкінци сей шелест звернув эго увагу. Зближивши ся до краю горба, почав уважно вдивляти ся в степ. В тій хвили вітер перестав віяти, устав всякий шелест, настала повна тишина.

Нагло дав ся чути переразливий свист. Ріжні голоси почали верещати переразливо: "Алла! Алла! Ісусе Христе! ратуй! бий!" Червоні сьвітла продерли темряву, роздав ся гук самопалів. Кінський тупіт змішав ся з бреском желїза. На степу виросли неначе з під землї якісь нові їздцї. Сказати-б буря зірвалась нагло в тій тихій, зловіщій пустини. Потім людські зойки помішались зі страшними вересками, а вкінци все затихло, борба була скінчена.

Очевидно розгравала ся одна зі звичайних сцен на Диких Полях.

Іздцї згуртували ся на горбі, декотрі позлазили з коний і посхилювані приглядали ся чомусь пильно.

Втім в темряві роздав ся сильний і росказуючий голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!.

По хвили посипали ся іскри, а потому бухнула поломінь з сухих очеретів і смільних скалок, які подорожуючі через Дикі Поля везли завсїгди з собою.

Скоро вбито в землю держак від смолоскипи, і яскраве падаюче з гори сьвітло осьвітило виразно кільканайцять людий похилених над якоюсь постатию, лежачою без руху на земли.

Були то жовнїри, поубирані в червону, двірську барву і в капузи з вовчої шкіри. Оден з їздцїв, що сидів на бистрім кони був очевидно проводиром решти. Зсївши з коня, зблизив ся він до лежачої на земли постати і запитав:

— А що, вахміщу, жиэ, чи не жиэ?

— Жиэ, пане наміснику, але харчить: аркан го здавив.

— Що зач за один?

— Не Татарин, якийсь значний чоловік.

— Ну, то і Богу дякувати. — Ту намісник подивив ся уважно на лежачого мужа.

— Щось якби гетьман — сказав.

— І кінь під ним дорогий, татарський, певно ліпшого і у хана нема — відповів вахмістр. — А от там го тримають.

Поручник подивив ся і эго лице прояснило ся. На боці двох жовнїрів тримало знаменитого коня, що тулячи уха і роздуваючи ніздря, витягав шию і споглядав переляканими очима на свого пана.

— Але кінь, пане наміснику, буде наш? — заговорив вахмістр питаючим тоном.

— А ти, псявіро, хотївбись христіянинови коня в степу відібрати?

— Бо здобутий...

Дальшу розмову перервав сильнїйший хропіт здушеного мужа.

— Влити му горівки в рот — сказав пан намісник —відіпняти пояс.

— Чи лишимо ся ту на нічліг?

— Так. Розсїдлати конї і запалити костирі. Жовнїри кинули ся як один. Одні почали ратувати і натирати лежачого, другі побігли за очеретами, а иньші стелили на земли верблюжі і медвежі шкіри на нічлїг.

Пан намісник, не журячи ся більше про здушеного мужа, відіпняв свій пояс і протягнув ся при огни на бурцї. Був то эще дуже молодий чоловік, сухий, чорняви, дуже огрядний, з орлиним носом на худощавім лици. З эго очий пробивала ся дуже велика відвага і завадияцтво, але на лици було видно чесність. Буйний вус і від давна неголена борода додавали эму поваги понад эго літа.

Тимчасом двох підростків заняло ся приладженэм вечері. Положили на огни готові четвертини баранячі; також здіймили з коня кілька дрохвів, яких ще за дня заполювали, кілька тетеревів і одного сугака, з котрого хлопець зараз почав здирати шкіру. Костир горів, кидаючи на степ величезні червоні сьвітляні смуги. Здушений чоловік почав звільна приходити до себе.

Через якийсь час водив очима набіглими кровію по незнакомих, слїдячи їх облича; відтак старав ся встати. Жовнїр, що перше розмовляв з намісником, підійняв эго в гору по під пахи; другий встромив эму в руку топорець, на котрім незнакомий опер ся з цїлої сили. Лице эго було эще червоне а жили напічнявілі. Вкінци придушеним захриплим голосом вимовив перпю слово:

— Води!

Эму подали горівки, якої він добре напив ся, що эму очевидно помогло, бо вже чистим голосом запитав:

В чиїх я э руках?

Намісник встав і приближив ся до него:

— В руках тих, що васці сальвували (уратували).

— То се не вашмосьцьове взяли мене на аркан?

— Моспане, наша річ шабля, а не аркан. Кривдиш васць добрих жовнірів таким підозрінэм. Зловили тебе якісь лотри, поперебирані за Татарів, котрих як эсь цікавий, можеш оглянути, бо онтам лежать порізані як барани.

Говорячи се показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під горбом.

А незнакомий на се:

— То позвольте мені спочати.

Посадили эго на войлуковій кульбаці, на котрій сей сів і задумав ся.

Був се муж в силї віку, середного росту, з широкими раменами, великанської будови тіла, з надзвичайно ударяючими рисами лиця. Голову мав величезну, лице смагляве і огоріле від вітру, очи чорні і довгий густий вус. Эго могуче лице здраджувало відвагу і гордість. В эго лици було щось, що притягало, відбивалась в нїм гетьманська повага, доброта і суворість.

Посидївши трохи на кульбаці, встав і чого нїхто не сподївав ся, замість дякувати за ратунок, пішов оглядати трупи.

— Простак! — промормотїв намісник. Незнакомий тимчасом придивляв ся уважно кождому трупови, покивуючи головою, як чоловік, що відганув все. Потім вертав поволи назад до намісника, шукаючи руками пояса, за котрий очевидно хотїв заткнути руки.

Не подобала ся молодому намісникови та повага в чоловіка відрізаного перед хвилею від посторонка; отже відізвав ся закусуючи губи:

— Сказавби хто, що васць шукаэш знакомих межи тими опришками, або відмовляэш пацїр за їх душі.

Нзнакомий відповів з повагою:

— Милиш ся і не милиш ся васць; не милишся бом шукав знакомих, а милиш ся, бо то не опришки, але слуги одного шляхтича, мо-

го сусіда.

— Як так то очевидно не пэте з тим сусїдом з одної студнї.

Якийсь дивний усьміх перелетів по лици незнакомого.

— І тому ся васць милиш — сказав кріз зуби.

По хвилї додав голоснійше:

— Але вибач вашмосьць пане, що я наперед не зложив належної подяки за авксілїюм (поміч) і щасливий поратунок, що мене вратував від так наглої смерти. Хоробрість васцї заступила мою неосторожність, але і моя вдячність дорівнуэ вашій охотї.

То кажучи, протягнув до намісника руку.

Але гордий молодик не рушив ся з місця і не подав своэї руки; замість сего сказав:

— Хотївбим вперед знати, чи маю до дїла зі шляхтичем, бо хоч про се не сумнїваю ся, то всеж таки не годить ся менї приймати безіменних подяк.

— Виджу що у вашмосцї э дійсно кавалэрська фантазия — і маэш слушність. Я повинен був від назвиска розпочати свій дискурс і подяку. Эсьм Зиновій Абданк, гербу Абданк з хрестиком, з Київського воэвідства, осілий і полковник козацької хоругви князя Домінїка Заславського.

— А я Ян Скшетуский, намісник панцирної хоругви. Я. О. Князя Яреми Вишневецького.

— Служиш васць під славним войомником. Приймиж тепер мою подяку і руку.

Намісник вже не вагував ся довше. Панцирні товариші вправдї з гори дивили ся на жовнїрів з під иньших хоругвів, але пан Скшетуский був на степу, на Диких Полях, де на такі річи звертано меньше уваги. До того мав до дїла з полковником, о чім зараз міг ся наочно переконати, бо коли эго жовнїри принесли пану Абданкови пояс і шаблю,подали эму заразом коротку булаву з кістяною рукоятию і з головкою зі слиноватого рога, яких звичайно уживали козацькі полковники. При тім убір Зиновія Абданка був богатий, а эго добірна мова вказувала на бистрий ум і отертэ в сьвітї.

Отже пан Скшетуский запросив эго до компанії. Запах печеного мяса зачав власне заносити від костиря і дразнити нїздря і піднебінэ. Слуга добув мясо з жару і подав на циновій мисцї. За-

чали їсти, а коли принесено їм добрий буклаг молдавського вина, вшитий з кізлячої скіри, завязала ся між ними жива розмова.

— От кобисьмо щасливо до дому вернули! — сказав пан Скшетуский.

— То васць вертаэш? а звідкиж прошу? — запитав Абданк.

— Здалека, бо з Криму.

— А щож вашмосць там робив? чи не їздив з викупом?

— Ні, мосці полковнику: Я їздив до самого хана.

Абданк наставив цікаво уха.

— Ану то прошу, в гарне вашмосць попав діло. А з чимже вашмосць до хана їздив?

— З листом Я. О. Князя Яреми.

— То вашмосць послував. Про щож эгомость князь писав до хана?

Намісник подивив ся бистро на свого товариша.

Мосці полковнику — сказав — заглядаваэсь в очи опришкам, що тебе взяли на аркан, то твоя справа, але що князь до хана писав, то ані твоя, ані моя, але їх обох справа.

— Дивував ся я перед хвилею, що эгомость князь так молодого чоловіка до хана послом вислав, але по відповіди васці вже ся не дивую, бо виджу, щось молодий літами, але старий експеріэнциэю (досьвідом) і розумом.

Намісник ликнув легонько схлїбляюче слово, тілько вуса підкрутив і питав:

— А скажиж мені вашмосць, що ти робиш над Омельничком, і як ти ся тут сам взяв?

Не э я ту сам оден, лиш я своїх людий лишив по дорозї а їду до Кодака, до пана Ґродзїцкого, котрий там э начальником над президиюм (залогою) і до котрого эгомость гетьман великий вислав мене з листами.

— А чому васць не байдаком, не водою?

— Такий був ординанс (росказ), від котрого мені відступити не годить ся.

— То дивно, що эгомость гетьман видав такий ординанс, бож власне на степу попав ся васць в таку біду, котрої певно бувбись не зазнав, як-бись їхав водою.

Моспанэ, степи тепер спокійні; знаю ся я з ними не від нині, а то, що мене сегодня стрінуло, се людська злоба і інвідия (завистъ).

— А хто на эгомостя так завзяв ся?

— Довгоби говорити. Сусід то лихий мостивий намісннику, що субстанцию (майно) мені знищив, з посілости мене виганяэ, сина мені побив, — і от! — як васць видиш ще і на житэ моэ настаэ.

— А бож то васць не носиш шаблї при боці?

В могутнїм обличу Абданка блиснула ненависть, очи загоріли понуро і він сказав повільно і твердо:

— Ношу, і так менї Боже допоможи, иньших рекурсів (средств) проти своїх ворогів шукати не буду.

Поручник хотів щось говорити, коли нагло від степу роздав ся тупіт коний, а радше поспішний хлюпіт кінських копит по розмоклій траві. Сейчас надбіг намісників челядник, що тримав варту, і оповістив, що наближають ся якісь люди.

— То певно мої — сказав Абданк, — котрі лишились за Тасьмином. Я, не сподіваючись зради, обіцяв ту на них ждати.

По якійсь хвили громада їздців окружила колесом горб. До блеску огню видно було кінські голови з отвореними ніздрями, порскаючі від умученя, а над ними похилені облича їздців, що прислонюючи долонями очи, дивилися бистро до сьвітла.

— Гей люди! Хто ви? — запитав Абданк.

— Раби божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, то мої молодці — повторив Абданк, звертаючи ся до намісника. — Бувайте! Бувайте!

Декотрі позлазили з коний і зближили ся до огню.

— А ми спішили, спішили батьку. Що з тобою?

— Засїдка була. Федько зрадник знав про місце і чекав вже ту з другими. Мусів виїхати завчасу передімною. На аркан мене імили.

— Спаси Господи і сохрани! А що то за Ляшок коло тебе.

— То добрі други — відповів Абданк. — Слава Богу, я цїлий і живий. Сейчас їдемо дальше.

Новоприбувші почали розгрівати долоні над огнем, бо ніч була холодна, хоч погідна. Вони зівсім не виглядали на реэстрових Козаків, що не мало здивувало пана Скшетуского, тимбільше, що

було їх так богато. Все те видало ся намісникови дуже підозрілим. Коли би гетьман великий вислав Абданка до Кодака дав би эму преці сторожу з реэстрових, а подруге, з якої причини казав би эму іти від Чигирина степом, а не водою? Потреба переправлюваня ся через всї ріки, ідучі Дикими Полями до Днїпра, могла тільки похід припізнити. Виглядало оно радше, що пан Абданк хотів власне поминути Кодак.

А таксамо і особа пана Абданка дуже застановила молодого намісника. Він зараз завважав, що Козаки, котрі обходили ся зі своїми полковниками дуже поуфало, відносили ся до него з надзвичайною почестию, ядби до правдивого гетьмана. Мусів се бути якийсь великий лицар, а се ще більше дивувало пана Скшетуського, бо знав Україну і по сім і по тім боцї Днїпра, а преці нїчого не чув за такого преславного Абданка. При тім в обличу сего мужа було щось особливого — якась утаэна сила, що била з лиця, як жар від полуміня, якась незломна воля, вказуюча, що сей чоловік перед нїким і нїчим неуступить . Таку власне волю в обличу мав князь Ярема Вишневецький, але що у князя було природним даром, відповідним эго уродженю і власти, се могло застановляти у чоловіка з незнаним назвиском, що заблукав в глухому степу.

Пан Скшетуский довго роздумував. Раз думав, що то може який могучий банїт, що гонений вироком шукав захисту на Диких Полях, то знов, що се ватажко розбійничої шайки, але се послїдне було зівсім неправдоподібним. І убір і мова сего чоловіка вказували на що иньшого. Отже намісник не знав зівсім чого ся тримати, однак мав ся на осторожности, а тимчасом Абданк казав собі подати коня.

— Мосцї намісником — сказав, — кому в дорогу тому час. Позволь собі эще раз подякувати за ратунок. Коби Бог позволив менї відплатити ся рівною прислугою.

— Не знав я, кого ратую, проте і на вдячність я не заслужив.

— Твоя се модестия (скромність) так говорить, що э рівна хоробрости. Приймиж від мене сей перстень.

Намісник нахмурив ся і подав ся крок назад, міряччи очима Абданка, а сей говорив дальше з батьківською повагою в голосї і поставі:

— Глянь лишень. Не богацтво сего перстеня, але иньші цїннїйші прикмети тобі поручаю. За молодих эще літ, дістав я сей перстень від паломника, що повертав зі Сьвятої Землї. В эго очку э замкнений порох з Христового Гробу. Не годить ся відмовляти такого дару, хоч-би навіть походив з осуджених рук. Васць э эще молодим чоловіком і жовнїром, а коли навіть і старість стояча над гробом не знаэ, що эї може стрінути хочби в послїдний годинї, щож доперва адолэсценция (молодість) що маючи перед собою літа, може наткнути ся на неодну пригоду! Сей перстень устереже тебе від пригоди і оборонить, коли надійде день суду, а се тобі кажу, що сей день іде вже через Дикі Поля.

Настала хвиля тишини; чути було тільки сичінэ полуміни і порсканэ коний.

З далеких очеретів доходило жалібне витэ вовків. Нагло Абданк повторив эще раз, начеб до себе:

—День суду іде вже через Дикі Поля, а коли надійде, задивуэ ся весь сьвіт божий....

Намісник так здумів ся словами сего дивного чоловіка, що приняв перстень не могучи промовити слова.

А той задивив ся в темну степову далечінь.

Потім повернув ся звільна і сів на коня, эго молодцї ждали вже під горбом .

—В дорогу! в дорогу! Бувай здоров друже — сказав до намісника — такі тепер часи, що брат братови не вірить, тому не знаэш когось вратував, бо я тобі не сказав свого назвиска.

Отже васць не Абданк?

— То мій клейнот...

— А назвиско?

— Богдан Зиновій Хмельницький.

Сказаши се з''їхав зі взгіря, а за ним эго молодцї. Не задовго сховали ся в нічнім туманї. Коли уїхали вже добрий кавалок дороги приніс від них вітер слова козацької піснї:

”Ой визволи, Боже нас всіх бідних невільників,
”З тяжкої неволї,
”З віри бісурменської,—
”На ясні зорі,

"На тихі води,
"У край веселий,
"У мир хрещений,
"Вислухай Боже у просьбах наших,
"У нещасних молитвах
"Нас бідних невільників".

Голоси тихли поволи, відтак злили ся з леготом, що шумів по очеретах.

II

Пан Скшетуский прибув до Чигирина на другий день рано і станув в місті на попас в домі князя Яреми. Мусів ту постояти який час, щоби люди і коні могли відітхнути по довгій подорожи з Криму, котру в наслідок зібраних від на Дніпрі треба було відбувати сушею, бо жаден байдак не міг сеї зими плисти під воду. І відпочавши трохи сам пан Скшетуский пійшов опісля до пана Зацьвіліховського, бувшого комісара Річи посполитої, доброго жовніра, який хоч не служив у князя Яреми то однак був эго повірником і приятелем. Намісник бажав довідати ся від него, чи нема часом з Лубнів яких нових росказів. Однак князь не прислав був жадних нових поручень: Казав лиш Скшетускому, що як відповідь від хана буде прихильна, то нехай їде поволи , щоби не помучити дуже людий і коний. А з ханом мав князь таку справу. Розходило ся эму о покаранэ кількох татарських мурз, що самовільно розпустили були загони в эго задніпрянських посілостях ,котрих впрочім був цілковито розбив. Хан дійсно дав прихильну відповідь; обіцяв на цьвітень прислати специяльного посла, укарати непослушних мурз, а щоби собі позискати прихильність так славного войовника, яким був князь, післав эму через Скшетуского чистокровного коня і шашлик соболів.

Пан Скшетуский вивязавши ся з великою зручностию зі свого посольства, яке вже само було доказом великої князівської ласки, був дуже радий, що эму позволено забавити ся в Чигирині і не наставано

на скорий поворот. Натомість старий Зацьвіліховський дуже був зажурений тим, що від якогось часу діяло ся в Чигирині. Пішли отже разом до Волоха Допули, що мав в місті гостинницю і тримав винярню. Там, хоч се эще була вчасна година, застали вже силу шляхти, бо був се ярмарковий день, а крім сего на сей день випав постій худоби, яку гнали до обозу коронних військ. Отже притім людий назбирало ся повно. Були там отже і державці Конэцпольских, і чигиринські урядники, і властителї поблизьких земель, що дістали на підставі привілэїв, осіла шляхта, від нікого незалежна, дальше урядники економій, трохи козацької старшини і повно шляхоцької дрібноти, що була на службі або жила на своїх хуторах.

Одні і другі позасїдали лави, що стояли вздовж довгих столів і розмовляли голосно, а всї про утечу Хмельницького, яка була найбільшою подїэю в цілім містї. Скшетуский і Зацьвілїховський сїли собі в купї на осібности, і намісник почав допитувати ся, щоби то за фенїкс був той Хмельницький, про котрого всї говорили.

—То васць не знаэш ?— відповів старий жовнір. — То э писар запорожського війска, дїдич Суботова і — додав тихше — мій кум. Знаэмо ся від давна. Бувалисьмо разом в ріжних пригодах, в котрих не мало відзначив ся, особливо під Цецорою. Жовнїра з таким досьвідом в військових справах нема може в цілій Річи посполитій. Хоч сего ся голосно не говорить, але се гетьманська голова. Чоловік з великим розумом і впливом; эго ціле козацтво слухаэ більше ніж кошових отаманів; чоловік не позбавлений добрих прикмет, але гордий, неспокійний і коли ненависть возьме в нім верх — може бути страшним.

— Що эму ся стало, що втїк з Чигирина?

— Жерли ся зі старостою Чаплїньским, але то дурниця! звичайно шляхтич шляхтичеви заливав сала за шкіру. Не оден він, і не эму одному таке лучило ся. Говорять, що баламутив старості жінку;староста відобрав эму коханку і оженив ся з нею, а він эму эї за се пізнїйше баламутив. Се дуже правдоподібне, бо звичайно...баба вітром підшита. Але се лишень позір, під котрим криэ ся щось глубокого. Бачиш васць, справа э така: в Черкасах мешкаэ старий Барабаш, козацький полковник, мій приятель. Мав він у себе привілэї і якісь королївські письма, про які говорено, що заохочували козаків

до опору проти шляхти. Але що то добрий, людяний чоловік, то тримав їх у себе і не оголошував. Отже Хмельницький запросивши Барабаша до себе в гостину до Чигирина, післав тоді своїх людий до эго хутору, котрі письма і привівілэї в жінки видурили — і з ними втік. Страх, щоби з того не вибухла яка ребелія (повстанэ), як було Остряниці, бо як кажу, се страшний чоловік, а утік не знати куди.

На се пан Скшетуский:

— А то лис! в поле мене вивів. Казав мені, що э козацьким полковником князя Д. Заславського. Таж я эго сеї ночи на степу стрінув і увільнив від аркана.

— Господе Боже, що васць, говориш? Се не може бути!

— Може бути, коли було. Казав, що э полковником у князя Заславського і що эго післав гетьман великий з листами до Кодака до пана Ґродзіцкого. Але я в се вже не вірив, бо не їхав водою а перекрадав ся степом.

— То чоловік хитрий, як Одисей! І деж эго васць стрінув?

— Над Омельничком по правім боці Дніпра. Видко на Січ їхав.

— Хотів Кодак обминути. Тепер розумію. Людий з ним було богато?

— Було з яких сорок. Але приїхали запізно. Колиби не мої, булиб эго старостинські слуги задушили.

— Кажеш вашмосць старостинські слуги. Се важна річ!

— Так сам мені сказав.

— Звідкиж староста міг знати, де за ним шукати, коли ту в місті всі голови тратять, не знаючи, де він ся подів?

— Сего і я не розумію. Може Хмельницький брехав, і звичайних опришків назвав старостиньскими слугами, щоби тим яркійше зазначити свою кривду?

— Се не може бути. Але то дивна річ. Чи вашмосць знаэ, що э гетьманські листи наказуючі Хмельницького ловити і арештувати?

Намісник не вспів відповісти, бо в тій хвилї війшов до гостинниці якийсь шляхтич з великим галасом. Тріснув дверима раз і другий а розглянувшись гордо по кімнаті, закликав:

— Чолем вашмосцям! — Був то сороклїтний чоловік, низький з загонистим обличем, до якої то загонистости причиняли ся особливо вибалушені очи, що як баньки сиділи на верху голови, вічно рухливі

— чоловік мусів бути дуже живий і скорий до гніву.

— Чолем вашмосцям! —повторив голоснійше і острійше, коли ніхто не відповідав.

— Чолем, чолем! — відізвало ся кілька голосів.

Був то Чаплїньский, підстароста чигиринський, повірений слуга молодого хорунжого, пана Конэцпольского.

В Чигиринї не люблено эго, бо був великим завадиякою, тягав ся по судах, але що мав за собою плечі, то не один мусів з ним полїтикувати.

Одного Зацьвілїховського поважав, як всї иньші, задля эго поваги, чесноти і хоробрости. Тож побачивши эго, приближив ся до него, і склонивши ся досить гордо Скшетускому, сів коло них зі своэю лямпкою меду.

— Мосцї старосто — спитав Зацьвілїховський, — чи знаэш, що ся діэ з Хмельницьким?

— Висить мосцї хорунжий, як я Чаплїньский, так він висить, а як эще дотепер не висить, то буде висїти. Тепер коли э геть манські листи, нехай я эго лиш дістану в свої руки!

То кажучи, вдарив кулаком в стіл, що аж напій порозливав ся зі шклянок.

— Нерозливай вацьпан вина! — Сказав пан Скшетуский.

Зацьвілїховський перервав:

—А чи эго вашмосць дістанеш? Прецінь утік, і ніхто не знаэ, де він э?

— Ніхто не знаэ? Я знаю. — Як эм Чаплїньский. Пане хорунжий, знаэш Федька. Отжеж той Федько эму служить але і менї. Буде він Юдою для Хмеля... Богато говорити. Вдав ся Федько в приязнь з молодцями Хмельницького. Спритний хлоп. Знаэ о кождім кроцї. Обовязав ся менї доставити эго живого чи мертвого і виїхав в степ якраз перед Хмельницьким, знаючи, де эго маэ чекати. А чортів син проклятий.

То говорячи, знов вдарив в стіл.

— Не розливай вацьпан вина ! — повторив з притиском пан Скшетуский, що від першого погляду почув якусь нехіть до сего підстарости.

Шляхтич почервонів як бурак; блиснув своїми вибалушеними очима, думаючи, що се зачінка, і глянув визиваючо на Скшетус-

кого. Але побачивши на нїм барву Вишневецьких, погамував ся, бо хоч хорунжий Конэцпольский жив під той час в незгоді з князем, то Чигирин був занадто близько Лубнїв і небезпечно було не пошанувати княжої барви.

А князь знов і людий таких добирав, що кождий два рази подумав, нїм з котрим зачепив ся.

— Отже то Федько підіймив ся доставати васції Хмельницького? — питав дальше пан Зацьвілїховский.

— Федько. І доставить, як-эм Чаплїньскі.

— А я васції скажу, що не доставить. Хмельницький з засідки видістав ся і поїхав на Січ, о чім треба краківського пана эще сегодня завідомити. З Хмельницьким нема жартів. Коротко кажучи, ліпший він маэ розум, твердшу руку і більше щастя, як васць, що дуже скоро горячиш ся. Повторяю васції, що Хмельницький відїхав беспечно, а коли не віриш, то тобі сей ось кавалэр потвердить що эго вчера на степі здоровим бачив і здоровим лишив.

— Не може бути, не може бути! — верещав Чаплїньский рвучи волося на голові.

— І що більше — додав Зацьвілїховський —то сей сам ту присутний кавалэр эго виратував і вибив васції слуг, в чім він розуміэ ся нїчого не винен, бо вертаэ з Криму, з посольства і про листи гетьманські нїчого не знав, а видячи чоловіка мордованого опришками, прийшов эму в поміч. І власне про се виратуванэ ся Хмельницького завчасу васції повідомляю, бо готов тебе відвідати з Запорожцями в твоїй економії, а думаю, що не був бись сему дуже радий. Забогато оба дерлисьте ся. Тьфу до лиха!

Зацьвілїховський також не любив Чаплїнського.

Чаплїньский зірвав ся з місця і аж му мову відняло зі злости. Твар побагровіла му дочиста, а очи вилазили на верх. Так стоячи перед Скшетуским, добував з себе тільки уривані слова:

— Як то! васць мимо листів гетьманських...я васції...я васції...

А пан Скшетуский навіть не вставав з лавки, тільки сперши ся на ліктеви, дивив ся на підскакуючого Чаплїньского, як яструб на привязаного воробця.

— Чого васць до мене чіпаэш ся, як ріпа до песього хвоста? — спитав.

Я васці до суду з собою... Васць мимо листів гетьманських ... Я васці козаками...

Кричав так, що в гостинници притихло трохи. Присутні почали звертати голови в сторону Чаплїньского.

Він завсігди шукав зачіпки, бо така вже була эго вдача, робив галабурди кождому, кого спіткав, але тепер всіх се застановило що зачав при Зацьвілїховськім, котрого одного побоював ся, і що зачав з жовніром носячим барву Вишневецьких.

—Тихо бо васць — сказав старий хорунжий. — Той кавалэр э зі мною.

Я ва...ва...васці до суду... в диби! — верещав дальше Чаплїньский, не зважаючи вже на нїщо і на нїкого.

Тепер пан Скшетуский піднїс ся також як був високий, але не виймав шаблї з похви, тілько як була опущена низько на ременях, зловив її по серединї і підсунув в гору, так, що держак разом з хрестиком знайшли ся Чаплїнському під самим носом.

— Понюхайно васць се — сказав холодно.

— Бий, хто в Бога... Служба! — крикнув Чаплїнський хватаючи за шаблю.

Але не вспів виняти шаблї. Молодий намісник обернув ним в пальцях, вхопив одною рукою за карк, другою за штани понизше пояса, підніс в гору і несучи так дриґаючого до дверий поміж лавками, кликав:

— Панове браця, місця для бичка, бо поколе!

Так говорячи дійшов до дверий, ударив в них Чаплїньским, що аж ся отворили і викинув підстаросту на улицю.

Потім спокійно усів на давнім місци коло Зацьвілїховського.

В кімнатї через короткий час запанувала тишина. Сила якої довід зложив пан Скшетуский, заімпонувала зібраній шляхтї. Однак по хвили цїла гостинниця затрясла ся від сміху.

— Най жиють Вишневиччики! — кликали одні.

— Зімлїв, зімлїв і кров эго обляла — кричали другі, що заглядали через двері, цікаві,що зробить Чаплїньский. — Слуги эго підносять!

Мале тільки число сторонників підстарости мовчало і не маючи відваги за ним обстати, глядїло понуро на намісника.

— Сказавши правду, то сей бик сам собі шукаэ клопоту —

відізвав ся старий Зацьвіліховський.

—Телятко се, не бик! — сказав, зближуючи ся, ґрубий шляхтич, що мав більмо на однім оці, а на чолї дїру величини таляра, через котру сьвітила ся, гола кість. — Телятко се, не бик! Позволь васць — говорив дальше, звертаючи ся до Скшетуского — щоби менї вільно було офірувати свою службу. Ян Заґлова, гербу Вчелэ, що кождий легко може пізнати, хочби по сїй дїрі в чолї, яку вибила менї розбійницька куля, колим ходив до Сьвятої Землї, щоби відбути покуту за гріхи молодости.

— Дайже васць спокій — сказав Зацьвіліховський, — а говорив эсь иньшим разом, що се тобі эї вибили в Радомю куфлем.

— Куля розбійницька, щобим так здоров був:В Радомю було що иньшого.

— Ходив эсь васць до Сьвятої Землї... може, алесь в нїй не був, се певно.

— Не був эм, бом вже в Галатї одержав мученичу пальму. Коли брешу, том э архипес, не шляхтич.

— А таки брешеш і брешеш.

— Шельмою бим був без вух. В ваші руки, пане намісннику!

Тимчасом приходили і другі і познакомлювали ся з паном Скшетуским і осьвідчали эму свою прихильність, бо не любили Чаплїньского і були раді тому, що эго спіткало. Дивна річ і трудно се сегодня зрозуміти, що так вся шляхта в околици Чигирина, як і поменьші властителї слобід, чиншівники, що більше! навіть служба Конэцпольских, хоч всї вони, як сусїди, знали про звади Чаплїньского з Хмельницьким, всї стояли по сторонї Хмельницького. Бо Хмельницький мав славу знаменитого жовнїра, що положив не малі заслуги в ріжних війнах. Також знали всї, що сам король зносив ся зним і високо цїнив эго думку, а на цїлу сю зваду дивили ся тільки, як на звичайну бурду шляхтича зі шляхтичем, а таких бурд було тисячі, особливо в українських землях. Отже ставали по сторонї того, що умів собі зэднати більше прихильности не предвиджуючи, щоби з сого мали повстати такі страшні наслїдки. Пізнїйше допервa загоріли серця шляхти ненавистию до Хмельницького.

Приходили отже до пана Скшетуского з повними квартами, говорячи: "Пий, панэ брацэ! — Випий і зі мною! — Нехай живють

Вишневеччики! Такий молодий, а вже поручником у князя! Віват князь Ярема, гетьман над гетьманами! — З князем Яремою підемо на край сьвіта! — На Турків і Татар! — До Стамбулу! — Най жиэ нам милостиво пануючий Владислав IV! А найголоснійше кричав пан Заґлоба, що сам оден готов був перепити і перекричати цілий реґімент.

— Мосці панове! — верещав, що аж шиби в вікнах дзвонили — вже я запізвав до суду эгомостя султана за насильство, якого допустив ся надімною в Галаті.

— Не говори бо вацьпан дурниць, щоби ся тобі язик не вистрепив.

— Як то, мосці пане? А чотири артикули воэнного права? Насильство, підпал, рабунок, напад на дім! А чиж се власне не було насильство?

— Криклива з васці птиця.

— Перестаньже ваше...

— І вирок дістану, і оголошу эго безчесним, а потім війна, але вже з інфамісом (знеславленим).

— За здоровлэ вашмосців!

Декотрі однак сьміяли ся, а зними пан Скшетуский, бо вже ся эму трохи з чуприни курило, а шляхтич говорив і говорив, як нанятий. На щастэ перервав эго теревені якийсь другий шляхтич, що зближивши ся, сіпнув эго за рукав і промовив сьпівучим литовським говором:

Познакоми вацьпан, мосці Заґлобо, і мене з паном намісником Скшетуским — познакоми, будь ласка!

— Дуже радо, дуже радо. Мосці наміснику, отсе пан Повсїноґа.

— Подбіпэнта — поправив шляхтич.

— Все одно! Гербу Зервіплюдри...

— Зервікаптур — поправив шляхтич.

— Все одно! З Псїхкішек.

— З Мисїкішек — поправив шляхтич.

— Все одно. Не знаю, щобим волів, чи миші чи песї кишки. Але то певне, що анї в одних анї в других не хотівбим мешкати, бо і осидїти ся там не легко і виходити не полїтично. Мосці пане — говорив дальше до Скшетуского, показуючи на Литовця: — От вже тиждень пю вино за гроші сего шляхтича, що маэ

за поясом меч рівно тяжкий як черес, а черес рівно тяжкий як дотеп. Але эсли я коли пив вино за гроші більшого дивака, то позволю себе назвати таким кпом, як той, що мені вино купуэ.

— А то эго обїхав! — кричала сьміючи ся, шляхта.

Але Литовець не гнївав ся, махав тілько рукою, усьміхав ся лагідно і повторяв.

— От давбись вацьпан спокій — слухати гадко.

Пан Скшетуский приглядав ся цікаво тій новій особі, що дійсно заслугувала на назву дивака. Передівсім був се чоловік так високого росту, що головою майже досягав до стелї, а що був надзвичайно худий, то видавав ся эще висшим. Широкі рамена і жилавий карк вказували на надзвичайну силу, хоч була на нїм тільки шкіра і кости. Живіт так эму запав ся під грудьми, що виглядало мовби рік не їв, хоч вбраний був богато в сїру курту зі сьвіґодзінського сукна, з вузкими рукавами. Чоботи мав високі, шведські, що вже тодї зачинали входити в моду на Литві. Широкий, лосевий пояс, добре випакований червінцями, не маючи ся на чім тримати, опадав аж на бедра, а до пояса був привязаний крижацький меч і то так довгий, що сягав аж під пахи сего великана.

Та хтоби настрашив ся меча, скороби успокоїв ся, глянувши на эго властителя. Эго обличе було худе, так само як цїла эго особа. Брови звисали в долину так само як пара вусів конопляної барви. А лице було так уцтиве і щире, як в малої дитини. Сї звисаючі брови і вуса надавали эму смутного і зажуреного а заразом і сьмішного вигляду. Виглядав на чоловіка, що ним люди попихають, але пану Скшетсукому подобав ся від першого погляду за тую щирість, що била з эго облича і за знаменитий жовнїрський убір.

— Пане наміснику — сказав — то вашмосць від князя Вишневецького?

— Так э.

Литовець зложив руки якби до молитви і підніс очи в гору.

— Ах, що се за великий войовник, що се за лицар, що се за вожд.

— Дай Боже Річи посполитій таких як найбільше.

— Певно, певно. А чиби не можна до нього під прапор?

— Буде радий васці.

Ту пан Заґлоба вмішав ся до розмови:

— Буде князь мати два рожни до кухнї, оден з вацьпана, а другий з твого меча, або найме васці за ката, або буде на тобі опришків вішати, а може схоче вацьпаном сукно на барву міряти! Тьфу, як ся вацьпан не встидаэш, будучи чоловіком і католиком, бути так довгим як серпенс (вуж), або як поганське ратище.

— Слухати гадко — сказав терпеливо Литовець.

— Якаж гідність вашеці? — поспитав пан Скшетуський — бо коли васць говорив, то пан Заґлоба так васці переривав, що я нїчого не міг зрозуміти.

— Подбіпэнта.

— Повсїноґа.

— Зервікаптур з Мисїкішек.

— Маэш бабо радість! Пю эго вино, але нехай буду кпом, як се не поганські назви.

— Давно васць з Литви? — питав дальше намісник.

— От вже дві недїли сиджу в Чигиринї. Довідавши ся від пана Зацьвілїховського, що васць туди будеш їхати, чекаю, щоби під твоэю опікою представити свої просьби князеви.

— Скажиж менї вашмосць, прошу, бо я цїкавий, чому такий катовський меч носиш під пахою?

— Не катовський се, мосці намістнику, а крижацький, а ношу эго, бо здобутий в бою і від давна в роді. Вже під Хойницями був в литовських руках — тому і ношу.

— Алеж він мусить бути добре тяжкий! хиба до обох рук?

— Можна до обох, можна до одної.

— Покажиж но васць!

Литовець добув і подав меч, але пану Скшетуському відразу рука повисла. Анї ся зложити, анї виміріти удару свобідно. Обома руками дав вже собі раду, але эще було тяжко. Отже пан Скшетуский завстидав ся трохи і звернувс я до присутних:

— Ану, мосці панове, хто зробить хрест?

— Ми вже пробували — відповіло кілька голосів. — Оден пан комісар Зацьвілїховський піднесе, але хреста і він не зробить.

— Ну, а вацьпан? — питав пан Скшетуский, звертаючи ся до Литовця.

Шляхтич підніс меч, як тростину, і махнув ним кільканайцять разів, що аж в воздусї эасвистало і вітер повіяв по присутних.

— А нехайже васцї Бог секундуэ (помагаэ)! — закликав Скшетуский. — Дістанеш напевно службу у князя.

— Бог бачить, що эї бажаю, бо менї в нїй певно меч не заржавіэ.

— Але дотеп до решти, — сказав пан Заґлоба — бо не вміэш ним васць так добре обертати.

Зацьвілїховський встав, і оба з намісником збирали ся виходити, коли нараз війшов до гостинницї чоловік білий як голуб і побачивши Зацьвілїховського, сказав:

— Мосцї хорунжий, пане комісару, я до вас умисно!

Був се полковник черкаський Барабаш.

— То ходи вашмосць до мене на кватиру — відповів Зацьвілїховський. — Ту вже так ся з чуприн курить, що і сьвіта не видко.

Вийшли разом, а з ними Скшетуский. Зараз за порогом Барабаш спитав:

— Чи нема вістий про Хмельницького?

— Э. Утїк на Січ. Отсей офіцир стрічав эго вчера на степу.

— То не водою поїхав? Я вислав післанця до Кодака, щоби эго ловили, але коли так, то дарма.

Се сказавши, Барабаш закрив руками очи і почав повторяти:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Чого васць так непокоїш ся?

— А чи вашмосць знаэш, що він менї зрадою видер? Чи знаэш, що то значить опублїкувати такі документи на Січи? Ісусе Христе! Эсли король не зачне війни з бісурменами, то се іскра на порох...

— Вашмосць заповідаэш ребелїю (повстанэ)?

— Не заповідаю, бо эї бачу, а Хмельницький лїпший від Наливайка і від Лободи.

— А хто за ним піде?

— Хто? Запороже, реэстрові, міщани, хуторники, чернь — і такі от!

Ту пан Барабаш показав на ринок і на людий, що ся по нім увивали. Цілий ринок був запакований великими сивими волами, яких гнано до Корсуня для війска, а при волах ішло много пастухів, так званих чабанів, що ціле життє жили по степах і пустинях — люди напів дикі, не визнаючі жадної релїґії — релїґіоніс нуллїюс, як говорив воєвода Кисіль. Були між ними люди подібнїйші до опришків, як до пастухів, страшні покриті лахманами з ріжних убрань. Більша часть була повбирана в баранячі толуби, або не виправлені шкіри з вовною на верх. Були порозхрістувані, і хоч була се зима, сьвітили голими грудьми, опаленими від степових вітрів. Кождий був узброєний, але носили ріжну збрую: одні мали на плечах луки і сагайдаки, другі самопали, або так звані піщелї, ще иньші татарські шаблї і коси або лишень дручки з поприв'язуваними до кінця кінськими щеками. Межи ними крутили ся вже лїпше узброєні Низовцї, що везли на продаж до обозу сушену рибу, зьвірину і баранячий лїй, дальше чумаки з сілю, степові і лїсні пасічники з воском і медом і лїсні осадники зі смолою і дїгтем. Були там і хлопи з підводами, реєстрові Козаки, Татари з Білгороду і Бог зна хто — волоцюги, сїромахи з цїлого сьвіта. В цїлім місті було повно пяних, бо нічлїг випав в Чигиринї, отже гуляли перед ночию. На ринку розкладано огнї, а подекуди горіли бочки зі смолою. Зі всїх сторін доходив гамір і крики. Переразливий голос татарських свистївок і бубнів мішав ся з ревом худоби і з лагідними голосами лїр, при котрих слїпцї співали улюблену пісню:

"Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо лїтаєш,
Ти далеко видаєш".

По при се розлягали ся крики: "гу! га! — гу! га!" Се пяні Козаки, пообмазувані дїгтем, танцювали на ринку тропака. Все те разом було дике і розшалїле. Старому Зацьвілїховському досить було кинути оком, щоби ся переконати, що Барабаш мав слушність, і що найменьший подув міг підпалити сї неокре-

сані маси, яких було повно по цілій Україні. А поза сими масами, стояла эще Січ, стояло Запороже, що хоч по Масловім Ставі зістало уняте в карби, але все нетерпеливо ґризло наложений эму нашильник, памятаючи польських комісарів. А се була зорґанізована сила. Сила ся мала за собою симпатиї хлопських мас, що були меньше терпеливі, як в других сторонах Річи посполитої, бо мали під боком Чортомлик, а за ним вже панів не було. Отже пан хорунжий, хоч сам Українець і завзятий сторонник східної церкви, задумав ся глубоко.

Як старий чоловік, він добре памятав часи Наливайка і Лободи, знав українську душу ліпше ніж хтонебудь иньший на Україні, а знаючи рівночасно Хмельницького, знав, що він варта дві сотні Лободів і Наливайків. Отже зрозумів, яка велика небезпека грозить з причини эго утечі на Січ, до того з королївськими листами, про котрі Барабаш говорив, що в них було повно обітниць для Козаків.

— Мосці полковнику черкаський, — сказав до Барабаша — вашмосць повинен поїхати на Січ і підкопати впливи Хмельницького.

— Мосці хорунжий, — відповів Барабаш, — скажу вашмосці лишень стільки, що на саму вість про утечу Хмельницького, половина черкаської залоги сеї ночи також утікла за ним на Січ. Мої часи вже минули — менї могила, не булава.

І справді, Барабаш був добрим жовніром але чоловіком старим і без впливу.

Так дійшли до кватири Зацьвіліховского. Старий хорунжий вже трохи повеселів, бо така вже була эго вдача, і як засїли коло півґарця меду, сказав:

— То все фурда, эсли, як говорять, розпічне ся війна з бісурменами. Бо хоч Річ посполита не хоче війни і сойми вже напсували королеви не мало крови, то все таки король може на своїм поставити. Цїлий сей огонь можна буде звернути проти Турка, а на всякий случай маэмо перед. собою час. Я сам поїду до краківського пана, представлю эму цїлу справу і буду просити, щоби присунув ся близше до нас з війском. Чи що скористаю, не знаю, бо хоч се пан хоробрий і досьвідчений войовник, то

про те дуже зарозумілий на своэ війско і власну думку. Васць, мосці полковнику черкаський, тримай Козаків в карбах а васць, мосці намісднику, як прибудеш до Лубнїв, перестережи князя, щоби звернув увагу на Січ. Хочби і думали що розпочинати, то ще раз повторяю, маэмо час. На Сїчи тепер людий не богато: порозходили ся за рибою і за зьвіром і сидять по цілій Україні по селах. Нім позбирають ся, то богато эще води в Днїпрі переплине. А до того може будуть ся бояти князя, коли довідають ся, що він слїдить за сим, що ся дїэ на Сїчи. Може будуть сидїти тихо.

— Я можу виїхати з Чигирина хоч і за два днї — сказав намісник.

— Се гаразд. Два або і три днї не значить нїчого. Вашмосць, пане полковнику черкаський, вишли післанцїв з повідомленэм до пана хорунжого коронного і до князя Домінїка. Але вашмосць вже спиш, як бачу?

І справдї Барабаш зложив руки на череві і задрімав глубоко; по хвили навіть почав хропіти. Старий полковник, коли не їв або не пив, а любив сї два занятя понад все, то звичайно спав.

— Диви ся вашець — сказав Зацьвілїховський тихо до намісника — варшавські статисти хотїлиби тримати Козаків в карбах за помочию такого старця! Бог з ними! Вірили і самому Хмельницькому, з котрим канцлэр мав навіть в якісь договори входити.

Намісник зітхнув на знак співчутя. А Барабаш хропів щораз голоснїйше і муркотів через сон:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Колиж васць думаэш виїздити з Чигирина? запитав хорунжий.

— Випадаэ менї почекати зо два дни через Чаплїнського, бо він певно схоче шукати сатисфакциї, за се, що эго стрінуло.

— Не думаю, що він се зробить. Скорше би наслав своїх слуг на васцї, эслибись не носив княжої барви; але задирати ся з князем страшна річ — навіть для слуги Конэцпольських.

— Повідомлю эго, що чекаю, а за два або три днї поі-

ду. Засідки не дуже бою ся, маючи шаблю при боці і купку людий.

Сказавши се, попрощав намісник старого хорунжого і вийшов.

Над містом сьвітила така ясна луна від костирів порозкладаних на ринку, що виглядало, начеб цілий Чигирин стояв в огни. Гамір і крики взмогли ся эще з настанэм ночи. Жиди зівсім не показували ся зі своїх домів. В однім місци громада чабанів сьпівала сумну степову пісню. Веселі Запорожці танцювали коло огнищ, кидали в гору шапками, стріляли з пістолів і пили горівку квартами. Денеде счиняла ся бійка, яку мусїли усмиряти люди підстарости. Намісник мусїв собі робити дорогу держаком від шаблї і, слухаючи сего гамору і вереску, хвилями думав, що то вже зачинаэ ся повстанэ. Также здавало ся эму, що товпа дивить ся на него грізними очима і від часу до часу прочував ся эму тихий прокллін. В ухах дзвеніли эму эще слова Барабаша: "Ісусе Христе! Ісусе Христе!" — і серце почало эму бити сильнійше.

Тимчасом чабани сьпівали щораз голоснійше, а Запорожці палили з самопалів і гуляли при горівцї.

Стрілянина і оклики у—га! у—га! доходили до ух намісника навіть тоді, коли вже ляг спати в своїй кватирі.

III

Кілька днів опісля віддїл нашого намісника посував ся жваво в сторону Лубнів. Переправивши ся через Днїпро, ішли широкою степовою дорогою, що лучила Чигирин з Лубнями, ідучи через Жулки, Сїм Могил і Хороль. Другий такий гостинець ішов зі столиції князя до Київа. В давнїйших часах, до битви під Солиницею, сих доріг зівсім эще не було. До Київа треба було їхати з Лубнів степом і пустинею; до Чигирина була водна дорога, з поворотом треба було їхати на Хороль. А взагалї сї заднїпрянські добра були пустинею, мало що більше заселеною, як Дикі Поля, і туди часто навідували ся татарські загони і Запорожці.

Над берегами Сули шуміли величезні лїси, майже недотикані людською рукою; місцями по позападаних берегах Сули, Рудої, Слїпороду, Коровая, Пчоли і иньших більших і меньших рік і допливів, творили ся мокляки, порослі густими корчами і лїсами, а в части луками. Ті лїси і багнища були безпечним прибіжищем для всїлякого рода зьвіри; по найтемнїйших лїсових закутинах жили безчисленні стада бородатих турів, медведів і диких свиний, а коло них сїрі громади вовків, рисїв, кун, серен і сугаків; по багнах і річних ковбанях будували бобри свої домівки, а про сих бобрів ходили вісти на Запорожу, що межи ними э столїтні старцї, білї як сніг зі старости.

На високих сухих степах буяли стада диких коний. По ріках було повно риби і водного птацтва. Дивна се була земля, напів сонна, але носяча слїди колишнього людського житя. Всюди було повно попелищ з якихсь прастарих городів; всюди було повно могил новійших і старших, порослих вже дібровами. І ту, так як на Диких Полях, вставали по ночах духи і опирі, а старі Запорожцї оповідали собі при ватрах дива про се, що ся часами діяло в сих лїсних нетрях, з котрих доходили витя якихсь незнаних зьвірів, напів людські а напів зьвірячі крики, страшні гамори, неначеб там відбували ся битви або лови. Під водами відзивали ся дзвони позатоплюваних міст. Земля не була гостинна і мало доступна, місцями розмякла, місцями без води, спалена і суха, а до мешканя небезпечна, бо поселенців, які лиш сяк так осїли ся і загосподарували ся, нищили татарські напади. Відвідували эї тілько Запорожцї за бобрами, зьвіром і рибою, бо в часї мира більша часть Низовців розходила ся з Січи на лови, або як говорено: на "промисл", по всїх ріках, ярах, лїсах, і комишах, бобруючи по місцях, про котрі навіть мало хто знав.

Однак осїле житэ старало ся загнїздити ся на сих землях, так як ростина, що стараэ ся, де може, причепити ся до ґрунту корінцями і раз враз зривана, де може, відростаэ.

Ставали по пустках городища, сади, кольонїї, слободи і хутори. Земля була місцями родюча, а манила свобода. Але на

добре зацвило там житэ аж тоді, коли сї землї перейшли в руки князів Вишневецьких· Князь Михаїл, оженивши ся з Могилянкою, почав старанно упорядковувати своі задніпрянські посїлости, стягав людий, заселював пустки, запевнював свободи до трийцять літ, будував монастирі і впроваджував своэ княже право. Навіть і такий поселенець, що осів на сих землях не знати як давно і думав, що сидить на своім власнім ґрунті, радо ставав княжим чиншівником, бо за сей чинш ішов під могучу княжу опіку, котра эму давала захист і боронила перед Татарами. Але правдиве житэ зацвило доперва під желїзною рукою молодого князя Яреми. Эго панованэ зачинало ся зараз за Чигирином, а кінчило ся аж ген під Конотопом і Ромнами. Хоч не був се эще весь княжий маэток, бо почавши від Сандомирського воэвідства, мав він земяї в Волинськім, Руськім і Київськім воэвідстві, але наддніпрянські посїлости були як-би эго власною державою.

Татарин довго чигав над Орлом чи над Ворсклою і вітрив, як вовк, нім відважив ся пустити коня на північ. Місцеві неспокійні ватаги повступали на княжу службу. Желїзна рука князя уняла в карби свавільників і вони тепер сторожили границь эго маэтностий.

Отже зацвило житэ і зароіло ся всюди. На слїдах давних шляхів побудовано дороги; ріки пообкопувано греблями, котрі мусїли сипати невільники або поволи закріпощувані хлопи.

Там де колись шумів вітер по очеретах а по ночах вили вовки і топільники, тепер гуркотїли млини. Поверх чотириста колїс, не числячи густо розсїяних вітраків, мololo збіже на самім Задніпровю. Сорок тисяч чиншівників платило чинш до княжих кас, лїси зароіли ся пасїками, на окраінах поставали щораз нові села, хутори і слободи. На степах, побіч диких табунів, пасли ся цїлі стада свійської худоби і коний. Непроглядний одностайний виднокруг дібров і степів причепурив ся димами з хатів, золоченими копулами церков і костелів — пустиня переміняла ся в залюднену країну.

Отже пан намісник Скшетуский їхав весело і не спішив ся, так якби через свої посїлости, маючи скрізь запевнені постої

і нічліги. Був се лиш початок січня 1648 року, але дивна, виэмкова зима зівсім недавала ся в знаки. В воздусї пахло весною; земля розмякла і сьвітила порозливаними водами, на полях була зелень, а сонце парило так сильно, що в полудни подорожним кожухи до плечий прилипали.

Відділ намісника значно побільшив ся,бо в Чигиринї прилучило ся до него волоське посольство, котре вислав господар до Лубнів під проводом пана Розвана Урсу. При посольстві було кільканайцять жовнїрів почетної сторожі і вози з челядию. Крім сего їхав з намісником наш знакомий пан Лонґінус Подбіпэнта, гербу Зервікаптур, зі своїм довгим мечем під пахою і з кількома слугами.

Сонце, чудова погода і запах надходячої весни упоювали серця веселостию. Намісник тимбільше був веселий, що вертав з довгої подорожи під княжий дах, що був заразом эго дахом, вертав, справивши ся добре, отже і певний доброго принятя.

Але эго веселість мала і иньші причини.

Крім ласки князя, котрого намісник любив з цїлої душі, чекали на него в Лубнях і одні чорні очи солодкі як мід.

Очи сї належали до Ганусї Божобогатої - Красїнської, двірської панни княгинї Ґризельди, що була найгарнїйшою дївчиною межи всіма двірськими панями, великої баламутки, за котрою пропадали всї мущини на княжім дворі в Лубнях, а она за нїким. На дворі княгинї Ґризельди панувала сувора обичайність, однак се не перешкаджало молодїжи поглядати на себе горіючими очами і зітхати. Отже пан Скшетуский посилав свої зітханя до чорних очий, так як і другі, а коли бувало лишав ся сам в своїй кватирі, то брав лютню в руки і сьпівав:

"Ти э специял над специялами!" —

або знов:

"Як татарська орда,
Береш в ясир корда (серця)!"

Але що він був чоловіком веселим а притім жовнїром дуже замилованим в своїм званю, отже не брав собі сего дуже до

серця, що Гануся усьміхала ся так само до него, як і до пана Биховця з волоської хоругви, як до пана Вурцля з артилэриї і до пана Володийовского від драґонів, а навіть до пана Барановского з гусариї, хоч сей послїдний був вже добре шпаковатий і шепелявив, бо эму куля з самопалу розбила піднебінэ. Наш намісник бив ся вже навіть на шаблї за Ганусю з паном Володийовским, але коли довело ся задовго сидїти в Лубнях без якоїсь виправи на Татарів, то кучно эму було навіть коло Ганусї, і коли треба було іти в похід — то ішов з охотою, без жалю і без споминів.

Та знов і повертав з радостию. Отже тепер, вертаючи з Криму полагодивши успішно поручені собі справи, підсьпівував весело і герцював конем їдучи побіч пана Лонґіна, котрий сидячи на великанській інфлянтській кобилї був, як завсігди, сумний і зажурений. Вози посольства, жовнїрська сторожа і челядь лишили ся значно по задї.

— Наш пан посол лежить на возї як колода і спить весь час — сказав намісник. — Чудасиї менї оповідав про свою Волощину, аж заснув. Нема що казати! Край богатий, клїмат лагідний , золота, вина, бакалій і худоби маэ подостатком. Прийшло менї отже на думку, що наш князь э сином Могилянки і маэ таке саме право до господарського стілця, як хто иньший. А князь Михаїл прецїнь доходив сих прав. Не першина то нашим панятам Волощина. Побивали вже там нераз і Турків і Татарів і Волохів, і Семигородцїв...

— Але нарід там мякший, чим у нас, як менї пан Заґлоба росказував в Чигиринї, — сказав пан Лонґін — а колиби і эму не вірити то в книжках до набоженьства э доказ що се правда.

— А се як в книжках?

— Я сам маю таку книжку і можу эї вашмосцї показати, бо эї завсїгди з собою вожу.

Сказавши се, відчепив тороки при сїдлї, і, добувши невеличку книжочку, оправлену старанно в телячу шкірку, насамперед поцїлував эї побожно, а опісля, перевернувши кільканайцять карток, сказав:

Читай васць!

Пан Єкшетуский почав читати:

— "Под твою милость прибігаэм, Богородице Діво...

— А деж ту э що про Волохів? що васць говориш? — се молитва!

— Читай васць дальше.

— "Щобисьмо ся стали гідними Христових обітниць. Амінь."

— Но, а тепер питанэ...

Скшетуский читав:

— "Питанэ: Чому волоська кінниця називаэ ся легкою? — відповідь: Бо легко втікаэ. Амінь." — Гм! правда! Алеж бо се дивна мішанина в сій книжці.

— Бо се жовнїрська книжка, в котрій крім молитов находять ся ріжні військові інструкциї, з котрих можна научити ся про ріжні народи, котрі з них ліпші а котрі підлійші; що до Волохів, то показуэ ся, що вони труси, а при тім великі зрадники.

Що зрадники, то річ певна, бо се видно і по пригодах князя Михаіла. По правдї, то і я чув, що се жовнїр вже з природи нікчемний. Правда, що князь маэ одну знамениту волоську хоругву, в котрій э пан Биховець поручником, але беручи стисло, то в сій хоругві, не знаю, чи э двайцять Волохів.

— Як же вашмосць міркуэш, пане наміснику, чи богато людий маэ князь під оружэм?

— Буде з вісім тисяч, не числячи Козаків, що стоять по паланках. Але говорив менї Зацьвіліховський, що тепер князь вербуэ нових людий.

— То може дасть Бог, що підемо на яку нову виправу?

— Говорять, що готовить ся велика війна з Турком, і що сам король маэ вирушити з цїлою силою Річи посполитої. Знаю також, що дарунки для Татарів зістали затримані, а прецїнь они сидять тихо і не сьміють розпустити своїх загонів. Про се чув я і на Кримі, де мене так ласкаво принято певно тому, що э поголоска, що як король рушить ся з гетьманами, то князь маэ ударити на Крим і до чиста Татарів знищити. Бо і певна річ, що сеї роботи другому не дадуть.

Пан Льонґін підніс в гору руки і очи.

— Дай се Господи милосерний, дай таку сьвяту війну, на

славу християньства і нашого народу, а менї допоможи сповнити свої обіти, щобим міг знайти потїху в смутку, або славну смерть на полю битви.

— То васць зложив якісь обіти що до війни?

— Так чесному товаришеви отворю всї тайни моэї душі, і хоч богато говорити, то коли вацьпан радо слухаэш, то зачну: Знаэш вашмосць, що мій герб називаэ ся Зервікаптур, а се для того, що коли эще під Ґрунвальдом мій предок, Стовейко Подбіпэнта, зобачив трох лицарів в монаших каптурах, як їхали в однім рядї, заїхав їх з боку, і за одним замахом стяв всїм тром голови, а про сей славний вчинок пишуть лїтописи, з великими похвалами для мого предка...

— Видно, що не лекшу руку мав сей предок від васцї, але і зівсїм справедливо назвали эго Зервікаптуром.

— За се эму король і герб надав, а в гербі три козячі голови на срібнім поли, на памятку тих трох лицарів, бо они мали такі самі голови вироблені на своїх щитах. Сей герб, разом з сим ось мечем, переказав мій предок Стовейко Подбіпэнта своїм потомкам, з заповітом, щоби старали ся підтримати славу роду і меча.

— Нема що казати, походиш вашмосць зі славного роду!

Ту пан Льонґін почав ревно вздихати, а коли эму стало трохи лекше, так говорив дальше:

— Отже будучи послїдним з цїлого роду, зложив я в Троках обіт перед Пресьвятою Дївою, що буду жити в чистоті і не оженю ся скорше, доки за славним приміром мого предка, Стовейки Подбінэнти, не зітну тим самим мечем трох голов разом від одного замаху. О Боже милосерний, бачиш, що я зробив все, що було в моїй силї. Чистоту зберіг до нинїшного дня, серцю сказав мовчати, шукав війни, але не мав щастя...

Поручник усьміхав ся під вусом.

— І не стяв вацьпан трох голов?

— Нї! не удало ся! Щастя нема! Бувало нераз по дві, але трох нїколи. Не удало ся заїхати, а годї просити ворогів, щоби ся рівно поуставляли. Бог один бачить мій смуток. Э сила в костех, маэток э... але молодість минаэ, добігаэ менї вже сорок

пять літ серце рве ся до любови, рід гине, а трох голов як нема, так нема!.. Такий то і Зервікаптур з мене. Посьміховисько для людий, як зівсім слушно говорить пан Заґлоба, що я все терпеливо зношу і офірovою ласці Спасителя.

Литовець почав так тяжко зітхати, що аж эго інфлянтська кобила, певно зі співчутя до свого пана, почала жалісно стогнати і хропіти.

Тілько лишень можу сказати вашмосці — сказав намісник, — що коли під князем Яремою не знайдеш нагоди, то хиба не знайдеш ніколи.

— Дай Боже! — відповів пан Льонґін — длятого і їду просити князя о ласку.

Дальшу розмову перебив їм надзвичайний лопіт крил. Як вже сказано, тої зими птаство не повідлітало до вирею, ріки не позамерзали, і длятого було скрізь повно всякого птаства, особливо понад баґнами. Власне в сій хвили поручник з паном Льонґіном доїздили до берега Кагамлика, як над їх головами зашуміло ціле стадо журавлів, що летіли так низько, що можна було до них дручком докинути. Стадо летіло з страшенним вереском і замість запасти в очеретах, піднесло ся несподівано в гору.

— Летять, якби що за ними гонило — сказав пан Скшетуский.

— А он! бачиш васць — сказав пан Льонґін, покаючи на білого птаха, що перетинаючи воздух скісним летом, старав ся підлетіти під стадо.

— Сокіл, сокіл! не даэ їм запасти! — кликав намісник. — Посол маэ соколи, мусів їх пустити.

В тій хвилї пан Розван Урсу надїхав чвалом на чорнім анатолськім кони, а за ним кількох слуг.

— Пане поручнику, прошу на забаву — сказав.

— Чи се сокіл вашої чести?

— Так, знаменитий ловець, побачиш вашмосць . . .

Пігнали в трійню наперед, а за ними з обручем сокільник Волох, що з очима зверненими на стадо кричав зі всеї сили заохочуючи сокола до борби.

Відважний сокіл вже тимчасом примусив стадо підняти ся в гору, а потім сам підлетів як блискавиця в гору эще висше і

завис над ним. Журавлї збили ся в одну величезну купу і шуміли крилами, як буря. Птахи повитягали шиї, понаставляли в гору клюви, неначе списи, і ждали на атак.

Сокіл тимчасом кружляв над ними. То опускав ся, то знов підносив ся, неначеби вагував ся кинути ся на діл, де на эго грудь ждало сто острих клювів. Эго білі пера, осьвічені сонцем, сьвітили на погідній синяві неба, як само сонце.

Нагло, замість кинути ся на стадо, полетів як стріла в далечінь і незабаром зник за купами дерев і очеретів.

Перший Скшетуский пустив ся за ним конем. Посол, сокільник і пан Льонґін пішли за эго приміром.

Втім на скруті дороги намісник стримав коня, бо новий і дивний вид представив ся эго очам. На серединї гостинця лежала боком карита зі зломаною вісю. Двох козачків тримало випряжені конї. Погонича не було зівсім; очевидно поїхав наперед шукати ратунку. При каритї стояло дві женщини, одна вбрана в лисячий толуб і такуж шапку з округлим дном, з суворим, мужеським обличем; друга, була се молода панянка, пишного росту, з гарними панськими рисами. На рамени сеї молодої панї сидів сокіл і роздувши піря на груди, гласкав їх своїм клювом.

Намісник спинив коня, що аж копита зарили ся в пісок гостинця, і підніс руку до шапки, змішаний і не знаючи, що маэ говорити, чи витати, чи допоминати ся о сокола. Змішанпй був эще і тому, що з під шапочки минати ся о сокола. Змішаний був эще і тому, що з під шапочки глянули на него такі очи, яких эще в житю своїм не бачив: чорні, оксамітні і мягкі і огнисті, при котрих очи Ганусї Божобогатої, згаслиби, як сьвічка при похідни. Над тими очима рисували ся ніжними луками шовкові чорні брови, румяні лиця цвили, як найгарнійша цьвітка, через малинові губи, трохи відхилені, виглядали ,не зуби а перли, з під шапочки спливали буйні звої чорного волося. "Чи се Юнапа у власній особі, чи якась друга богиня?" — подумав намісник, видячи сей стрілистий зір, випуклу грудь і сего білого сокола на рамени. Стояв отже наш поручник без шапки і задивив ся, як в чудотворний образ, і очи эму ся сьвітили, а за серце хапало эго щось, якби рукою.

І вже мав розпочати свою мову словами: "Эсли ти э смертним эством, а не богинею ..." коли як раз в тій хвилї надїхав посол і пан Льонґін, а з ними сокільник з обручем. Видячи се, богиня наставила соколови руку на котру сей сейчас перейшов з рамени, переступаючи з ноги на ногу. Намісник випереджуючи сокільника, хотів сам зняти птаха, коли несподївано счинила ся дивна ворожба. Отсе сокіл, поставивши одну ногу на руцї панни, вхопив ся другою намісникової долонї і замість пересїсти ся, став радісно квилїти і притягати сї руки до себе так сильно, що мусїли ся зіткнути. Намісником аж стрясло, а сокіл аж тодї дав ся перенести на обруч, як сокільник заложив эму каптур на голову. Тодї старша панї почала промовляти:

— Лицарі — говорила — хтоби ви не були, не відмовте помочи женщинам, котрі лишивши ся на дорозї без помочи, самі не знають, що почати. До дому вже нам не далеко, всего три милї, але в каритї оси попукали, і прийде ся нам хиба в поли ночувати; погонича післали до синів, щоби нам бодай вози вислали, але нїм він доїде і назад верне, буде вже темно, а ту страшно самим лишати ся, бо могили не далеко.

Стара шляхтянка говорила скоро і таким грубим голосом, що намісник аж здивував ся, але відповів чемно:

Не думайтеж імосць, щоби ми вас і вашу доньку мали лишити без помочи. Їдемо до Лубнїв, бо эсьмо жовнїрами на службі у князя Яреми, і мабуть наша дорога іде в ту саму сторону, а хочби і нї, то радо і зїдемо з дороги, колиби лишень наша поміч не прикрила ся. Що до возів то їх не маю, бо з товаришами їду по жовнїрськи, верхом, але пан посол маэ вози, і думаю, що як чемний кавалэр, він панї і панянцї радо послужить.

Посол уклонив ся соболевою шапкою, бо знаючи польську мову, зрозумів, о що ся розходить і сказавши паням гарний комплїмент, дав росказ сокільникови, щоби сейчас вернув ся за возами, що були лишились значно по задї. Через цїлий сей час намісник вдивляв ся в панну, котра не могучи знести эго пожираючого погляду, спустила очи в долину, а дама з козачим обличем так говорила далї:

— Нехай Господь заплатить вашмосцям за поміч. А що до

Лубнів далека эще дорога, то не погордите моїм і моїх синів дахом, під котрим вам будемо раді. Ми з Розлогів Сїромахів, я вдова по по князеви Курцевичеви-Булизї, а се не моя дочка, але дочка по старшім Курцевичеви, по братови мого мужа, що віддав нам сироту під опіку. Сини мої тепер в дома, а я вертаю з Черкасів, кудим їздила, щоби помолити ся перед образом сьвятої Пречистої. Аж ось се підчас повороту стрінула нас ся пригода і колиби не услужність вашмосців, то хибаби нам довело ся на дорозї ночувати.

Княгиня говорилаби була эще довше, але от показали ся на скрутї скоро надїзджаючі вози окружені службою посла і жовнїрами пана Скшетуского.

— То їмосць панї вдова по князеви Василеви Курцевичеви? — спитав намісник.

— Нї! — заперечила скоро і якби з гнївом княгиня. — Я вдова по Константинови, а се э дочка Василя, Элена, — сказала, показуючи на панянку.

— Про князя Василя богато в Лубнях оповідають. Був се жовнїр великий і повірник небіщика князя Михаіла.

— В Лубнях я не була — сказала гордо Курцевичева — і про эго жовнїрські заслуги не знаю, а про эго пізнїйші поступки нема що згадувати, бо і так всї про них знають.

Чуючи се, князївна Элена склонила голову на груди, як квітка підтята косою, а намісник відповів скоро:

— Сего вацьпанї не говори. Князь Василь, засуджений через страшну ошибку людської справедливости на утрату майна і житя, мусів утїкати, але пізнїйше викрила ся эго невинність, що в своїм часї оголошено і привернено эго назад до слави і чести; а слава повинна бути тим більша, чим більша була кривда.

Княгиня подивила ся бистро на намісника, і в эї неприэмнім, острім обличу виразно відбив ся гнїв. Але пан Скшетуский, хоч молодий, мав в собі тілько якоїсь лицарської поваги і так ясне лице, що не сьміла эму нїчого відповісти, натомість звернула ся до князївни Элени:

— Вацьпаннї того не треба слухати. Іди і доглянь, щоби пакунки переложено з карити до возів, на котрих за позволенэм їхмосцїв

будемо їхати.

— Позволите пані, що вам поможу — сказав намісник.

Пішли обоэ до карити, але коли тілько станули напротив себе по обох сторонах її дверцят, шовкові вії очий князївни піднесли ся і її зір упав на лице намісника, як ясний сонячний промінь.

— Якже маю дякувати вашмосці — сказала голосом, що видавав ся намісникови солодкою музикою — якже маю дякувати, щось обстав за славою мого батька і за тою кривдою, що эго стрічаэ від найблизших кревних.

— Мосця панно! — відповів намісник, а чув що эго серце таэ, як той сніг на весну.. — Так менї Боже допоможи, що я за сю подяку готов в огонь скочити, або і кров свою проляти, а що охота так велика, то і заслуга меньша, і тому не годить ся менї приймати подяки.

— Эсли вашмосць пан нею погорджуэш, то як убога сирота не маю як оказати своэї вдячности.

— Не погорджую я нею — говорив щораз живійше намісник, — але бажаю заробити собі на так велику ласку довгою і вірною службою, і о се тільки прошу, щоби мене пані на сю службу ласкаво зволила приняти.

Князївна, чуючи сї слова спаленїла і змішала ся, потім поблїдла нагло і підносячи руки до лиця, відповіла смутним голосом:

— Така служба могла-би вацьпану принести хиба одно нещастэ.

А намісник нахилив ся через дверцї карити і так говорив тихо а сердечно:

— Принесе, що Бог дасть, а хочби навіть і біль, то я прецїнь готов упасти вацьпаннї до ніг і о ню просити.

— Не може се бути, лицарю, щоби вацьпан доперва мене побачивши, мав таку велику охоту до сеї служби.

— Як лиш я тебе побачив, том відразу забув про себе, і бачу, що вільному жовнїрови доведе ся хиба перемінити ся в невільника, але така мабуть вже Божа воля.. Любов, се так як стріла, що несподївано прошиваэ груд, і от вже чую эї вістрэ, хоч вчера самбим сему не вірив, якби менї був хто сказав се.

— Коли вашмосць вчера не вірив, якжеж я маю повірити нинї?

— Час о тім вацьпанну найліпше переконаэ, а щирість мою можеш бачити хочби й тепер, не тілько в очах, але і в обличу.

І знов шовкові вії очий князівни піднесли ся і эї зір стрінув ся з мужеським і щирим обличем молодого жовнїра і з таким замилованим поглядом, що темні румянцї покрили эї лице. Але вже не спускала очий в долину і він через хвилю пив солодість эї чудових очий. І так глядїли на себе як два эства, що стрінувши ся чи то на гостинци чи на степі, чують, що себе вибрали відразу, і котрих душі зачинають зараз до себе взаїмно горнути ся, як два голуби.

Але ту хвилю запалу перервав їм острий голос княгинї Константинової, що кликали князївни. Надійшли вози. Слуги стали переносити на них пакунки і за хвилю все було готове.

Пан Розван Урсу, чемний бояр, відступив обом женщинам власну колясу, намісник сїв на коня. Рушено в дорогу.

День вже хилив ся до вечера. Розлиті води Кагамлика сьвітили золотом заходячого сонця і багряного зарева. Високо на небі посували ся стада легоньких хмарок, що червонїючись краями, линули поволи до границь овиду, неначе ішли спати десь до незнаного пристановиска. Пан Скшетуский їхав з боку коло князївни, але не бавив эї розмовою, бо говорити з нею так, як перед хвилею, при других не міг, а пусті слова не хотїли эму якось через горло пролїзти. В серцю тілько чув радість, а в голові шуміло эму щось, як вино.

Цїла каравана посувала ся жваво наперед, а тишину переривало тілько порсканэ коний і дзвенькіт стремен. Волоські жовнїри, їдучі на задних возах, розпочали сьпівати сумну волоську пісню, а коли скінчили, роздав ся носовий голос пана Льонґіна, що сьпівав набожну пісню. Тимчасом смеркло ся. На небі замиготїли зьвізди, а з вогких лугів вставали білі тумани як безкраэ море.

Вїхали в лїс, але ледви уїхали парусот кроків, як дав ся чути кінський тупіт, і перед караваною показало ся пять їздців. Були се молоді князї, котрих погонич повідомив о пригоді, що стрінула їх матір, отже спішили їй на зустріч, везучи з собою віз запряжений в чотири конї.

— Чи то ви, синки? — закликала стара княгиня.

— Ми, мамо!

— А ходїть близше!... Завдяки отсим їхмосцям, не потрібую вже помочи... То мої синки, котрих поручаю ласцї І. М. панів: Симеон, Юр, Андрей і Миколай — а то хто пятий? — сказала, придивляючи ся пильнїйше. — Гей, эсли старі очи эще видять напотемки, то Богун — що?

Князївна подала ся назад в середину коляси.

— Чолом вам, княгине, і вам князївно Элено! — сказав пятий їздець.

— Богун! — говорила стара. —Від полку приїхав-эсь, соколе? А з теорбаном? Витайже, витай! Гей, сини! Просила я вже І. М. панів на нічліг до Розлогів, а тепер і ви їм поклоніть ся! Гість в дім, Бог в дім! Будьтеж їхмосцьове на наш дім ласкаві.

Булиги поклонили ся шапками.

— Просимо покірно вашмосцїв в низькі пороги.

— Вже менї пообіцяли, і эго високість пан посол і пан намісник. Будемо гостити знаменитих кавалэрів, тілько що они привикли до ріжних специялів на дворах, тож не знаю, чи їм буде смакувати наша убога паша.

— На жовнїрськім, не на двірськім хлїбі, ми виросли — сказав пан Скшетуский.

А пан Розван Урсу додав:

— Пробував я вже хлїба по шляхотських домах і знаю, що і двірський эму не дорівнаэ.

Вози рушили наперед, а стара княгиня говорила дальше:

— Давно се вже, давно минули для нас лїпші часи. На Волини і на Литві э эще Курцевичі, що жиють по великопанськи, але они убожших кревних не хочуть знати, за що нехай їх Бог скараэ. У нас майже козача біда, що нам вашмосцьове мусите вибачити і щирим серцем приняти се,на що щиро просимо. Я і пять синів сидимо на однім селї і кільканайцять слободах, а з нами і эще ся їмосцянка на опіцї.

Намісника дивували сї слова, бо чув в Лубнях, що Розлоги були великою маэтностию, а по друге, що належали колись до князя Василя, вітця Элени. Однак не випадало эму питати ся,

в який спосіб перейшли в руки Константина і эго вдови.

— То їмосць пані маэш пять синів? — запитав пан Розван Урсу.

— Малам пятьох, як львів — відповіла княгиня, але найстаршому Василеви поганції очи викапали смолоскипами в Білгороді, і від сего эму і розум надпсував ся. Коли молоді підуть на виправу, то я сама лишаю ся дома з ним тільки і з сею їмосцякою, з котрою більше біди як потїхи.

Згірдний тон, з яким стара княгиня говорила про князівну, був так очевидний, що се звернуло увагу намісника. Закипів гнївом і мало не сказав поганого проклону, але слова застигли эму на устах, коли глянувши на князївну, побачив при місячнім сьвітлї, що эї очи заляли сльози.

— Що э з вацьпанною? чого плачеш? — запитав з тиха.

Князївна мовчала.

— Я не можу знести сліз вацьпанни — говорив пан Скшетуский, а видячи, що стара княгиня заговорила ся з паном Розваном Урсу і не дивить ся в эго сторону, налягав дальше: — На Бога, промов хоч слово, бо Бог видить, що кров і здоровлэ віддавбим, щоби тебе потїшити.

Нагло почув, що оден з їздців напираэ на него так сильно, що аж конї отирають ся боками.

Розмова з князївною була перервана, отже пан Скшетуский здивований, і розгніваний, звернув ся до сьмільчака.

До сьвітла місяця побачив пару очий, що дивили ся на него зухвало, визиваючо а заразом глумливо.

Очи сї сьвитили страшно, як очи вовка, серед лїса.

— Що до біса, — подумав намісник — чорт, чи що? —І заглянувши з близька в ті горіючі очи спитав:

— А чого то васць так напираэш конем і вдивляэш ся в мене очима?

Їздець не відповів нїчого, лиш все вперто і зухвало вдивляв ся в намісника.

— Эсли тобі темно, то могу викресати огню, а эсли гостинець за тїсний, то гайда в степ! — сказав намісник сердитим голосом.

— А ти, Ляшку, відлїтай від коляси коли степ бачиш — відповів їздець.

Намісник замість відповіди ударив ногою коня напасника так сильно, що сей аж застогнав і в однім моменті опинив ся аж на краю гостинця.

Їздець осадив коня на місци і через хвилю здавало ся, що кине ся на намісника, коли заговорила стара княгиня:

— Богун, що з тобою?

На сї слова їздець обернув конем і переїхав на другий бік коляси до княгинї, що говорила дальше:

— Що з тобою? Вважай, що ти не в Переяславі, анї на Кримі, але в Розлогах. От лїпше поїдь наперед і провадь вози, бо зараз буде яр, а в ярі темно.

Пан Скшетуский був тілько здивований, що і розгнїваний. Сей Богун очевидно шукав зачіпки; але чому шукав? звідки ся несподївана напасть?

Через голову намісника перелетїла думка, що ту певно входить в гру княжна, тим більше, що глянувши на ню, побачив мимо темряви, що була блїда і немов перестрашена.

Тимчасом Богун поїхав наперед, так як эму сказала княгиня, котра спозираючи за ним, сказала напів до себе, напів до намісника:

— То шалена голова.

— Видно несповна розуму — відповів з погордою пан Скшетуский. — Чи сей козак на службі у панї?

Стара княгиня кинула ся в зад коляси:

— Що вацьпан говориш, се Богун підполковник, преславний юнак, друг моїх синів, а менї якби шестий прибраний син. Не можеж се бути, щоби вашмосць про него не чув, бож про него всї знають.

І дійсно пану Скшетускому було добре знане се імя. Оно виплинуло на верха з поміж імен ріжних козацьких полковників і отаманів і було на устах всїх по обох боках Днїпра. По ярмарках і коршмах сьпівали слїпцї піснї про Богуна, а по вечерницях росказувано чуда про молодого ватажка. Хто він був, звідки ся взяв, нїхто не знав. Эго колискою були степи, Днїпро, Пороги і Чортомлик зі своїм лябіринтом проливів, заливів, ков-

бань, островів, скал, ярів і очеретів... Від маленькости зжив ся і заприязнив ся з сим напів диким сьвітом.

В мирних часах ходив з другими "за рибою і за зьвіром", товк ся по дніпрових закрутах, бродив по багнах і очеретах — або знов перебував цілими місяцями серед глухих лісів. Эго школою були виправи на Дикі Поля за татарськими чередами і табунами, засідки, битви, напади на татарські улуси, на Білгород, на Волощину, виправи чайками Дніпром аж ген на Чорне море. Днював на кони а ночував на степу при ватрі. Скоро став любимцем цілого Низу, став проводити другим, і перевисшив всїх відвагою. Готовий був іти зі стома людьми хочби на Бахчисарай і засьвітити луною в очи самому ханови; палив татарські улуси і міста, витинав мешканців в пень, роздирав кіньми полонених татарських мурзів, спадав як буря, переходив як смерть. На морю кидав ся як вихор на турецькі ґалэри. Пускав ся аж в середину Будяку, влазив, як говорено в пащу льва. Деякі з эго виправ були впрост шалені. Меньше відважні і очайдушні конали на палях в Стамбулї або гнили на турецьких ґалэрах приковані до весел — він завсїгди виходив цїлий і здоровий, а до того з великою добичею. Говорено, що зібрав величезні скарби і що тримаэ їх поховані по дніпрових комишах. Нераз бачено як доптав заболоченими ногами по золотом тканих материях, стелив коням під ноги дорогоцїнні коври, або як убраний в оксаміти купав ся в дігти, показуючи тим козацьку погорду для пишних тканин і вборів. Місця ніде довго не загрів. Часами, прибувши до Чигирина, Черкасів або Переяславя, гуляв на смерть з Запорожцями, часами жив як чернець, не говорив до людий, утїкав в степи. Нераз окружав ся сліпцями і по цїлих днях слухав їх пісень, за що по просту обсипав їх золотом. Межи шляхтою вмів ся знайти як сьвітовий, огладжений кавалэр, межи козаками був козаком, межи лицарями лицарем. По що на сьвітї жив, чого хотїв, до чого стремів, кому служив, над сим не думав. Служив степам, вихрам, війні, любови і власній фантазиї. Ся власне фантазия відріжняла эго від других ватажків, для котрих було все одно, кого бити, своїх чи Татарів. Богун брав добичу, але волів війну від добичі, любив небезпеку

з погорди для тоїж небезпеки; платив золотом за піснї, шукав слави, а про решту не дбав.

Зі всїх ватажків він найліпше уособляв Козака-лицаря і тому і пісня вибрала эго за свого любимця а эго імя прославило ся по цїлій Українї.

Послїдними часами зістав переяславським підполковником, але на дїлї мав власть полковника, бо старий Лобода вже слабо держав булаву в старечій долони.

Пан Скшетуский проте добре знав, хто був Богун, а коли питав княгинї, чи то не козак в эї службі, робив се навмисне, з погорди, бо прочував в нїм ворога.

Додумував ся також, що скоро ся зачало, то оно на чімбудь не скінчить ся. Але пан Скшетуский був також завзятий і не любив ховати ся перед небезпекою.. Готов був хочби і зараз пустити коня за Богуном, але їхав при боцї княжни. Впрочім вози минули вже яр і з далека показали ся сьвітла в Розлогах.

Курцевичі—Булиги, був то старий княжий рід, що виводив свій родовід від Корията, і мабуть дійсно походив від Рурика. Було дві головні лінії в родинї, з котрих одна жила па Литві, а друга на Волини, а на Заднїпрэ переніс ся доперва князь Василий, оден з численних потомків волинської лінії, котрий, будучи убогим, не хотів жити межи богатими кревними і вступив на службу до князя Михаіла Вишневецького, батька "Яреми".

На сій службі окрив ся славою і віддав князеви значні прислуги, за що одержав на вічність маэтність Розлоги, які опісля задля великого числа вовків названо Вовчими Розлогами, і в них осів на стало. В 1629. роцї перейшов на латинський обряд і оженив ся з Рагозянкою, панною зі значного шляхотського роду, що походив з Волощини. З того подружа по роцї прийшла на сьвіт донька Элена; мати умерла при эї уродженю, а князь Василий не думаючи вже другий раз женити ся, посьвятив ся цїлковито господарцї і вихованю одиначки. Був се чоловік високо характерний і надзвичайно чесний. Доробивши ся досить скоро значного майна, подумав зараз про старшого брата Кон-

стантина, що відтручений богатою родиною жив на Волини в біді. Эго разом з жінкою і пятьма синами спровадив до Розлогів і ділив ся з ним кождим кусником хліба. В сей спосіб оба Курцевичі жили спокійно аж до 1634. року, в котрім князь Василь пішов з королем Володиславом під Смоленьск. Там то лучила ся та нещаслива пригода, що спричинила эго згубу. В королівськім обозї перелапано лист писаний до Шегина, підписаний назвиском князя і запечатаний эго гербом. Так явний доказ зради зі сторони лицаря, що до того часу не мав на собі жадноі змази, всїх здивував і поразив. Надармо князь Василий сьвідчив ся Богом, що анї рука, анї підпис на листї не эго — герб Курч на печати усував всякі сумніви, бо в те, що він згубив свій перстень, чим князь ся оправдував, нїхто не хотїв вірити. Кінець кінців нещасливий князь, засуджений за сей злочин на утрату житя і чести, мусїв ся ратувати утечею. Приїхавши ночию до Розлогів, казав братови Константинови присягнути, що буде опікувати ся эго дочкою, як батько, — відїхав на все. Говорено, що раз эще писав до князя лист з Бару з просьбою, щоби не відбирав Эленї кусника хліба і лишив эї в спокою в Розлогах під опікою Константина, а опісля по нїм слух загинув. Були вісти, що зараз помер, то знов, що пристав до цїсаря і згинув в Німеччинї на війнї, але хтож міг що знати на певно? Мусїв згинути, коли більше не довідував ся про доньку. В короткім часї перестали про него говорити, а пригадали собі эго аж тодї, як эго невинність вийшла на верха. Якийсь Купцевич з Витебська, признав ся умираючи, що то він писав під Смоленьском лист до Шегіна і запечатав эго перстенем, який знайшов в обозї. По тім відкритю огорнув всїх великий жаль. Несправедливий вирок знесено і імя князя Василя привернено до слави, але для него самого ся нагорода прийшла за пізно. Що до Розлогів, то Ярема і не думав їх відбирати, бо Вишневецькі, знаючи ліпше князя Василя, не хотїли вірити в эго провину. Міг він був навіть і лишити ся і кпити собі з вироку під їх опікою, а утїк длятого, що не міг знести нечести.

Отже Элена росла спокійно в Розлогах під ніжною опікою стрийка, і доперва по эго смерти зачали ся для неї тяжкі часи. Жінка Константина, з родини сумнівого походженя, була сувора, загониста і енерґічна, котру оден муж міг утримати в руках. По эго смерти забрала она в свої желізні руки провадженэ справ в Розлогах. Служба дрожала перед нею, двірники бояли ся эї як огню, а і сусідам дала ся небавом в знаки. В третім роцї своэї управи два рази нападала збройно Сївінських в Броварках і сама в мужеськім перебраню, на кони, доводила челядию і нанятими Козаками. Коли раз полки князя Яреми розбили ватагу Татарів коло Семи Могил, княгиня на чолї своїх людий знищила до тла купу недобитків, що була загнала ся аж під Розлоги. В Розлогах розсїла ся на добре і уважала їх за свою і своїх синів власність. Синів любила, як вовчиця молодих, але що сама була простачкою, то не постарала ся для них о відповідне вихованэ. Чернець грецького обряду, спроваджений з Кіэва, научив їх читати і писати, і на тім скінчила ся їх школа. А преці недалеко були Лубнї, а в них княжий двір, на котрім молоді князї могли набрати ся оглади, обзнакомити ся в княжій канцеляриї з публичними справами, або вступити під хоругов і перейти лицарську школу. Але княгиня мала свої причини, задля яких не віддавала їх до Лубнїв.

А нужби князь Ярема приганув собі, до кого належать Розлоги і вглянув в справу опіки над Эленою, або зі взгляду на память князя Василя перебрав сю опіку на себе? Довелось би ся тоді хиба вибирати ся з Розлогів; отже княгиня воліла щоби в Лубнях забули, що на сьвітї э якісь Курцевичі. Але за се молоді князї виховували ся більше по козацьки як по шляхотськи. Ще хлопцями брали участь в сварах старої княгинї, в наїздах на Сївінських і в виправах на татарські ватаги. Маючи вроджену відразу до книжок і письма, цїлими днями стріляли з луків або вправляли ся в роблену шаблями і в кидану арканів. Не займали ся навіть господарством, бо мати нїчого не випускала з рук. Жаль було дивити ся на тих потомків

знаменитого роду, в котрих жилах плила княжа кров, але котрих обичаї були суворі і грубі, а умовий розвій і затверділі серця нагадували дикий, неуправний степ. Але про те повиростали, як дуби; однак, будучи самі сьвідомі сего, що э простаками, встидали ся жити зі шляхтою і воліли товариство козацьких ватажків. Завчасу вже вийшли в зносини з Низом, де їх уважано за товаришів. Часами по півроку сиділи на Січи; ходили на промисл з Козаками, брали участь в походах на Турків і Татар, що стало вкіньци їх головним і улюбленим занятэм. Мати не противила ся тому, бо часто привозили з собою богату добичу. Та підчас одного з таких походів найстарший Василь попав ся в руки поганців. Братя при помочи Богуна і эго Запорожців вправді эго відбили, але з викапаними очима. Від тої пори він мусів сидіти в дома. І хоч перед тим був найзавзятійшим зі всїх, то опісля злагіднів і жив на побожних роздумуванях. Брати провадили дальше воэнне ремесло, і здобули собі призвиско князів-козаків. Тай досить було оком глянути на Розлоги Сїромахи, щоби пізнати, які там люди мешкають. Коли посол і пан Скшетуский заїхали перед браму зі своїми возами, побачили не двір, а радше великанську шопу, побудовану з грубезних дубових колод, з вузкими вікнами, подібними до стрільниць. Мешканя для челяди і козаків, стайнї, і шпіхлїрї притикали безпосередно до сего двора, і творили одну велику безформемну будівлю, складаючу ся з множества висших то низших частий, що все з надвору виглядало так убого і простачо, що колиби не сьвітла в вікнах, то годї би було припустити, що там мешкають люди. На майданї перед домом видно було два журавлї при колодязях; коло брами стояв стовп а на нїм на верху колесо, на котрім перебував освоэний медвідь. Сильна брама з дубових бальків провадила на майдан, що був оточений ровом і частоколом.

Очевидно було се оборонне місце, забезпечене проти нападів і наїздів. Ві всїм нагадувало пограничну козацьку паланку, а хоч більшість шляхотських осель на пограничу була такого самого стилю, то прецї ся, эще більше як другі, виглядала на якесь розбійниче гнїздо. Челядь, що вийшла напротив

гостий з похіднями, була подібнійша до опришків, як до служби. Великі пси на майдані шарпали ланцухами, якби хотіли ся поривати і кинути на прибувших, а по стайнях іржали коні; молоді Булиги разом з материю почали кликати на службу, видавати прикази і клясти. Серед такого гармідру війшли гості до середини дому. Але ту доперва пан Розван Урсу, котрий, видячи з надвору убожество оселі, почав вже був жалувати, що дав ся запросити на нічліґ, здумів ся до чиста на вид сего, що побачили эго очи. Середина дому зівсім не відповідала эго зверхному виглядови. Гості війшли насамперед до просторих сіний, котрих стіни були майже цілковито покриті збруэю, оружэм і скірами диких зьвірят.

В двох величезних грубах горіли деревлянні колоди і при їх яснім сьвітлї було видно богаті сїдла на коні, блискучі панцирі, нагрудники, польські і турецькі шоломи і місюрки зі срібними верхами. На противлежній стіні висіли щити, яких вже не уживано в тих часах, коло них ратища і списи і січна збруя, почавши від шабель а скінчивши на кинжалах і ятаганах, котрих рукояти миготіли при блеску огню ріжними барвами, як маленькі зірки. По кутах звисали цілі вязанки шкір з лисів, вовків, медведів, кун і горностаїв — доказ мисливського хисту молодих князів. Низше, вздовж стін, дрімали на обручах яструби, соколи і великі беркути, спроваджені з далеких східних степів, а уживані до погоні за вовками.

З тих сіний перейшли гості до великої гостинної кімнати. І ту на комині з припічком горів яркий огонь. Ся кімната була эще богатше прибрана як сіни. Гибльовані стіни були покриті килимами, а підлога була вистелена пишними східними коврами. На середині стояв довгий стіл на перехресних ногах, збитий з простих дошок а на нім кришталева посуда, золочена, або різана з венецького шкла. По під стінами стояли меньші столи, шафи, і полиці, а на них сепети, скринки викладані бронзом, мосяжні лїхтарі і годинники зрабовані свого часу Турками від Венецин а відтак Козаками від Турків. Ціла кімната була заложена множеством дорогоцінних предметів, яких ужиток був самим ґаздам дуже часто незнаний. Скрізь було богацтво пере-

мішане з степовою простотою. Цінні турецькі комоди, викладані бронзом, гебаном або перловиною, стояли побіч негибльованих поличок, прості деревляні крісла побіч мягких соф, повкриваних коврами. Подушки, що лежали після східної моди на софах, були повипихані сїном або гороховинэм. Дорогі тканини і богаті предмети — було се так зване "добро" турецьке, або татарське, куплене за півдармо від Козаків, або здобуте на війнї в части эще старим князем, в части молодими Булигами, що воліли пускати ся чайками на Чорне Море, ніж женити ся і пильнувати ґаздівства. Все те зівсїм не дивувало пана Скшетуского, що знав пограничні доми, але волоський боярин з дива не міг зійти видячи серед сего богацтва Курцевичів повбираних в ялові чоботи і кожухи не дуже ліпші від тих, що носила служба; дивував ся також і пан Льонґін Подбіпэнта, що привик на Литві до иньших порядків.

Тимчасом молоді князї приймали гостий щиро і з великою охотою, але що не мали оглади в сьвитї, то робили се так незґрабно, що намісник ледви міг стримати ся від сьміху.

Старший Симеон говорив:

— Радісьмо вашмосцям і вдячні за ласку. Дім наш — дім ваш, отже будьте як у себе в дома. Кланяэмо ся панам добродіям в низьких порогах.

І хоч не знати було в эго голосі ніякої покори, або розуміня, щоби приймав висших від себе, прецїнь кланяв ся їм козацьким звичаэм по пояс, а за ним кланяли ся молодші брати, думаючи, що сего вимагаэ гостинність, говорячи:

— Чолом вашмосцям, чолом!

Тимчасом княгиня, потягнувши Богуна за рукав, випровадила эго до иньшої кімнати.

— Слухай, Богун — сказала скоро — не маю часу богато говорити. Я завважала, що ти сего молодого шляхтича взяв на зуб і шукаэш з ним зачіпки?

— Мати — відповів Козак, цілуючи стару в руку. — Сьвіт широкий, эму иньша дорога, а менї иньша. Анї я эго знав, анї за него чував, але нехай ся він менї не нахиляэ до князївни, бо як жию, шаблею в очи засьвічу.

— Гей, здурів, ошалїв! А де голова, Козаче? Що ся з тобою дїэ? Чи ти хочеш погубити і нас і себе? Се э жовнїр Вишневецького і намісник, визначний чоловік, бо від князя їздив до хана в посольстві. Нехай эму під нашим дахом волосок з голови спаде, знаэш, що буде? Зараз воэвода очи зверне на Розлоги, эго пімстить, нас нажене на чотири вітри, а Элену забере до Лубнів — і що тодї? Чи нападеш на Лубни? Спробуй, то побачиш. Хилить ся шляхтич до дївчини, нехай ся хилить, як приїхав, так і поїде, і буде спокій. Отже гамуй ся, а як не хочеш, то їдь, звідкись приїхав, бо нам эще ту спровадиш нещастэ!

Козак гриз вус і сопів, але зрозумів, що княгиня маэ слушність.

— Они завтра відїдуть, — сказав — і я ся погамую, але нехай лишень чорнобрива до них не виходить.

— А тобі що? Щоби думали, що эї замикаю? Отже вийде, бо я сего хочу. Ти ся менї в хатї не розпоряджай, бось не господар.

— Не гнївайте ся княгине. Як не можна инакше, то буду для них солодкий, як турецькі бакалїї. Зуба на зуб не поставлю, шаблї анї діткну ся, хочби мене гнїв мав пожерти, хочби душа мала плакати. Нехайже буде ваша воля!

— А так то і говори, соколе, возьми теорбан, заграй, засьпівай, то і на души стане тобі лекше. А тепер ходи до гостий.

Вернули назад до гостинної кімнати, в котрій князї, не знаючи як бавити гостий, все їх запрошували, щоби були собі раді і все кланяли ся по пояс. Пан Скшетуский глянув остро і гордо Богунови в очи, але не знайшов в них зачіпки анї визову. Обличе молодого підполковника було ясне і веселе. Намісник приглядав ся эму уважно, бо перше в темряві не міг бачити эго рисів. Тепер побачив юнака, стрункого як тополя, зі смаглявим лицем, прикрашеним чорним буйним вусом. Веселість эго обличча продирала ся через українську задумчивість, як сонце через хмару. Чоло мав високе, на котре спадала чорна чуприна, обтята рівно над рясними чорними бровами. Орлиний ніс, роздуті ніздря і білі зуби, що полискували при кождій усьмішцї, додавали эще принади сему буйному типови української кра-

си, що аж за очи брала. Надзвичайно богатий убір виріжняв також молодого підполковника від князїв повбираних в кожухи. Богун мав на собі жупан зі срібної лями, і червоний контуш, яку то барву носили всї переяславські Козаки. На бедрах носив креповий пояс, з котрого звисала дорогоцїнна шабля на шовкових опонах; але і шабля і убір гасли при богацтві турецького кинжала, заткaного за пояс, котрого рукоять так була висаджена дорогими камінями, що аж сипало від неї іскрами. Так прибраного кождийби радше уважав эго за якесь панятко високого роду, ніж за Козака, тим більше, що і эго свобода рухів і великопанські манэри не зраджували низького походженя. Приблизивши ся до пана Льонґіна, вислухав історії про предка Стовейка і про зітненэ голов трох Хрестоносцїв, а потім звернув ся до намісника і, так якби межи ними нїчого не зайшло, спитав з повною свободою:

— Ваша мосць, чую, повертаэш з Криму?

— З Криму — відповів сухо намісник.

— Був і я там, і хоч не заганяв ся аж до Бахчисараю, то думаю, що эще і там буду, эсли ся справдить се, про що говорять.

— Про що васць думаэш?

— Говорять, що эсли милостивий король розпічне війну з Турками, то князь воэвода навістить Крим огнем і мечем, і через сї вісти э велика радість на Українї і на Низу, бо эсли під таким вождом не погуляэмо в Бахчисараю, то хиба під жадним.

— Погуляэмо, як Бог на небі, — відізвали ся Курцевичі.

Поручникови подобало ся се поважанэ, з яким підполконик говорив про князя і він усьміхнуши ся, сказав вже лагіднїйшим тоном:

— Васцї, як виджу, не досить походів з Низовцями, які тебе прецї окрили славою.

— Мала війна, мала слава. Велика війна, велика слава. Конашевич Сагайдачний здобув эї не тілько на чайках але і під Хотином.

В тій хвилї відчинили ся двері, і до кімнати війшов Василь, найстарший з Курцевичів, провадженний за руку княжною Эленою.

Був се чоловік середних літ, блїдий і худий, з обличем аскета, що нагадувало византийські образи сьвятих. Довге волосэ, що передвчасно посивіло від нещасть і болю, спадало эму аж на рамена, а замість очий мав дві червоні ями; в руках тримав мосяжний хрест, котрим почав благословити кімнату і всїх присутних.

— В імя Бога і Отця, в імя Спаса і Сьвятої Пречистої — говорив — эсли ви э апостолами і приносите добрі новини, витайте в христіянських порогах. Амінь!

— Вибачте вашмосцьове, — сказала тихо княгиня, — він маэ розум помішаний.

Василь все благословив всїх хрестом і говорив дальше:

— Так як написано в апостольських книгах: "Ті, що проливють кров за віру, будуть спасенні; котріж поляжуть для земських дібр, для зиску або добичі, — будуть осуджені..."Молїм ся! Горе вам, братя! горе менї, бо ми воювали задля добичі! Боже, будь милостив нам грішним! Боже, будь милостив... А ви, мужі, що прибулисьте з далека, які новини приносите? чи эсьте апостолами?

Замовк, і здавало ся, що чекаэ на відповідь, отже намісник відповів по хвили:

— Далеко нам до такої високої ранґи. Ми э тілько жовнїрами, що готові полягти за віру.

— То будете спасенні — сказав сліпий — але для нас не надійшла година визволеня... Горе вам, братя! горе менї!

Послїдні слова вимовиви майже з зойком, а на эго лици малювала ся така безмірна розпука, що гості не знали, що робити. Тимчасом Элена посадила эго на кріслі, а сама побігла до сїний і вернула за хвилю з лютнею.

Тихі звуки лютні полетїли по кімнаті, а їм до втуру почала княжна сьпівати набожну пісню:

Вкажи дорогу, о Всемогучий,
Бо як паломник на роздорожу,
Як той човен на синім морю,
Блуджу, блукаю.

Сліпець перехилив в зад голову, і слухав слів пісні, що мабуть ділали на него як гоючий бальзам, бо з лиця поволи зникали біль і розпука; в кінци голова впала эму на груди, і так сидів неповорушно неначеби засипляв.

— Аби лиш не переривати сьпіву, то він цілковито успокоїть ся — сказала тихо княгиня. — Бачите вашмосцьове, эго помішанэ полягаэ на тім, що цілий час очікуэ апостолів, і хтоби не прийшов до дому, сейчас питаэ, чи не апостоли . . .

Тимчасом княжна Элена сьпівала дальше:

В ночи і в день до Тебе кличу,
Прости провини, успокій душу.
Будь мені батьком, добрим, ласкавим,
Вислухай, прошу!

Эї дзвінкий голос щораз кріпшав, і з сею лютнею в руці, з очима зверненими в гору, виглядала так чудово, що намісник не міг від неї очий відірвати. Задивив ся в ню і забув о сьвіті.

З подиву розбудули эго доперва слова старої княгині:

— Досить сего! вже він тепер не скоро розбудить ся. А тимчасом прошу іхмосців до вечері.

— Просимо на хліб і сіль! — відізвали ся за материю молоді Булиги.

Пан Розван, як кавалэр зі сьвітовими манэрами, подав рамя княгини, а видячи се пан Скшетуский посунув ся зараз до княжни Элени. Серце эму змякло на віск, коли почув эї руку на своїй, в очах стали іскри — і заговорив:

— Знать вже і ангели в небі не сьпівають гарнїйше від вацьпанни.

— Грішиш, лицарю, прирівнуючи мій сьпів до ангелського — відповіла Элена.

— Не знаю, чи грішу, але се певне, що радо давбим собі і очи викапати, щоби тілько міг слухати твого сьпіву до смерти. Але що я говорю! Будучи сліпим, не мігбим тебе бачити, а се знов булоби страшною мукою.

— Не говори сего вашмосць, бо виїхавши звідси завтра, завтра забудеш.

— О, не буде сего, бо так-эм ся в вацьпанні розлюбив, що доки мого житя, не хочу знати другої любови, а сеї не забуду!

Темні румянцї виступили на лице князївни, і эї грудь почала сильнїйши филюватись. Хотїла відповісти, але тілько губи эї дрожали, отже пан Скшетуский говорив дальше:

IV

— Вацьпанна радше забудеш про мене при сім гарнім ватажкови,

— Нїколи, нїколи! — шепнула дївчина. — Але вацьпан бережи ся эго, се страшний чоловік.

— Що менї там значить оден козак, а хочби з ним і цїла Сїч тримала, я для тебе готов на все відважити ся. Ти для мене дорожша, як цїлий сьвіт, — лишень не знаю, чи можу числити на взаімність.

Тихе "так" забренїло в ухах пана Сшетуского, як райська музика і зараз видало ся эму, що в нім що найменьше бэ ся десять сердець; все эму в очах пояснїло,неначеби соняшні лучі осьвітили сьвіт; почув у собі якусь незнану силу, немовби эму виросли крила. При вечери мигнула перед ним кілька разів Богунова голова, котрий дуже змінив ся і поблїд, але намісник, маючи взаімність Элени, не дбав про сего суперника. Впрочім эго думки були занятї чим иньшим.

Отсе він чув, що Элена сидить коло него так близько, що майже раменем дотикаэ эї рамени, бачив румянцї, які не сходили з эї лиця, і від котрих било жаром, бачив эї филючу грудь, і очи, то спущені в долину, і прикриті віями, то знов блискаючі як дві зірки. Бож Элена, хоч була загулюкана Курцевичевою, і хоч жила в сиріцтві, смутку і боязни, то она прецїнь була Украінкою з огнистою кровію. Коли тілько впали на ню теплі промінї любови, зараз зацвила як рожа і розбудила ся до но-

вого, незнаного житя. В эї обличу заблисло щастэ і відвага, а сї пориви, борючи ся з дївочим встидом, помалювали эї лиця чудовою краскаою рожі. Отже пан Скшетуский мало не вискочив зі шкіри. Пив без тями, але мід не дїлав на него, бо вже був пяний від любови. Не бачив нікого більше при столї, тілько свою дївчину. Не бачив, що Богун блїднув щораз більше і стискав рукоять свого кинжала; не чув, як пан Льонґін оповідав по раз третий про предка Стовейка, а Курцевичі про свої виправи по "турецьке добро". Пили всї крім Богуна, а найлїпший примір давала сама стара княгиня, пючи, то за здоровлэ гостий, то за здоровлэ ласкавого князя, або господара Лупула. Була також мова про слїпого Василя, про эго давнїйші лицарські подвиги, про эго нещасливу виправу і эго теперішне помішанэ, котрэ найстарший Симеон так пояснював:

— Подумайте лишень вашмосцьове, що коли найменьше стебельце в оці перешкаджаэ дивити ся, якже тодї великі кавалки смоли, діставши ся до розуму, не малиби эго помішати?

— Дуже се делїкатний інструмент — завважав пан Льонґін.

Втім стара княгиня спостерегла змінене лице Богуна.

— Що тобі, соколе?

— Душа болить, мати — сказав сумно, — але козацьке слово не дим, отже здержу ся.

— Терпи, синку, могорич буде!

Вечера була скінчена, але меду все доливано до чарок. Ввійшли козачки, яких закликано, щоби танцювали на потїху гостий. Забренїли цимбали і бубон, при котрих музиції заспані хлопції мусїли танцювати. За хвилю і молоді Булиги пустили ся в присюди. Стара княгиня, взявши ся під боки почала тупати ногами на однім місци і присьпівувати, а видячи се пан Скшетуский попросив Элену в танець. Коли эї обняв руками, здавало ся эму, що притискаэ до грудий кавалок неба. Від скорого танцю эї довгі коси обмотали эго шию, так якби дївчина хотїла эго привязати до себе раз на завсїгди. Отже не витримав, а доглянувши, коли нїхто не дивив ся, нахилив ся і поцїлував з цїлої сили эї солодкі губи

Пізно в ночи, коли знайшов ся сам лишень з паном Льонґіном в кімнатї де їм постелено спати, замість іти спати, сїв на тапчані

і сказав:

— З иньшим чоловіком поїдеш вацьпан завтра до Лубнїв.

Подбіп,нта що власне скінчив пацїр, отворив широко очи і спитав:

— А то як? чи вашмосць ту лишиш ся?

— Не я, але серце лишить ся, бо зі мною поїде солодкий спомин. Бачиш, вацьпан, який я зворушений, а се тому, що від любови ледво могу віддихати.

— То вацьпан залюбив ся в княжнїй?

— Не инакше, так як мене вашмосць бачиш. Сон втїкаэ від мене, і лишень маю охоту до зітхань, так що мало не розплину ся як пара, — а говорю се вацьпанови тому, що маэш чутливе серце виголоднїле без любови, тож легко зрозуміэш мою муку.

Пан Льонґін почав сам зітхати, на знак що розуміэ, що то э любов, і по хвили запитав жалісно:

— А може вацьпан також слюбував чистоту?

— Питанэ васцї не э до річи, бо колиби всї зачали так слюбувати, то ґенус гуманум (рід людський) мусївби згинути.

На се війшов слуга і перервав дальшу розмову. Був то старий Татарин з бистрими чорними очима, і з висохлим, поморщеним лицем. Війшовши, моргнув на Скшетуского і запитав:

—А чи не треба чого вашмосцям? може по чарцї меду до подушки.

— Не треба.

— Татарин наблизивши ся до Скшетуского, проморкотів:

— Маю для В. пана слївце від панни.

— Будьже для мене Пандаром! — закликав утїшений намісник. — Можеш говорити при сїм кавалэрови, бо він вже знаэ мій секрет.

Татарин добув з рукава кавалок стяжки.

Панна присилаэ В. панови отсю ленту і наказала сказати що вас любить з цїлої душі.

Поручник вхопив ленту і почав эї цїлувати і до груди притискати, і доперва успокоївши ся трохи, запитав:

— Що тобі сказала повісти?

— Що любить вашмосць пана з цїлої душі.

— Наж тобі таляра на пиво. Сказала отже, що мене любить?

— Так.

— Наж тобі эще таляра. Нехайже эї Бог благословить, бо она менї наймилійша. Скажиж эї... або зачекай, сам до неї напишу: принеси менї лишень чорнила, пер і паперу.

— Чого? — запитав Татарин.

— Чорнила, пер і паперу.

— Сего у нас в дома нема. За князя Василя було — і опісля, як молоді князї вчили ся у черця писати, але се вже давно.

Пан Скшетуский заломив руки.

— Мосцї Подбіпэнто, не маэш часом чорнила і пер?

Литовець тілько розложив руки і звернув очи до гори.

— Тьфу до лиха — сказав поручник — ото клопіт. Тимчасом Татарин усів кучма коло огню.

— Пощо писати — сказав поправляючи недогарки. — Панна пішла спати. А се, що ваша милість хоче писати, можна завтра буде сказати.

— Коли так, то що иньшого. Як бачу, то ти вірний слуга княжни. Наж тобі эще третого таляра. Давно служиш?

— Го! го! вже минуло чотирнайцять літ, як мене князь Василь взяв в ясир, і від сеї пори служив я эму вірно, а коли сеї памятної ночи відїздив на завсїгди, то лишив дитину Константинови, а менї сказав: "Чегли, і ти не відступи від дївчини і будеш эї стеречи, як ока в голові. Лаха іл Алла!" (Бог э оден).

— І ти так робиш?

— І так роблю, і дивлю ся.

— Говори, що видиш? як ту княжнї?

— Зле ту про ню задумують, бо эї хочуть віддати Богунови.

— О! не буде з сего нїчого! буде кому за нею упімнути ся!

— Так! — сказав старий перевертаючи обгорілі поліна. — Они хочуть эї дати Богунови, щоби эї взяв і поніс, як вовк ягня, а їх лишив в Розлогах, бо Розлоги належать по князеви Василеви до неї, не до них. А він, Богун, готов се зробити, бо маэ по комишах поховано більше золота і срібла як э піску в Розлогах, але она эго не навидить від тодї, як при нїй розрубав чеканом чоловіка. Ся кров станула межи ними і з неї ви-

росла ненависть. Бог э оден!

Намісник не міг сеї ночи заснути. Ходив по кімнаті, дивив ся на місяць, і через голову пересували ся эму ріжні думки що до будучности. Зрозумів тепер гру Булигів. Колиби княжну взяв який сусїдний шляхтич, тоби упімнув ся за Розлоги і мавби слушність, бо Розлоги належали до неї; а можеби эще зажадав рахунків з опіки. З тої причини постановили Булиги віддати дївчину за Богуна. На саму думку про се, пан Скшетуский затискав кулаки і руками шукав шаблї. Отже рішив ся не допустити до сего, і чув ся досить сильним, щоби се зробити. Прецї опіка над Эленою належала і до князя Вишневецького, раз тому, що Розлоги були дані старому Василеви князями Вишневецькими, а по друге, що сам Василь писав з Бару лист до князя і просив о опіку над Эленою. І тілько в наслідок навали публичних справ, воэн і ріжних приэмств, склало ся, що воэвода не міг до тепер вглянути в справу опіки. Але вистарчить сказати эму одно слово, а вимірить справедливість. Вже розвиднювало ся, як пан Скшетуский кинув ся на постіль. Спав твердо, і як пробудив ся, мав вже готову постанову. Повбирали ся отже скоро з паном Льонґіном, тимбільше, що вози вже чекали готові, а жовнїри пана Скшетуского сидїли вже на конях готові до відїзду. В гостинній кімнатї посол покріпляв сили поливкою в товаристві Курцевичів і старої княгинї; лишень Богуна не було; не знати: чи эще спав, чи відїхав?

Покріпивши ся, пан Скшетуский сказав:

— Мосця панї! Час утїкаэ, за хвилю треба нам сїдати на конї, отже нїм подякуэмо вдячним серцем за гостинність, маю я ту важну справу, про котру хотївбим кілька слів поговорити на осібности.

На лици княгинї відмалювало ся здивованэ; глянула на синів на посла і пана Льонґіна, якби хотїла відгадати з їх облич, о що ся розходить, і сказала з очевидним занепокоэнэм:

— Служу вашмосцї.

Посол хтїв вставати, але не позволила эму, і перейшли до сїний, покритих оружэм і зброэю. Молоді князї станули в рядї за ма-

терию, котра ставувши перед Скшетуским спитала:

— Про яку справу хочеш вацьпан говорити?

Намісник впялив в ню свої бистрі, майже суворі очи, і сказав:

— Вибачте їмосць, і ви, молоді князї, що поступаю против звичаю, і замість говорити через послів, сам говорю про таку справу. Але що инакше не може бути, проте без довшого проволїканя представляю їмосци панї і їхмосцям, яко опікунам, мою покірну просьбу, щобисьте зволили віддати менї княжну Элену за жінку.

Колиби в тій хвили, в часї зими, грім вдарив на майданї в Розлогах, то меньшеби зробив вражінэ на княгиню і эї синів, як сї слова намісника. Через хвилю дивили ся здумілі на говорячого, що стояв перед ними випростований спокійний і гордий, неначеби не думав просити, але росказувати, і не вміли знайти слова відповіди, аж княгиня почала питати:

— Якто? васць? о Элену?

— Я, мосця панї — і се э мій невідкличний намір.

Наступила хвиля мовчаня.

— Чекаю на відповідь їмосць панї.

— Вибач вацьпан — відповіла, прийшовши до себе, княгиня, а эї голос став сухий і острий, — хоч се велика честь для нас, просьба такого кавалэра, але з того не може нїчого бути, бо Элену я вже приобіцяла кому другому.

— Подумай лишень вацьпанї, як дбайлива опікунка, чи се не було проти волї княжни, і чи я не лїпший від сего, котрому эї вацьпанї приобіцяла.

— Мосцї пане! Хто лїпший, то моя річ. Можеш бути і найлїпший, нам се не робить жадної ріжницї, бо тебе не знаэмо.

На се намісник випростував ся эще більше, а эго зимний погляд став острий як ніж:

— Але я вас знаю, зрадники! — гукнув. — Хочете кревнячку віддати хлопови, щоби вас лишень лишив в посїданю не правно забраного маэтку . . .

— Ти сам зрадник! крикнула княгиня. —Так то платиш за гостину, таку то маэш вдячність в серцю? О гадино! Щось за один? звідки ся взяв?

Молоді Курцевичі почали тріскати палцями і розглядати ся по стїнах за збруэю, а намісник говорив:

— Погани! загарбалисьте посїлість сироти, але нїчого з того. За день вже князь буде про се знати!

Почувши се, княгиня кинула ся в зад кімнати і вхопивши рогатину, йшла з нею до намісника. Князї також, вхопивши, що котрий міг, сей шаблю, той кинжал або ніж, оточили эго півколесом, віддихаючи тяжко, як стадо розшалїлих вовків.

— До князя підеш? — кликали княгиня — а знаэш ти, чи живий звідси вийдеш? чи се не твоя послїдна година?

Скшетуский зложив руки на грудях і анї оком не моргнув.

— Вертаю з Криму, як княжий посол, — сказав, — нехай менї ту хоч волосок з голови впаде, то за три днї з сего місця і попелу не лишить ся, а ви погниэте в лубнянських льохах. Чи э на сьвітї сила, щоби вас могла охоронити? Не грозіть, бо вас ся не бою!

— Згинемо, але ти згинеш перше.

— Як так, то бий, ось моя грудь.

Князї з материю тримали все вістря справлені проти груднй намісника, але сказавбись, якась невидима сила повздержувала їх руки, якби ланцухами. Сопіючи і скрегочучи зубами, рвали ся в безсильній злости, але жаден не вдарив. Бояли ся Вишневецького.

Намісник став паном ситуациї.

Безсильний гнїв княгинї виляв ся лишень потоком зневаг.

— Лапцярдюго! голодранче! забагло ся тобі княжої крови — але нїчо з того! Кождому віддамо, аби лиш не тобі, а сего нам і сам князь не може розказати.

На се пан Скшетуский:

— Не пора менї виводити ся з мого шляхотсва, але так думаю, що ваше князївство моглоби за ним носити мечик і щит. Впрочім, коли хлоп був для вас добрий, то я ліпший. Що до мого маэтку, то і сей може піти з вашим на взаводи, а що говорите, що менї не дасьте Элени, то послухайте, що вам скажу: і я лишу вас в Розлогах і не буду жадати рахунку з опіки.

— Не даруй сего, що не твоэ.

— Не дарую, але даю обітницю на будуче і ручу за ню лицарським словом. Отже вибирайте: або зложити князеви рахунки з опіки і забрати ся з Розлогів, або мені віддати дівку, і затримати посілість . . .

Рогатина висувала ся поволи з рук княгині. По хвили упала з бренькотом на підлогу.

— Вибирайте — повторив Скшетуский — авт пацем, авт беллюм! (або мир, або війну).

— Щастэ се — сказала вже лагіднійше Курцевичева, — що Богун поїхав з соколами, не хотячи дивити ся на вашмосця, бо він вже вчера підозрівав. Инакше не обійшло би ся ту без розливу крови.

— Мосця пані, і я ношу шаблю не на тоэ, щоби мені лиш пояс обтягала.

— Подумай однак вашмосць, чи се політично зі сторони такого кавалэра, щоби, війшовши по доброму до дому, так на людий наставати і брати дівку силоміць, так якби з турецької неволї?

— Так годить ся, коли мала бути проти волї запродана хлопови.

— Того васць про Богуна не говори, бо він хоч не маэ родичів, то преці се великий войовник і славний лицар, а нам знаний від дитини і в дома так якби кревний. Для него се однаково, чи відібрати эму сю дівку, чи эго ножем пхнути.

— Мосця пані, мені час в дорогу, отже вибачайте, що эще раз повторю: вибирайте!

— А що, ви сини, скажете на таку покірну просьбу сего кавалэра.

Булиги споглядали по собі, тручали ся ліктями і мовчали.

Вкінци Симеон промуркотів:

— Кажеш бити, мати, то будемо, — кажеш дати дівку, то дамо.

— Бити зле і дати зле. Опісля звертаючи ся до Скшетуского:

— Припер-эсь нас васць до стіни, хоч тріснути треба. Богун шалений чоловік, готов поважити ся на все. Хто нас охоронить перед эго местию? Сам згине, але нас перше погубить. Що нам робити?

— Ваша в тім голова.

Княгиня мовчала через хвилю:

— Слухайже, вашмосць. Се все мусить лишити ся в тайнї. Богуна виправимо до Переяслава, сами з Эленою виїдемо до Лубнів, а васць попросиш князя, щоби нам прислав до Розлогів залогу. Богун маэ около півтора сотки семенів, з котрих часть э ту. Не можеш Элени зараз взяти, бо эї відібэ. Инакше се не може бути. Отже їдь, не говорячи про се нікому і жди на нас.

— Щобисьте мене зрадили?

— Колибисьмо лише могли! але сам бачиш, що не можемо. Дай слово, що через той час не видаш секрету!

— Даю — а ви даэте дївку?

— Бо не можемо не дати, хоч нам Богуна жаль . . .

— Тьфу! тьфу! мосцї панове — сказав нагло намісник, звертаючи ся до князїв — чотирох вас як дубів, і боячи ся одного Козака, хочете эго зрадою взяти. Хоч я повинен вам дякувати, то однак скажу: не пристоїть се чесній шляхтї.

— Васць ся до сего не мішай! — закричала княгиня. Се не твоя річ. Що нам робити? кілько васць маэш жовнїрів на эго півтора сотки семенів? Оброниш нас? оброниш Элену, котру він готов силоміць пірвати? Ідиж собі до Лубнїв, а що ми зробимо, то вже наша річ, кобисьмо привезли тобі Элену.

— Робіть що хочете; одно вам тільки эще скажу. Колиби княжнїй стала ся яка кривда, — то горе вам!

— Не починайже собі так з нами, щобись нас не допровадив до десперациї!

— Босьте хотїли зробити над нею насильство, а і тепер, продаючи эї за Розлоги, не прийшло вам до голови спитати: чи буде эї по мисли моя персона? (особа).

— Отже спитаэмо эї в твоїй присутности — сказала княгиня, дусячи в собі гнїв, що наново починав нуртувати в э груди, бо добре порозуміла погорду в словах намісника.

Симеон пійшов по Элену і за хвилю вернув з нею до сїний.

Серед сих гнївів і грозьб, що эще немов висїли в воздусї, як відгомін переминаючої тучі, серед сих суворих поглядів, суворих облич, эї чудове лице засьвітило, як сонце по бурі.

— Мосця панно! — сказала понуро княгиня, показуючи на

Скшетуского, — эсли маэш до сего волю, то се твій будучий муж.

Элена зблїдла як стіна, і крикнувши, закрила очи руками, а потім нагло простягла їх до Скшетуского.

— Чи се правда? — шепотїла радісно.

Годину пізнїйше віддїл посла і намісника посував ся поволи лїсним гостинцем в напрямі Лубнів. Скшетуский з паном Льонґіном Подбіпэнтою їхали на переді; за ними тягнули ся посолські вози довгою зміэю. Намісник їхав в задумі і тузї, коли нагло з сеї задуми збудули эго уривані слова пісні:

"Тужу, тужу, серце болить . . ."

В глубинї лїса, на вузкій лїсній доріжцї, показав ся Богун. Эго кінь був дочиста покритий піною і болотом.

Очевидно Козак, після свого звичаю, пустив ся на степ і лїси, щоби ся упити вітром, і переболїти се, що душу болїло.

Тепер власне вертав до Розлогів.

Дивлячись на сю дїйсно пишну постать, що лишень мигнула і зникла, пан Скшетуский мимоволї подумав собі, а навіть мрукнув під носом:

— Але прецінь се щастэ, що він при нїй розтяв чоловіка.

Нагло якийсь жаль стиснув эго за серце. Жаль эму було і Богуна, а эще більше сего, що звязавши ся словом, не міг тепер пігнати за ним конем і сказати:

— Любимо одну, отже одному з нас не жити. Добудь, Козаче, шаблї.

V

Прибувши до Лубнів, не застав пан Скшетуский князя в дома, бо сей поїхав до Сінчі на хрестини до свого давнїйшого дворянина пана Суфчиньского. З ним поїхала княгиня, дві панни Збараскі і богато иньших осіб з княжого двора. Отже дано знати до Сінчі о повороті намісника з Криму і о прибутю посла; тимчасом знакомі і товариші витали радісно Скшетуского по довгій подорожи, а особливо пан Володийовский, що по послїднім поэдинку зробив ся найблизшим при-

ятелем нашого намісника. Він відзначав ся тим, що завсїгди був залюблений. Переконавши ся про нещирість Ганусї Божобогатої, звернув був своэ чутливе серце до Анэлї Лэньскої, що була рівнож на жіночім дворі, а коли она, місяць тому назад, віддала ся за пана Станїшевского, тодї Володийовский, щоби ся потїшити, почав зітхати до старшої княжни Збараскої Анни, кревнячки князя Вишневецького.

Однак знав добре, що піднїсши так високо очи, не міг мати найменьшої надії, тимбільше, що і по княжну вже зголосили ся свати: пан Бодзїньский і пан Лясота, в іменп ленчицького воэводовича пана Пшиэмского. Отже оповідав нещасливий Володийовский нашому намісникови про свої нові гризоти, познакомлюючи эго з двірськими новинами і таэмницями, однак сей слухав одним ухом, бо мав голову і серце занятї чим иньшим. Колиби не сей неспокій, що звичайно ходить в парі з любовію, хочби і взаімною, бувби пан Скшетуский чув ся щасливим, вернувши по довгій неприсутности до Лубнів, де эго окружили жичливі товариші і гамір жовнїрського житя, з яким він був так зжив ся. Бо Лубні, хоч були укріпленою панською резиденциэю, проте під зглядом величавости могли ся рівнати зі всїма осїдками королєнят, а ріжнили ся від них лиш сим, що житэ в них було суворе, військове. Хто не знав тамошних звичаїв і порядків, той, хочби приїхав в найспокійнїйшім часї, міг думати, що там готовить ся якийсь воэнний похід. Було там більше жовнїра як дворян, желїзо впадало в очи більше як золото, гомін труб давав ся чути частїйше, як гамір забав і бенкетів. Всюди панував взірцевий лад, і незнана деинде карність; всюди роїло ся від лицарства з під ріжних хоругвів: панцирних, драґонських, козацьких, татарських і волоських, під котрими служило не лише цїле Заднїпровэ, але також охоча шляхта зі всїх сторін Річи посполитої. Хто хотїв вишколити ся в лицарськім ремеслї, той ішов до Лубнів, отже були там і Українцї, і Мазури, Литовцї, Малополяне, навіть і Прусаки. Пішї полки і артилэрия, або так званий "огнистий" люд, складали ся переважно з вибраних Нїмцїв, нанятих за високий жолд. При драґонах служили головно місцеві, при татарських хоругвах Литовцї. Малополяне горнули ся найрадше під панцирні стяги. Князь не позволяв лицарству киснути, тому в обозї панував безнастанний рух. Одні полки виходили на зміну до станиць і паланок, другі

вертали до столиці, а муштра і виправи відбували ся по цілих днях. Часами також, хоч і спокійно було від Татарів, робив князь далекі походи в глухі степи і пустині, щоби жовнїрів привчити до зношеня воэнних трудів, і дійти там, де эще нїхто не ходив, і рознести славу свого імени. Так приміром минувшої осени запустив ся був лївим берегом Днїпра аж до Кодака, де эго пан Ґродзїцкий приймав як удїльного монарха. Опісля пішов попри пороги аж до Хортицї і казав висипати на уроичску Кучкаси велику могилу з каміня, на память і знак, що жаден пан не був эще так далеко в сих сторонах. (1.)

Пан Богуслав Машкевич, що, хоч молодий, був добрим жовнїром, а до того чоловіком ученим, і що описав сей похід, як рівнож і иньші подібні виправи князя, оповідав панови Скшетускому чуда про сю виправу, а пан Володийовский, що також брав в нїй участь, зараз всьо потверджував. Отже бачили пороги і подивляли їх, а особливо страшного Ненаситця, що рікрічно, як колись Сцилля і Харибда, пожирав кількадесять людських жертв. Опісля ішли на схід випаленим степом, де кінниця не могла іти задля недогарків, так, що аж треба було коням ноги обвивати шкірами. Знайшли там множество гадюк, і величезних вужів довгих по десять ліктїв, а таких грубих, як мужеське рамя. По дорозї вирубували на самотних дубах княжі герби на память, а вкінци знайшли такі глухі степи, де вже не було і слїду чоловіка. — Я вже думав — говорив учений пан Машкевич, — що доведе ся нам на взір Одисея зійти вкінци до Аду (пекла).

На се пан Володийовский:

— А люди з під хоругви пана стражника Замойского, що йшли по передї, присягали, що вже бачили сї стовпи, коло котрих кінчить ся земля.

Намісник взаімно оповідав товаришам про Крим, де перебув майже півроку, чекаючи на відповідь хана; оповідав про тамошні міста, що полишали ся з давних часів, про Татарів і про їх воэнну силу, а в кінци про перестрах, в якім жили, відколи почули про велику виправу на Крим, в якій мали взяти участь всї війска Річи посполитої. Так бала-

(1.) Э се слова Машкевича, котрий міг не знати про побут на Січи Самуіла Зборовського.

кали що вечера і ждали на поворот князя. Тимчасом намісник представляв що найблизшим товаришам пана Льонґіна Подбіпэнту, котрий, маючи солодку вдачу, відразу зэднав серця всїх, а показавши до того при пробах з мечем свою надлюдську силу, здобув собі рівночасно загальне поважанэ. Оповідав він вже кільком про свого предка Стовейка і про три голови, не оповідав лишень про свій обіт, щоби не наразити ся на жарти. Особливо припали собі до вподоби оба з паном Володийовским, мабуть тому, що оба мали дуже чутливі серця і вже по кількох днях ходили разом на мійські вали, щоби разом зітхати, оден до зірки, що була трохи за високо, щоб її дістати, себто до княжни Анни, — другий до незнаної, від котрої ділили эго три нестяті голови.

Володийовский навіть намовляв пана Льонґіна до драґонів, але Литовець постановив собі конечно записати ся під панцирний стяг, щоби служути під Скшетуским, тимбільше, що довідав ся в Лубнах на велику втїху, що всї эго мають за знаменитого лицаря і за одного з найліпших княжих офіцирів. А власне в хоругві, котрої поручником був Скшетуский, отворив ся ваканс по пану Закшевскім, з прізвиском "Мізерере меі", (змилуй ся надімною) що вже від двох тижнів лежав безнадійно хорий, бо від вогкости поотвирали ся эму всї рани. До любовної жури намісника прилучив ся эще отже і смуток з причини грозячої страти старого товариша і досьвідченого друга; пересиджував що дня довгими годинами коло эго ложа і потїшав, як умів, покріпляючи эго надїэю, що эще не оден похід разом відбудуть.

Але старець, не потрібував потїхи. Конав собі весело на твердім жовнїрськім ложу, обтягненім кінською шкірою, і глядів з усьмішкою на Розпятэ, завішене над ліжком. А Скшетускому відповідав:

— Мізерере меі, мосцї поручнику, вже я собі іду по свою небесну заплату. Моэ тїло таке дїраве від ран, що побоюю ся, щоби сьвятий Петро, що э Божим маршалком і наглядаэ за порядком в небі, не відігнав мене від брами через таку подїравлену сукману. Але эму скажу: "Сьвятий Петрусю! заклинаю тебе на Мальхусове ухо, впусти мене, бо сеж прецї погани так менї попсували тїлесні шати... мізерере меі! а як сьвятий Михаіл буде робити яку виправу на пекольні сили, то старий Закшевский эще придасть ся."

Отже поручник, що як жовнїр тілько разів оглядав смерть, не міг стримати слїз, слухаючи сего старця, котрого скін був подібний до по-

гідного заходу сонця.

Аж одного рана задзвонили усї дзвони по всїх лубнянських церквах і костелах, сповіщаючи смерть пана Закшевського. Того самого дня приїхав князь з Сїнчі, а з ним панове Бодзїньский і Лясота, як також цїлий двір і множество шляхти в кількадесяти колясах, бо у пана Суфчиньского був великий зйізд. Князь справив величавий похорон, хотячи почтити заслуги помершого і показати, як він любуэ ся в лицарських людях. Отже в похороннім походї взяли участь всї полки, що стояли в Лубнах, а на валах палено з рушниць і гаківниць. Кавалэрия ішла від замку аж до костела воэнним строэм, але з позвиваними бандериями, за нею ішли пішї полки з кольбами до гори. Сам княт, прибраний в жалобу, їхав за трумною в позолоченій каритї, запряженій осьмома кіньми, білими як снїг, що мали гриви і хвости помальовані на червоно, а на головах пуки чорних струсиних пер. Перед колясою поступав віддїл яничарів, що становили прибічну княжу сторожу, а за колясою їхали на бистрих конях пажі, повбирані по іспанському, дальше високі двірські урядники, гайдуки і вся двірська служба. Похід затримав ся насамперед перед дверми костела, де ксьондз Яскульский повитав труну промовою, що зачинала ся від слів: "Куди так спішиш мосцї Закшевский?" Потім промовляло эще кількох товаришів, а межи ними і пан Скшетуский, яко зверхник і приятель помершого. Відтак внесено тїло до костела і ту доперва забрав голос золотоустий бесїдник, Эзуїт, ксьондз Муховэцкий, що говорив так гарно і зворушаючо, що сам князь заплакав.

Пан Льонґін Подбіпэнта, що перший раз побачив князя на похоронї, не міг сам своїм очам вірити. Бо наслухавши ся так богато про него, думав, що мусить се бути якийсь великан, висший о цїлу голову від решти людий, а ту побачив чоловіка малого і досить мізерного. Князь був эще молодий, бо мав щоіно трийцять шість лїт, але на эго лици було знати воэнні труди. Бо хоч в Лубнах жив як король, то підчас численних виправ і походів дїлив невигоди з простими товаришами, їв чорний хлїб і спав на земли на шкірах, а що більшу часть житя провів в обозї, то се і відбило ся на эго лици. Однак се лице зраджувало вже на перший погляд незвичайного чоловіка. Видно в нїм було незломну волю і повагу, перед котрою кождий мимоволї мусів схилити голову. Видно було, що сей чоловік знаэ свою могучість і силу, і колиби

эму хочби завтра вложено корону на голову, не почувби ся анї здивованим анї придавленим эї тягаром. Очи мав великі, спокійні і ласкаві, однак видно було, що в них дрімають блискавицї і горе і тому, хтоби їх розбудив. І нїхто не міг витримати эго спокійного погляду, і бачено нераз послів і досьвідчених дворяків, що, ставши перед Яремою, мішали ся і не могли слова промовити. Був він впрочім на своїм Заднїпровю правдивим королем; з эго канцелярії виходили привілэї і надання, що починали ся словами: "Ми по Божій милости князь і господин"... і т. д. А з великих панів рідко котрого уважав собі рівним. Князї, в котрих жилах плинула кров давних володарів, бували у него за маршалків. Таким був свого часу і батько Элени, Василь Булига Курвич, котрого рід виводив ся прецї від Корията, а в дійсности як вже згадано, походив від Рурика.

Було щось в князеви Яремі, що мимо эго вродженої ласкавости, тримало від него людий з далека. Люблячи жовнїрів, він сам з ними жив поуфало, але з ним нїхто не сьмів ся поуфалити. А однак лицарство, колиби їм був росказав кинути ся з кіньми стрімголов в днїпрові пропасти, виконалоби сей розказ без найменьшої проволоки.

По матери Волошцї одідичив білу церу, від котрої бив жар неначе від розпеченого на біло желїза, а також чорний кручий волос, підголений на цїлій голові, що лишень на передї спадав рівно на чоло, яке прикривав до половини. Носив ся по польськи і не дуже зважав на убір, і лишень підчас великих урочистостий вбирав ся в дорогоцїнні шати, але тодї вже цїлий сьвітив від золота і дорогих каменїв. Пан Льонґін був кілька днів пізнїйше присутним на одній з таких урочистостий, коли князь приймав пана Розвана Урсу на авдиэнциї. Такі посолські авдиэнциї відбували ся завсїгди в так званій голубій сали, бо на эї стели був змальований пензлем Гельмана з Ґданська цїлий небесний звід разом зі зьвіздами. Тодї засїдав князь під бальдахимом з оксаміту і горностаїв, на високім кріслї, подібнім до трону, котрого підніжок був обитий золотою бляхою, а за князем стояв эго секретар, ксьондз Муховэцкий, маршалок князь Воронич, пан Богуслав Машкевич, дальше пажі і двайцятьох трабантів з галябардами, повбираних в ішпанські строї; глиб салї був переповнений лицарством в блискучих зброях і дорогих вборах. Пан Розван просив в імени господаря, щоби князь своїм впливом виэднав у хана заказ будяцким Татарам, щоби не нападали

на Волощину, де они рікрічно робили страшенні шкоди і спустошенэ. На се відповів князь гарною латиною, що будяцькі Татари не дуже то слухали і самого хана, але обіцяв, що коли до него приїде в цьвітни ханський посол, Мурза Чавс, то він через него упімне ся у хана за волоськими кривдами.

Пан Скшетуский був вже попередно здав князеви справозданэ зі свого посольства і подорожи, як також з сего що чув про Хмельницького і эго утечу на Січ. Князь постановив посунути кілька полків близше до Кодака, але не привязував до сеї справи великої ваги. Так отже, коли здавало ся, що нічого не грозить могучій задніпрянській державі, розпочали ся в Лубнах ріжні урочистости і забави, раз з причини побуту посла Розвана, а по друге і для того, що панове Бодзіньский і Лясота осьвідчили ся остаточно урочисто, в імени воэводича Пшиэмского, о руку старшої княжни Анни і одержали на свою просьбу прихильну відповідь від князя і від княгинї Ґризельди.

Лишень малий Володийовский оден на сім терпів, а коли эго Скшетуский старав ся потішити відповів:

— Добре тобі, бо коли схочеш, то Гануся Божобогата тебе не мине. Вже то она через цілий час про тебе мило згадувала; я думав з першу що тому, щоби викликати заздрість в Биховця, але бачу, що хотіла эго лишень на гак вхопити, і хиба до тебе одного щось в серци чуэ.

— Що там Гануся! Вертай ся назад до неї — не бороню. Але про княжну Анну забудь навіть думати, бо то все одно, щобись хотів фенікса на гнїзді прикрити шапкою.

— Знаю я добре, що она для мене феніксом, і для того з жалю прийдесь менї певно вмерти.

— Будеш жити і знов ся залюбиш, колиб тілько не в княжній Варварі, бо тобі эї другий воэводич з під носа спрятаэ.

— А чиж серце слуга, котрому мож розказувати? Чиж можна заборонити очам дивити ся на таку чудову істоту, як княжна Варвара, якої вид навіть дикі бестиї міг би порушити?

— Маэш бабо радість! — закликав пан Скшетуский. — Бачу, що знайдеш потїху без моэї помочи, але се тобі скажу: вертай ся до Ганусї бо з моэї сторони не будеш мати жадної перешкоди.

Але Гануся навіть не думала про Володийовского. Натомість дражнила эї, цікавила і гнївала обоятність пана Скшетуского, котрий вер-

нувши по такій довгій подорожи, майже не глянув на неї. Отже вечерами, коли князь проходив з визначнійшими офіцирами і дворянами до забавової кімнати княгині, щоби побавити ся розмовою, Ганнуся заглядала з поза плечий своэї пані (княгиня була висока, а Ганнуся низька) і вертіла своїми чорними оченятами в лици намісника, хотячи розвязати сю загадку. Але очи Скшетуского, так само як эго мисли, блукали деинде, а коли эго погляд упав случайно на дівчину, то такий задуманий і щкляний, неначеб се не була ся, про котру колись сьпівав.

”Як татарська орда,
Береш в ясир корда!..“

— Що эму ся стало? — питала сама себе розпещена дівчина і тупаючи дрібною ніжкою, постановила сю річ розслідити. Не любила ся она вправді в Скшетускім, але привикши до сего, що в ній всї ся любили, не могла сего знести, щоби на ню не звертано уваги і готова була сама залюбити ся в Скшетускім.

— Отже одного разу, коли бігла з мітками для княгині, стрінула пана Скшетуского, як виходив з сусідної кімнати від князя. Налетіла на него як вихор, майже діткнула грудию, і подавши ся нагло в зад, заговорила:

— Ах! як я ся перелякала. Добрийдень вацьпану!

— Добрий день панні Анні· Чиж то з мене така потвора, що панна Анна аж перелякала ся?

Дівчина стояла зі спущенми оченятами, щіпаючи пальцї незанятої руки кінчик кіс, і переступаючи з ноги на ногу. Нїби змішана відповіла з усьміхом:

— Е нї! се нї... зівсїм нї... як маму люблю!

Нагло глянула на поручника, і сейчас спустила очи.

— Чи вацьпан гнїваэш ся на мене?

— Я? Абож панна Анна дбаэ про мій гнів?

— Що правда, то нї. Не мала бим також про що дбати. Може вацьпан думаэш, що зараз стану плакати? Пан Биховець чемнїйший...

— Коли так, то не лишаэ ся менї нїчого більше, як уступити перед паном Биховцем і зійти з очий панни Анни.

— А чи я тримаю?

Сказавши се, Гануся заступили эму дороту.

— То вацьпан вертаэш з Криму? — запитала.

— З Криму.

— А що вацьпан привіз з Криму?

— Привіз пана Подбіпэнту. Преці панна Анна эго бачила. Дуже се милий і статочний кавалэр.

— Певно що милійший від вацьпана. А пощо він сюди приїхав?

— Щоби панна Анна мала на кім спробувати своэї сили. Але раджу брати ся остро, бо знаю про сего кавалэра оден секрет, через котрий він э непобідимий... І навіть панна Анна з ним собі не порадить.

— А чомуж то він э непобідимим?

— Бо не може женити ся.

— А щож мене се обходить. Чомуж то він не може женити ся?

Скшетуский нахилив ся до уха дівчини, але сказав дуже голосно і виразно:

— Бо слюбував чистоту.

— Немудрий вацьпан! закликала скоро Гануся і в тій хвилї полетїла, як сполошена птаха.

Однак сего вечера подивила ся перший раз уважнійше на пана Льонґіна. Гостий того дня було досить, бо князь справляв пращальний пир для пана Бодзїньского. Наш Литовець був вбраний в білий шовковий контуш і темно голубий жупан, і виглядав дуже оказало, тимбільше, що при боцї, замість катівського зервікаптура, висїла легка крива шабля в золоченій похві.

Оченята Ганусї стріляли на пана Льонґіна потрохи навмисно на злість пану Скшетускому. Однак намісник бувби сего не завважав, колиби не Володийовский, що трунувши эго ліктем сказав:

— Нехай попаду ся в ясир, коли Гануся не залицяэ ся до сеї литовської хмилевої тички.

— Скажиж се эму самому.

— Певно, що скажу. Буде з них дібрана пара.

— Така межи ними пропорция, що буде міг эї носити замість запинки коло жупана.

— Або замість кутасика на шапцї.

Володийовский підійшов до Литовця.

— Моспане — сказав, — недавнось сюда прибув, але бачу, що з тебе не який небудь баламут.

— А то чому, братеньку добродію, а то чому?

— Бо вжесь нам ту збаламутив найгарнїйшу дівчину.

— Добродію! — сказав Подбіпэнта, складаючи руки, — що вацьпан найліпшого говориш?

— Глянь вацьпан на панну Анну Божобогату, в котрій ся ми ту всі позалюблювали, як она на вацьпана завертаэ оченятами. Стережи ся лишень, щоби васцї не пошила в дурнї, так як нас пошила.

Сказавши се, Володийовський обернув ся на пятї і відійшов, лишаючи пана Льонґіна в остовпіню. Не сьмів він навіть зразу глянути в сторону Ганусї і доперва за якийсь час кинув незначно оком — та аж задрожав. З поза рамени княгинї Ґризельди глядїло на него дійсно двоэ горіючих оченят, уперто і з цікавостию. — "Апаґе сатанас" (відійди сатано) — подумав Литовець, і почервонївши як бурак, утїк в другий кут салї.

Однак покуса була тяжка. Сей чортик, що виглядав з за плечий княгинї, був такий принадний, ті оченята сьвітили так ясно, що пана Льонґіна аж тягнуло щось, щоби эще хоч раз в них подивити ся.

Але зараз пригадав собі на свій обіт, перед очима станув эму Зервікаптур і предок Стовейко Подбіпэнта, три стяті голови, і страх эго зібрав. Перехрестив ся отже і сего вечера вже більше в сей бік не дивив ся.

Але зараз на другий день раненько прийшов на кватиру до пана Скшетуского.

— Пане намісnúmику, а скоро вирушимо? Щож там вашмосць чув про війну?

— Видно дуже пильно васцї. Будьже терпеливий, доки не затягнеш ся під стяг.

Бо пан Подбіпэнта не був эще записаний на місце помершого Закшевского. Мусів чекати аж вийде квартал, а се мало наступити аж першого цьвітня.

Але було эму очевидно пильно, тому питав дальше намісника:

— А не говорив Я. О. князь нїчого в тїй справі?

—Не говорив нічого. Король правдоподібно до смерти не перестане думати про війну, але Річ посполита війни не хоче.

— А говорили в Чигирині, що грозить козацька ребелїя?

— Видно, що васцї дуже обіти допікають. Що до ребелії, то треба знати, що эї перед весною не буде, бо хоч ся зима легка, але зима зимою. Маэмо доперва 15 лютого, кождого дня можуть эще прийти морози, а Козак не рушить ся доти, доки не може ся окопати, бо вони з за окопів бють ся страшенно, але в отвертім поли не вміють собі дати ради.

— Як так то треба навіть на Козаків чекати?

— Подумай також вацьпан, що хочбись підчас ребелії знайшов своїх три голови, то эще не знати, чи будеш звільнений від обітів, бо що иньшого Хрестовцї або Турки, а що иньшого свої, так би сказати, діти эюсдем матріс (тої самої матери).

— Ах Господи! Отсе менї вацьпан забив сука в голову. От десперация! Нехайже менї ксьондз Муховэцкий розвяже сї сумніви, бо инакше не буду мати і хвилини спокою.

— Певно, що розвяже, бо се учений і побожний чоловік, але певно, що він не скаже нічого иньшого. Беллюм цівілэ (війна домашна), се війна між братами.

— А колиби бунтівникам прийшла чужа поміч?

— Тодї що иньшого. Але тепер могу одно васцї порадити: чекай і будь терпеливий.

Але пан Скшетуский сам не міг пійти за тою радою. Щораз то більше збирала эго туга, двірські урочистости эго нудили, не міг знайти розради межи милими приятелями. Вкінци панове Бодзіньский, Лясота і Розван Урсу виїхали, а по їх виїздї настав спокій. Житэ почало плинути звичайним ходом. Князь був занятий оглядинами величезних дібр, і що раня замикав ся з комісарями, що приїздили з цїлої Украіни і з Сандомирщини, — так, що навіть і військові вправи рідко коли відбували ся. Веселі офіцирські бенкети, на котрих говорено о будучих війнах, нудили пана Скшетуского; отже з рушницею на рамени утїкав над Солоницю, де колись Жулкевский побив Наливайка і Лободу. Слїди сеї битви вже затерли ся давно, так в людській памяти, як і на побоэвищу. Лишень від часу до часу викидала земля з свого нутра побілїлі кости,

а за водою видко эще було козацький насип, з поза котрого боронили ся так розпучливо Запорожці Лободи і Наливайкова кінниця. Але насип поріс вже густо цілим гаэм корчів і молоднику. Сюда то ховав ся Скшетуский перед двірським гамором і замість стріляти до птаства, роздумував; ту ставав перед очима эго душі образ коханої дівчини, викликуваний памятию і серцем ту, серед мраки, шуму очеретів і мелянхолії місцевости, шукав потїхи в своїй тузї. Але пізнїйше почали падати часто дощі, що заповідали прихід весни. Солониця перемінила ся в розтопіль, що годі було з під даху вихилити ся, отже намісник зістав позбавлений і сеї одинокої потїхи, яку знаходив в сих самітних проходах. А тимчасом зростав эго несупокій — і зівсім слушно. Мав він спершу надію, що Курцевичева приїде з Эленою до Лубнів, як лиш княгини удасть ся позбути ся Богуна. Але тепер і ся надія пропала. Слота попсувала дороги, а степ на кілька миль по обох боках Сули перемінив ся в величезне багнище. Щоби через него переїхати, треба було чекати, доки горяче сонце не виссе надміру води і вогкости. Через сей цїлий час мала Элена позіставати під опікою людий, котрим Скшетуский не довіряв, бо знав, що эму не раді. Вправдї, для свого власного добра, повинни були дотримати эму слова, і майже що не мали иньшого виходу, але хтож міг знати, що придумають, на що ся відважуть, особливо, коли мали над головою страшного ватажка, котрого очевидно заразом і любили і боялп ся. Легко би эму було і присилувати їх, щоби віддали дівчину, бо і такі случаї нераз лучали ся. Таж прецїнь свого часу товариш нещасного Наливайка, Лобода, присилував паню Поплїнську, щоби эму віддала за жінку свою вихованицю, хоч дівчина була шляхтянкою з доброго роду. А коли було правдою, що говорено про величезні Богунові богацтва, то міг їм заплатити і за дівчину і за втрату Розлогів. А опісля — що? Опісля — думав пан Скшетуский — повідомлять эго глумливо, що вже "по гарапі", а самі утечуть десь в литовські або мазовецькі пущі, де їх навіть могуча княжа рука не досягне. На саму гадку про се тряс ся пан Скшетуский як в пропасници, термосив ся як вовк на ланцуху і жалував свого лицарського слова, даного княгини — і не знав, що маэ робити. А був се чоловік, що не любив давати

ся поривати обставинам. Вже з природи був незвичайно підприэмчивим і енерґічним. Не ждав він на се, що эму судьба наднесе; любив він борикати ся з судьбою і кувати свою долю на перекір обставинам, тому і було эму тяжко сидіти в Лубнах з заложеними руками.

Отже постановив щось робити. Мав він служку Ржендзяна, ходачкового шляхтича з Поліся, що хоч мав лиш шіснайцять літ, але був франтом, кутим на чотири ноги, що міг і старого лиса вивести в поле. Эго то порішив тепер Скшетуский вислати до Элени на розвіди. Лютий вже був скінчив ся; дощі переставали падати і на марець заповідала ся погода. Дороги мусіли також поошравляти ся. Отже Ржендзян вибрав ся в дорогу. Пан Скшетуский дав эму лист, паперу, пер і фляшку чорнила, і наказав эму щоби пильнував сего добра, як ока в голові, бо памятав добре, що сих річий нема в Розлогах. Поручив також хлопцеви, щоби не говорив від кого їде, щоби удавав, що їде до Чигирина і щоби звертав на все пильну увагу, а особливо, щоби розвідав ся добре, про Богуна, де він знаходить ся і що поробляэ. Ржендзян не дав собі повтаряти поручень два рази, насунув шапку на бакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуского настали тепер тяжкі дні очікуваня. Для скороченя часу стинав ся в пальцати з паном Володийовским, що був великим майстром в сій штуці, або кидав списою до перстеня. Стала ся також в Лубнах пригода, котрої намісник мало житэм не заплатив. Одного дня зірвав ся з ланцуха медвідь на замковім подвірю, і покалічивши двох машталэрів, сполошив коні пана комісара Хлібовського і вкінци кинув ся на намісника, що ішов власне з цекгавзу від князя, без шаблї, маючи лишень в руках легонький патик з мосяжною головкою. Намісник бувби без сумніву згинув, коли би не пан Льонґін, котрий, побачивши з цекгавзу, що ся дїэ, вхопив за свій Зервікаптур і прибіг на ратунок. Пан Льонґін оказав ся гідним потомком Стовейка, бо на очах цілого двора відвалив за одним замахом медвежу голову разом з лапою. Сей доказ надзвичайної сили бачив з вікна сам князь, котрий впровадив опісля пана Льонґіна до покоїв княгинї, де Гануся Божобогата так надила эго оченятами, що на другий день

мусів іти до сповіди, а опісля через три дни не показував ся в замку, доки горячими молитвами не повідганяв лихих покус.

Тимчасом минуло десять днів, а Ржендзяна не було з поворотом. Наш пан Ян похудів з очікуваня і так помізернів, що аж Гануся Божобогата почала випитувати ся через послів, що з ним э — а княжий лікар, Карбонї, записав эму якусь дриякву від мелянхолії. Але эму бракувало иньшої дриякви, бо днем і ночию думав про свою княжну, і почував щораз сильнійше, що се не жадне хвилеве бажанэ загнїздило ся в эго серци, але що се любов, могуча і велика, котра мусить бути заспокоэна, бо инакше розсадить людську грудь, як павутину.

Отже легко уявити собі радість пана Яна, коли досьвіта одного дня війшов до эго кватири Ржендзян, заболочений, змучений і змізерований, але веселий, очевидно вертав з добрими вістями. Намісник побачивши эго зірвав ся з ліжка і прибігши до него, хватив за рамена і крикнув:

— Лист маэш?

— Маю, пане. Ось він тут.

Намісник вирвав і почав читати. Довго сумнївав ся, чи эму Ржендзян привезе лист, бо не був певним, чи Элена вміэ писати. Женщини на пограничах не бували учені, а до того Элена виховувала ся межи простаками. Але видно эще батько научив эї писати, бо написала довгий лист на чотири сторони паперу. Не уміла она вправдї висловлювати ся реторично, але писала впрост з серця, як слїдуэ:

"Вже я вацьпана нїколи не забуду, вацьпан мене скорше, бо чую, що э і нестаточні межи вами. Але коли прислав эсь умисно післанця тілько миль дороги, то видно, щом тобі мила, як і ти менї, за що дякую з цїлого серця. Не думай також вацьпан, щоби се не було проти моэї скромности, писати тобі про сю мою любов, але знать вже лїпше правду сказати, як збрехати, або эї укривати, коли в серцю дїэ ся що иньшого. Випитувала ся я також імц. Ржендзяна, що поробляэш в Лубнах і які э обичаї на великім дворі, а коли менї почав оповідати про уроду і красу тамошних панянок, том мало не заплакала з великого жалю . . ."

Ту намісник перервав читанэ і запитав Ржендзяна:

— Що ти там кпе наговорив?

— Все добре, — пане! — відповів Ржендзян.

Намісник читав дальше:

"... Бо якже менї простачцї рівняти ся з ними. Але сказав менї хлопець, що вацьпан на жадну і дивити ся не хочеш ..."

— Тось добре говорив! — сказав намісник.

Ржендзян не розумів вправдї, о що ся розходить, бо намісник читав лист потихо, але зробив мудру міну і кашельнув значучо, а Скшетуский читав дальше:

"... І я зараз потїшила ся, просячи Бога, щоби тебе і надальше заховав таким жичливим до мене і благословив нам обом — амінь. Вже я ся так зтужила за вацьпаном, якби за материю, бо смутно менї сиротї на сьвітї, але не смутно при вацьпанови ... Бог бачить моэ серце, що воно чисте, а що иньшого э простацтво, котре мусиш менї вибачити ..."

Дальше доносила гарна княжна, що виїдуть з стрийною до Лубнів, як лиш дороги поправляють ся, і що сама княгиня хоче виїзд приспішити, бо з Чигирина доходять вісти о якихсь несупокоях межи Козаками, отже лишень чекаэ на поворот молодих князів, що поїхали на кінський ярмарок до Богуславя.

"Правдивий з вацьпана чарівник — писала дальше Элена, — що умів-эсь собі навіть стрийну з'эднати."

Ту намісник усьміхнув ся, пригануввши собі, яким то способом мусів з'эднувати стрийну. Лист кінчив ся запевненэм сталої і уцтивої любови, яку винна будуча жінка мужови. Взагалї з цїлого листа видно було дїйсно щире серце, і тому намісник перечитував сей сердечний лист по кільканайцять разів від початку до кінця, повторяючи собі в души: "Моя мила дївчино! нехайже мене Бог покине, коли я тебе понехаю".

А опісля почав випитувати ся про все Ржендзяна.

Спритний хлопець здав эму докладне справозданэ з цїлої подорожи. Приняли эго добре. Стара княгиня випитувала эго про намісника, а довідавши ся що був знаменитим лицарем і повіреним князя, а притім богатим чоловіком, була рада.

— Питала мене також — говорив Ржендзян, — чи эґомосць,

як що обіцяэ, завсїгди дотримуэ слова, а я їй на се: "Моя мосця панї! Колиби сей коник, на котрім я приїхав, був менї приобіцяний, знав бим, що він вже мій . . ."

— Хитрун з тебе — сказав намісник, — але колись вже так за мене поручив ся, то эго затримай. Отже не удавав эсь нїчого, сказав-эсь, що се я тебе прислав?

— Сказав эм, бом побачив, що можна, і зараз эще лїпше мене приняли, а особливо панна, яка э так чудова, що певно на сьвітї нема такої другої. А дізнавши ся, що се я приїхав від эґомосця, то вже не знали де мене посадити, і колиби не піст, то було би менї лїпше як в небі. А читаючи лист эґомосця, з радости залялa ся слезами.

Намісник замовк рівнож з радости і доперва по хвилинї знов спитав:

— А про сего Богуна нїчогось ся не довідав?

— Не випадало менї питати ся про него панни або панї, але я зайшов собі зі старим Татарином Чеглим, котрий, хоч поганин, э вірним слугою панянки. Сей менї росказував, що всї вони спершу дуже відказували на эґомосця, але опісля перестали, а то тодї, як довідали ся, що се, що говорять про скарби сего Богуна, то байка.

— Якимже способом они про се довідали ся?

— А то, бачите эґомосць, було так: мали они непорозумінэ з Сївінськими, і мали їм щось сплачувати. Як прийшов речинець, вони до Богуна: Пожич! — А він на се: Добра турецького, каже, трохи маю, але скарбів нема, бо щом мав, том все пороскидав. Як они се почули, то зараз він їм потанїв, — і звернули свої очи на эґомосця.

— Нема що казати, добре ти про все порозвідував ся.

— Мій эґомосць, колиби я довідав ся про одно, а про друге нї, тодїби эґомосць міг менї сказати: Коня-сь менї дарував, а сїдла не дав. Щоби эґомосць робив з конем без сїдла?

— Коли так, то возьми вже і сїдло.

— Дякую покірно эґомосцеви. Вониж зараз виправили Богуна до Переяслава, отже я почувши про се, думаю: чомуж би і я не мав поїхати до Переяслава? Буде з мене мій пан радий, і скорше

діжду ся барви . . .

— Дістанеш барву на другий квартал. Тось був і в Переяславі?

— А був. Але-м Богуна там не застав. Старий полковник Лобода хорий. Говорять, що незадовго Богун зістане полковником на эго місце. Але там діэ ся щось дивного. Семенів лишило ся при хоругві лишень мала горстка, а решта, говорять, пішли за Богуном, чи повтїкали на Сїч, і се э, мій эґомосць, важна річ, бо там мабуть приготовляэ ся якась ребелія. Хотів я конче довідати ся щось про Богуна, але все, що я довідав ся, то се, що він переправив ся на правий беріг Днїпра; як так, подумав я собі, то наша панянка від него безпечна, і взяв тай вернув ся назад.

— Добресь ся справив. А не зазнав-эсь в дорозї якої пригоди?

— Нї, мій эґомосць, лишень дуже хоче ся менї їсти.

Ржендзян вийшов, а намісник, лишивши ся самий, почав на ново читати лист від Элени і цїлувати лїтери, що не були такі гарні, як та ручка, що їх писала. Надія вернула до эго серця, і думав собі так: "Незадовго дороги пообсихають, коби лиш Бог дав погоду. А Курцевичі, довідавши ся, що Богун голий, певно вже мене не зрадять. Винайму їм Розлоги, і ще свого доложу, коби лиш дістати сю зірку . . ."

І зібравши ся, з ясним лицем, і з грудию переповненою щастэм, пішов до каплицї, щоби насамперед подякувати Богови за добру новину.

VI

По цїлій Україні і на Заднїпрю почало шуміти неначе перед бурею; від села до села, від хутору до хутору, перелїтали якісь дивні вісти, так як ті перекотиполя, що їх в осени жене вітер степом. По містах шептали собі про якусь велику війну, хоч нїхто не знав, хто і против кого маэ воювати. Але всеж таки на щось заповідало ся. Людські облича стали якісь неспокійні. Рільник неохотно ішов з плугом в поле, хоч весна прийшла рана, тепла і тиха, і над степами давно сьпівали жайворонки. Вечерами

громадили ся люди по селах і стоячи по дорогах говорили про страшні річи. Сліпців, що ходили з лірами і піснею, випитувано пильно про новини. Декотрим здавало ся, що по ночах бачили якісь відблески на небі, і що з поза лісів вставав місяць червонїйший як звичайно. Ворожено нещастя або королївську смерть — а все те було тим дивнїйше, що на сих землях, що привикли до несупокоїв, битв і нападів, страх не мав легкого приступу; мусїли отже висїти в воздусї якісь виїмкові страховища, коли несупокій став ся загальним.

Було тим тяжше і душнїйше, що нїхто не міг сказати, звідки грозить небезпека. Однаковож дві признаки вказували, що дійсно щось загрожуэ. По перше безліч дідів лірників появило ся по всіх селах і містах, а були межи ними і якісь дивні постати, незнані нікому, про котрих говорено, що се фальшиві діди. Они, переходячи ся з місця на місце, скрізь заповідали в таэмничий спосіб, що зближаэ ся день суду і Божого гніву. А по друге, Низовці почали на смерть пити.

Друга признака була эще небезпечнїйша. Січ, обнята в занадто тісних границях, не могла виживити всїх своїх людий, походи не завсїгди лучали ся, проте степи не давали Козакам хлїба, отже богато Низовців розходило ся рік річно підчас супокою по заселених околицях. Повно їх було скрізь по цїлій Україні. Одні вступали на службу до старостів, другі шинкували горівкою по дорогах, а ще иньші займали ся по селах і місточках ріжними ремеслами і торговлею. Майже в кождім селі стояла оподалїк хата, в котрій мешкав Запорожець. Декотрі мали по таких хатах жінки і ґаздівство. А такий Запорожець, яко бувалий і досьвідчений чоловік, був до певної міри добродійством для цїлого села в котрім мешкав. Не було від них ліпших ковалів, колодіїв, гарбарів, пасїчників, рибаків і мисливих. Козак все умів, все зробив; хату поставив і сїдло ушив. Звичайно однак не були они спокійними поселенцями, бо жили лиш тимчасовим житэм. Хто хотів збройною рукою виконати вирок, напасти на сусїда, або оборонити ся від нападу, той потрібував лишень крикнути, а молодцї злїтали ся зі всїх сторін. Уживала їх отже шляхта, уживали панове, що вели межи собою безнастанні спори, коли однак не було таких ви-

прав, то сиділи тихо по селах працюючи як в ярмі і здобуваючи в поті чола кавалок насушного хліба.

І тревало так нераз і рік і два, аж нагло приходила вістка про якусь велику виправу, чи то на Татарів, чи на Ляхів, чи разом з польськими панами на Волощину; — і зараз сї колодії, ковалї, гарбарі і пасічники покидали свої спокійні занятя і передівсїм починали пити по всїх українських шинках.

Пропивши все, пили дальше на борг, не на то, що э, але на то, що ще буде. Сподївана добича мала заплатити за гулятику.

Се явище повторяло ся так стало, що опісля досьвідчені люди на Україні привикли говорити: "Трясуть ся шинки від Запорожців, щось буде нового на Україні."

І зараз старости скріпляли залоги по замках, і звертали пильну увагу на все, панове стягали війско, а шляхта висилала жінок і дітий до міст.

Отже сеї весни Козаки почали пити, як эще ніколи перед тим, тратити на сліпо запрацьоване добро, і то не в однім повітї, або воэвідстві, але по цілій довгій і широкій Україні.

Щось ся варило напевно, хоч самі Низовці не знали зівсїм, що такого. Почали говорити про Хмельницького і про эго утечу на Сїч, про городових з Черкасів, Богуславя і Корсуня і иньших міст, що за ними повтїкали, але говорено також і що иньшого. Вже від довших лїт, ходили вісти про велику війну з поганцями, котрої хотів король, щоби добрим молодцям приспорити добичі, лиш Ляхи сего не хотїли — отже тепер сї вісти помішали ся з собою і зродили в людських головах несупокій і очікуванэ чогось надзвичайного.

Сей несупокій передер ся і поза лубенські мури. Годї було замикати очи на ті всї признаки, а крім сего князь Ярема немав сего звичаю. В эго посїлостях сей неспокій не перейшов вправді в заколот, але в короткім часі зачали доходити вісти, що ту і там хлопи зачинають ставити опір шляхтї, що мордують жидів, що хочуть насильно записувати ся до реэстру на війну з поганами, і що число утїкачів на Сїч щораз зростаэ.

Отже князь порозсилав післанців; до пана краківського, до пана Калиновського, до Лободи в Переяславі, а сам стягав стада зі сте-

пів і війска з паланок. Тимчасом прийшли успокоюючі вісти. Пан гетьман великий доносив все, що знав про Хмельницького, однак не думав, щоби з сего мала вибухнути яка заверуха; знов пан гетьман польний писав, що "гільтайство звичайно як пчоли, бурить ся на весну." Оден старий хорунжий Зацьвіліховський прислав лист, в котрім заклинав князя, щоби нічого не легковажити, бо з Диких Піль іде велика буря. Про Хмельницького писав, що поїхав з Сїчи на Крим, щоби просити хана о поміч. "А як менї доносять приятелї з Сїчи — писав, — то там кошовий сягаэ зі всїх лугів і рік піше і кінне війско, і не говорить нікому, пощо се чинить, думаю проте, що ся буря звалить ся на нас, а коли се стане ся при татарській помочи, то дай Боже, щоби се не принесло згуби нам всїм".

Князь, вірив Зацьвіліховському більше як самим гетьманам, бо знав, що на цілій Україні, ніхто так добре не знав Козаків і їх способів, отже постановив стягнути як найбільше війска, а рівночасно довідати ся, як ся дійсно річ маэ.

Отже одного раня казав прикликати до себе пана Бихов-ця, поручника волоської хоругви, і сказав эму:

— Поїдеш васць на Сїч в посольстві від мене, до пана отамана кошового, і віддаш эму сей лист з моэю господинською печатию. Але щобись знав, чого ся тримати, то скажу тобі так: лист э позором, а ціла вага посольства лежить в васцїним розумі, щобись на все дивив ся, що ся там дїэ, кілько війска скликали, і чи эще більше скликають. А особливо се тобі наказую, щобись собі там эзднав яких людий і довідав ся добре всего про Хмельницького, де він э, і чи се правда, що поїхав на Крим просити Татарів о поміч. Розуміэш васць?

— Так якби менї хто виложив на долони.

— Поїдеш на Чигирин, а по дорозі не будеш більше попасати як одну ніч. Прибувши там, удаш ся до хорунжого Зацьвіліховського, щоби тобі дав листи до своїх приятелїв на Сїчи, і ті їм тайком передаш. Они тобі все оповідять. З Чигирина поїдеш байдаком до Кодака, поклониш ся від мене пану Ґродзіцкому і віддаш эму се письмо. Він постараэ ся перепровадити тебе через пороги і достарчить перевізників. На Сїчи також не бав ся;

диви ся, слухай і вертай, коли лишиш ся живим, бо се не легка подорож.

— Ваша княжа милість э шафаром моэї крови. Кілько маю з собою людий взяти?

— Возьмеш з собою сорок почтових. Виїдеш сегодня над вечером, а нїм поїдеш прийдеш эще по інструкциї. Се поручаю вашмосцї важну місию.

Пан Биховець вийшов утїшений; в передпокою стрінув Скшетуского з кількома офіцирами від артилэриї.

— А що там? — запитали эго.

— Сегодня вибираю ся в дорогу.

— А куди, куди?

— До Чигирина; а звідтам эще дальше.

— То ходи зі мною — сказав Скшетуский.

І запровадивши эго на кватиру, давай просити, щоби эму відступив сю місию.

— Так як приятель — каже — жадай, чого хочеш, коня турецького, дам, нїчого не пожалую, колибим лишень міг їхати, бо душа рве ся в тамті сторони. Хочеш гроший, дам, тілько відступи менї сю службу. Слави се не принесе, бо коли маэ бути війна, то зачне ся ту скорше, — а згинути можеш. Знаю також, що Гануся тобі мила, так як і другим; поїдеш, то эї тобі збаламутять.

Сей послїдний арґумент поцїлив пана Биховця лїпше як другі, але все таки опирав ся. Щоби на се сказав князь, колиби уступив? чи не взявби эму сего за зле? Таж се прецїнь доказ княжої ласки таке порученэ.

Почувши се, Скшетуский полетїв просто до князя, і казав себе сейчас замельдувати.

По хвили вернув паж з повідомленэм, що князь позволяэ війти. Намісникови било ся серце як молот, бо ануж почуэ коротке: "нї!", по котрім не лишить ся нїчого більше, як всего понехати.

— А що скажеш? — спитав князь, побачивши намісника.

— Мостивий князю, я прийшов просити найпокірнїйше, щоби менї повірено виправу на Січ. Биховець може би і уступив, бо э менї приятелем, а менї на сім залежить більше, як на житю, — лишень Биховець боїть ся, що ваша княжа милість буде ся на него кривити.

— На Бога! — сказав князь — таж ябим нікого більше не посилав, як тебе, але я думав, що не радо поїдеш, відбувши недавно таку ,довгу подорож.

— Милостивий князю, хотяйби мене щодня посилано, завсїгди поїду радо в тамту сторону.

Князь подивив ся на него довго своїми чорними очима і по хвили спитав:

— Що ти там маэш?

Намісник стояв заклопотаний не могучи знести княжого погляду.

— Вже я бачу, що мушу сказати всю правду — відповів — бо перед розумом вашої княжої милости нічого ся не скриэ, лишень не знаю, чи найду ласкавий послух у вашої княжої милости.

І ту почав оповідати, як пізнав доньку князя Василя, як в ній залюбив ся, і бажав би тепер эї відвідати, а вертаючи з Січи спровадити эї до Лубнів, щоби охоронити эї перед козацькою заверухою і перед Богуном. Не сказав лишень про махінациї старої княгинї, бо ту був звязаний словом. І так почав благати князя, щоби эму повірив роботу Биховця, що князь сказав:

— Я би тобі і так позволив їхати і людий дав, але колись вже так мудро все уложив, щоби власну справу погодити з сим посольством, то вже мушу се для тебе зробити.

Сказавши се князь заляскав в долонї і сказав пажови покликати пана Биховця.

Намісник поцілував з радости княжу руку, а сей стиснув эго за голову і наказав бути спокійним. Любив він дуже Скшетуского, як хороброго жовніра і офіцира, на котрого можна було ві всїм спустити ся. Крім того була межи ними ся звязь, яка витворюэ ся межи підвладним, що любить з цілої душі свого зверхника, а зверхником, котрий се добре відчуваэ. Коло князя крутило ся немало двораків, що служили і підхлїбляли ся для власної користи, але бистрий ум Яреми, знав добре, що про кого думати. Знав, що Скшетуский був чоловіком чистим як слеза — отже цінив эго і був эму вдячний за привязанэ.

З радостию почув також, що эго любимець полюбив доньку Василя Курцевича, старого слуги Вишневецьких, котрого память була для князя дорогою.

— Не з невдячности се против князя — сказав — не довідував ся я про дївчину, але коли опікуни не заглядали до Лубнів і не було на них жадних скарг, то я думав, що суть уцтиві. Однак скоро ти менї тепер про ню нагадув, то буду про ню памятати, як про рідну.

Чуючи се, Скшетуский, не міг надивувати ся доброті свого пана, котрий, здавало ся, сам собі тепер робив закиди, що при надмірі ріжличних справ не заняв ся долею давного жовнїра і дворянина.

Тимчасом надійшов пан Биховець.

— Моспане — сказав до него князь — слово сказало ся і эсли схочеш, поїдеш, але тебе прошу зроби се для мене і відступи сю функцию Скшетускому. Мае він свої добрі причини, щоби эї домагати ся, а я придумаю для васцї щось иньшого.

— Мостивий князю — відповів Биховець, — висока ласка вашої княжої милости, що могучи росказати, здаэш се на мою волю, і я не бувби варта сеї ласки, колибим эї не приняв з вдячним серцем.

— Подякуйже приятелеви — сказав князь звертаючи ся до Скшетуского, — і іди лагодити ся до дороги.

Скшетуский дїйсно дякував горячо Биховцеви, і за кілька годин був готовий до дороги. В Лубнях вже від давна годї эму було висидїти, а ся виправа відповідала всїм эго бажаням. Насамперед мав побачити Элену, а опісля — правда, що треба було ся з нею на довший час розлучити, але власне такого часу було потрібно, щоби дороги могли пообсихати, щоби можна їхати возами. Скорше княгиня не моглаби приїхати до Лубнів, мусївби отже Скшетуский або заждати в Лубнах, або сидїти в Розлогах, що знов противило ся угодї з княгинею, а що більше, моглоби збудити в Богуна підозрінэ. Элена могла бути безпечною проти эго замірів доперва в Лубнах, отже коли мусїла з конечности лишити ся эще через довший час в Розлогах, то найлїпше було Скшетускому відїхати, а за се з поворотом, забрати эї вже під ослоною княжих жовнїрів. Обдумавши се, спішив ся намісник з виїздом і полагодивши все, взявши листи і інструкциї від князя, а гроші на виправу від скарбника, виїхав эще кавалок до ве-

чера, маючи з собою Ржендзяна і сорок семенів з козацької княжої хоругви.

VII

Було се вже в другій половині марта. Трави пустили ся буйно; перекотиполя зацвили, степ віджив новим житэм. Намісник, їдучи ранком на чолі своїх людий, їхав неначе морем, котрого рухливою филею, була вітром колисана трава. А всюди повно веселости і весняних голосів, криків і щебету, свистів, лопоту крил, радісного гудіня комах: степ гомонїв, як ліра, на котрій граэ Божа рука. Над головами їздців яструби, висячі нерухомо в небесній синяві неначе позавішувані хрестики, трикутники диких гусий, ключі журавлів; на земли хороводи здичілих табунів. Он летить гурма степових коний, видно, як порють трави грудьми, ідуть як буря і стають як вкопані, окруживши їздців півколесом; їх гриви порозвіювані, ніздря роздимані, очи здивовані. Сказавбись, хочуть розтратувати непрошених гостий. Але эще хвиля і нагло втікають і зникають рівно скоро, як прибігли — лишень трави шумлять, лишень цьвіти мигочуть. Тупіт затих, знов чути лишень гранэ птацтва. Ніби весело, а якийсь сум серед сеї радости, ніби гамірно а пусто! — о! а широко, а просторо! Конем не здігнати, думкою не здогонити . . . хиба ті смутки, ту пустість, сї степи полюбити і кружляти над ними душею, спочивати на їх могилах, слухати їх голосу і відповідати.

Було рано. Великі каплі роси блищали на билинах і бурянах, часті подуви вітру сушили землю, на котрій по дощах стояли широкі баюри, неначе порозливані озера, сьвітячі до сонця. Відділ намісника посував ся звільна, бо трудно було поспішати, бо коні западали ся часом по коліна в мягкій земли. Але намісник не давав їм віддиху по горбовинах, бо спішив заразом і витати і прощати. Отже вже другого дня по полудни, переїхавши кавалок ліса, добачив вітраки в Розлогах, що були порозкидувані по взгірях і поблизьких могилах. Серце било ся эму як молотом.

Нїхто эго там не сподївав ся, нїхто не знаэ, що приїде, щож она скаже, коли эго побачить? От уже і хати підсусїдків, поховані по молодих вишневих садах — дальше село, а эще дальше видно і журавель на двірськім майданї. Намісник стягнув коня і пустив ся чвалом, а за ним эго семени; летїли так через село з дзвенькотом і гамором. Денеде вибігав хлоп з хати, дивив ся і хрестив ся: "Чорти, не чорти? Татари не Татари?" Болото так бризґало з під копит, що і годї було розріжнити хто їде. А они тимчасом долетїли до майдану і станули перед запертою брамою.

— Гей там! Отвирай!

Гамір, стукіт і гавканэ собак викликали людий з двора. Поприбігали отже до брами поперестрашувані, думаючи, що се хиба напад.

— Хто їде?

— Отвирай!

— Князів нема дома.

— Отвирайже поганська дитино, ми від князя з Лубнів,

Челядь пізнала вкінци Скшетуского.

— А то ваша милість! Зараз! зараз!

Отворено браму, а втім і сама княгиня вийшла перед сїни і прикривши рукою очи, глядїла на прибувших.

Скшетуский зіскочив з коня і зближивши ся до неї, сказав:

— Імосць не пізнаэте мене?

— Ах, се вашмосць, пане намістнику! Я думала, що се напад татарський. Кланяю ся і прошу до кімнат.

— Вацьпанї певно дивуэш ся — сказав Скшетуский, коли війшли до середини, — видячи мене в Розлогах, а прецї я слова не зломав, бо се сам князь посилаэ мене до Чигирина і дальше. Казав менї притім затримати ся в Розлогах і спитати о ваше здоровлэ.

— Вдячна я эго княжій милости, як ласкавому панови і добродїэви. Чиж скоро думаэ нас виганяти з Розлогів?

— Не думаэ він про се зівсїм, бо не знаэ, що вас треба виганяти, а я що сказав, то і буде. Лишити ся в Розлогах; маю свого хлїба — досить.

Почувши се княгиня, зараз повеселїла і сказала:

— Сідайже вашмосць і будь собі радий, так як я тобі рада.

— А княжна здорова? де она?

— Знаю я, що ти не до мене приїхав, мій кавалэре. Здорова она, здорова; эще дівка від тих любощів потовстіла. Але зараз эї закличу і сама ся трохи огорну, бо аж встид так гостий приймати.

І справді княгиня мала на собі вже добре споловілу сукню, на верха кожух і ялові чоботи на ногах.

Однак в тій хвили вбігла до кімнати Элена, що хоч не кликана довідала ся від Татарина Чеглн, хто приїхав. Вбігла задихана і червона як вишня, не могучи майже віддихати, лишень эї очи сьміяли ся від щастя і веселости. Скшетуский кинув ся цілувати эї руки, а коли княгиня дискретно вийшла, став цілувати губи, бо був загонистим чоловіком. А вона і не боронила ся дуже, бо чула, що сили эї покидають, від надміру щастя і радости.

— А я не сподівала ся вацьпана, — шепотіла, прижмуруючи свої гарні очи, — але вже не цілуй так, бо не годить ся.

— Як не маю цілувати — відповів лицар, — коли мені мід не такий солодкий, як твої уста? Я вже думав, що прийде ся мені всохнути без тебе, аж мене сам князь сюди вислав.

— То князь знаэ?

— Я эму все сказав. А він эще і був радий, приганувши собі князя Василя. Ей, хиба ти мені чогось завдала, дівчино, що вже і сьвіта поза тобою не бачу.

— Ласка се Божа таке твоэ засліпленэ.

— А тямиш сю ворожбу, яку вчинив сокіл, коли стягнув наші руки до купи? Знать так вже було судило ся.

— Тямлю . . .

— А я з туги ходив в Лубнах на Солоницю і ти мені там привиджувала ся, як жива, а коли-м лиш простягнув руки, тось все зникала. Але вже мені більше не втечеш, бо думаю, що вже нам більше нічого не стане на перешкоді.

— Эсли що стане, то не моя воля.

— Скажи мені эще раз, що мене любиш!

Элена спустила очи, але відповіла з повагою і виразно:

— Як нікого на сьвіті.

— Хочби мене хто обсипав золотом і достоїнствами то я волївби сї твої слова, бо чую, що говориш правду, хоч сам не знаю, чим я собі заслужив у тебе на таке добродійство.

— Бо ти мене пожалував, бось мене пригорнув і уняв ся за мною, і говорив до мене такими словами, яких я перед тим не чула.

Элена замовкла від зворушеня, а поручник почав на ново цїлувати эї руки.

— Будеш менї панею, не жінкою — сказав.

І через хвилю мовчали, лишень він не спускав з неї очий, хотячи собі винагородити довгі хвилї розлуки. Видала ся эму эще гарнїйшою, як давнїйше. І справдї в сїй отїненій сьвітлици, при грі соняшних лучів, що ломали ся в шклянних віконних кружках, виглядала як ті образи сьвятих в мрачних церковних каплицях. А рівночасно било від неї таке тепло і житэ, на эї лици і в цїлій стати малювало ся тілько розкішних жіночих принад, що можна було голову стратити, залюбити ся на смерть і любити на віки.

— Від твоэї краси прийде ся менї хиба осліпнути, — сказав намісник.

Білі зубенята княжни блиснули весело від усьміху.

— Певно панна Анна Божобогата сто разів гарнїйша від мене.

— Так эї до тебе, як приміром циновій мисцї до місяця.

— А імц Ржендзян говорив що иньшого.

— Імц Ржендзян варта дістати в лице. Що менї там по тій паннї. Нехай иньші пчоли збирають мід з сего цьвіту, а э їх там немало.

Дальшу розмову перервав прихід старого Чеглп, що прийшов витати намісника. Уважав він вже эго за свого будучого пана, отже кланяв ся эму ще від порога, віддаючи поклони після східного обичаю.

— Но, старий Чеглий, возьму я і тебе з панною. А ти эї вже служи до смерти.

— Не довго вже на ню ждати, ваша милість, але доки житя, доти й службп. Бог оден!

— За який місяць, наколи поверну з Січи, їдемо до Лубнів — сказав намісник, звертаючи ся до Элени, — там ксьондз Му-

ховэцкий чекаэ зі стулою.

Элена перестрашила ся:

— То ти на Січ їдеш?

— Князь посилаэ з листами. Але не бій ся. Особа посла сьвята і у поган. А тебе з княгинею відіславбим хочби і зараз до Лубнів, але дороги страшні. Сам бачив-эм, навіть верхом не легко переїхати.

— А довгож лишиш ся в Розлогах?

— Эще сегодня на вечер виїзджаю до Чигирина. Скорше поїду, скорше приїду. Впрочім княжа служба; не мій час, не моя воля.

— Прошу на перекуску, эсли вже аморів досить, — сказала, входячи, княгиня. — Го! го! лиця у дївчини червоні, видно щось не дармував пане кавалэре! Но, але я вам ся не дивую . . .

Сказавши се, поклепала ласкаво Элену по плечи, і пішла на обід. Княгиня була в знаменитім гуморі. Богуна вже давно віджалувала, а тепер складало ся так, що завдяки щедрости намісника, Розлоги "кум боріс, лясіс, ґраніцебус ет кольоніїс," могли вже бути уважані за эї і эї синів власність.

А були се прецї немалі добра.

Намісник випитував ся про князів, чи скоро повернуть.

— Сподіваю ся їх кождого дня. Маркотно їм було спершу на вацьпана, але опісля, роздумавши про твої поступки, дуже тебе полюбили, як будучого кревного, бо говорять, що кавалэра з такою фантазиэю трудно вже знайти в нинїшних мягких часах.

По обідї вийшли намісник з Эленою до вишневого саду, що припирав до окопу за майданом. Сад був обсипаний вчасним цьвітом неначе снїгом, за садом чорнїла ся діброва, а в нїй ковала зазуля.

— Се нам на щасливу ворожбу — сказав пан Скшетуский, — але треба ся поспитати.

І звернувши ся к діброві, питав:

— Зазуле небого, а кілько лїт будемо жити в парі з отсею панянкою?

Зазуля почала ковати і ковати. Начислили пядесять і більше.

— Дай Боже.

— Зазулї завсїгди правду говорять — сказала Элена.

— А коли так, то эще буду питати! — сказав розохочений на-

місник.

I питав:

— Зазуле небого, а кілько будемо мати хлопчиків?

Зазуля, якби замовлена, зараз почала відповідати і викувала їм ні більше ні меньше лиш дванайцять.

Пан Скшетуский не знав, що робити зі втїхи.

— От, зістану старостою, як менї Бог милий! Чулась вацьпанна, га?

— Нічогом не чула — відповіла червона як вишня Элена, — навіть не знаю про щось питав.

— То може повторити?

— I того не треба.

На таких розмовах і забавах зійшов їм день як сон. Вечером надійшла хвиля довгого пращаня, і намісник поїхав до Чигирина.

VIII

В Чигиринї застав пан Скшетуский старого Зацьвілїховського в великім зворушеню і горячцї; виглядав він нетерпеливо княжого післанця, бо з Січи доходили щораз грізнїйші вісти. Не улягало вже жадному сумнївови, що Хмельницький готовив ся доходити збройною рукою своїх кривд і давних козацьких привілэїв. Зацьвілїховський мав про него відомости, що находив ся в Кримі у хана і просив о поміч, з котрою сподївали ся эго на Січи кождого дня. Отже на Низу готовила ся проти Річи посполитої велика війна, що при татарській помочи, могла оказати ся погубною. Буря зарисовувала ся щораз близше, виразнїйше і страшнїйше. Се вже не глухі, або неознаечні трівоги перебігали через Украіну, але певність війни. Гетьман великий, що з початку не богато собі робив з сеї справи, присунув ся тепер з війском аж до Черкас, а висунені наперед віддїли коронних війск доходили аж до Чигирина,а то головно, щоби стримувати утїкачів, бо городові Козаки і чернь почали утїкати на Січ цїлими масами. Шляхта громадила ся по містах. Говорено, що в полудневих воэвідствах маэ бути проголошене загальне опол-

ченэ. Декотрі отже навіть не чекали на вітиї і відсилали жінки і діти до замків, а самі тягнули під Черкаси. Нещаслива Украіна поділила ся на дві половини; одна спішила на Січ, друга до коронного обозу; одна, передовсім шляхта, стояла за старим порядком, друга, нарід і Козацтво ставало по стороні оборонців козацьких вільностий. Страшна війна, нїм в ній набрали ваги релїґійні кличі, була передовсїм суспільною війною, війною кляси поневолених мас проти горстки пануючого паньства і шляхти.

Але хоч які чорні хмари зібрали ся над Украіною, хоч від них падала зловіща тїнь, хоч в їх нутрі клекотїло і гудїло, а з кінця в конець перелїтали громи, люди эще собі не здавали справи, до якої степени розшалїла ся та буря. Може і сам Хмельницький не здавав собі з сего справи, але він тимчасом слав листи до пана краківського, до комісара козацького і до коронного хорунжого, повні жалів і нарікань, з заявами вірности для короля і Річи посполитої. Чи хотів він лиш зискати на часі, чи може думав, що дасть ся эще зробити загоду, ріжні ріжно думали, — двох лишень людий, Зацьвілїховський і Барабаш, не дурили ся анї одної хвилї.

Старий полковник дістав рівнож лист від Хмельницького. Лист був глумливий і повний зневаг. "Зачнемо з цїлим запорожським війском — писав Хмельницький — горячо просити і апелювати, щоби сповнено сї привілэї, котрі ваша милість таїв-эсь у себе. А щось таїв їх для власної користи і пожитків, проте цїле війско запорожське вважаэ тебе гідним полковникувати над вівцями або свиньми, але не над людьми. А я від себе прошу о вибаченэ, эсли я в чім не догодив вашій милости в своїй убогій хатї в Чигирині, на празнику сьв. Миколая — і щом відїхав на Запороже без відомости і позволеня."

— Дивіть ся, вашмосцьове — говорив до Зацьвілїховського і до Скшетуского Барабаш, — эще і насьміваэ ся з мене.

— Заповідаэ отже, що з цїлим запорожським війском, буде допоминати ся о привілэї — сказав Зацьвілїховський. — Отже се попросту домашна війна, найстрашнїйша зі всїх воэн.

На се Скшетуский:

— Виджу, що менї треба спішити ся; дайте менї вашмосцьове

листи до сих, з котрими менї треба буде війти в зносини.

— До отамана кошового васць маэш?

— Маю від самого князя.

— Дам тобі отже до одного курінного отамана, а імц Барабаш маэ там також свого кревняка Барабаша: від них дізнаэш ся всего. Але хто знаэ, чи се вже не запізно на таку виправу. Хоче князь знати, що там направду чувати? — коротка відповідь: зле чувати! А хоче знати, чого ся тримати? — коротка рада: зібрати як найбільше війска і получити ся з гетьманами.

— То вишлїть до князя післанця з відповідию і радою, — сказав пан Скшетуский. — Я мушу їхати, куди мене післано, і не можу зміняти княжих рішень.

— А чи знаэш васць, що се страшно небезпечна виправа? — сказав Зацьвілїховський. — Ту вже нарід так збурений, що годї висидїти. Колиби не близкість коронного війска, то чернь кинула би ся на нас. А щож доперва там! Лїзеш так як смокови в пащу.

— Мосцї хорунжий, Йона був вже в череві, не в пащі кита, а за божою помочию вийшов здоровий.

— Отже їдь. Хвалю твою рішучість. До Кодака можеш васць доїхати безпечно, а там ся розглянеш, що буде можна дальше зробити. Ґродзїцкий старий жовнїр, він тобі дасть найлїпші інструкциї. А до князя я певно сам поїду; эсли ся маю бити на свої старі лїта, то волю під ним, як під ким иньшим. Тимчасом приготовлю для васцї байдак і перевізників, що тебе завезуть до Кодака.

Скшетуский вийшов і удав ся просто до своэї кватири в княжім домі на ринку, щоби поробити послїдні приготованя. Мимо небезпеченьств сеї подорожи, про які эму говорив Зацьвілїховський, намісник думав про ню не без певного рода задоволеня. Мав побачити Днїпро майже в цїлій довготї аж до Низу, і пороги, а була се для тодїшного лицарства неначе зачарована земля, повна таэмниць, до котрої тягнув кождий охочий на пригоди. Не оден прожив цїле житэ на Українї, а не міг ся похвалити, що бачив Сїч — хиба колиби хотів вступити до брацтва, а до сего вже не було богато охотників межи шляхтою. Часи Самуїла Зборовського вже минули і не мали більше вернути. Пролом межи Сїчию а Річи посполитою, що вже зазначив ся на добре за часів Наливайка і Павлюка, не лишень

не зменьшував ся, але противно більшав щораз більше, і наплив шляхти на Січ, не тілько польскої але і української, що не ріжнила ся від Низовців анї мовою анї вірою, був значно меньший. Такі Булиги Курцевичі не мали богато наслїдувачів; взагалї на Низ, до брацтва гнало тепер шляхту хиба нещастэ, баніция, одним словом провини, неможливі до відпокутованя.

Тож якась непроглядна таэмниця оповила сю низову републику, як дніпрові мраки. Оповідано про ню чуда, котрі пан Скшетуский хотїв оглянути власними очима.

Не сподївав ся він також, що правда, щоби не мав звідтам вернути ся. Що посол, то посол, особливо від князя Яреми.

Так роздумуючи, дивив ся через вікно своэї кватири на ринок. Тимчасом минула година і друга, коли нагло Скшетускому видало ся, що побачив якісь дві знакомі постати, що прямували на Дзвонецький кут, де був склеп Волоха Допули.

Придивив ся уважнїйше; був се пан Заґлоба з Богуном.

Ішли, тримаючи ся попід руки, і незабаром ввійшли в темні сїни, над котрими сторчала віха, що означала шинок і винарню.

Намісника задивував побут Богуна в Чигирині і эго приязнь з паном Заґлобою.

— Ржендзян! сам ту! — закликав на хлопця.

Хлопець вказав ся в дверех примежної кімнати.

— Слухайно, Ржендзян, пійдеш до винарнї, онтам під віхою і знайдеш там грубого шляхтича з дїрою на чолі і скажеш эму, що хтось, що маэ до него пильну справу, хоче эго бачити. А колиби питав хто, не говори.

Ржендзян вибіг і за якийсь час побачив эго намісник, як вертав разом з паном Заґлобою.

— Витай вашмосць — сказав пан Скшетуский, коли шляхтич указав ся у дверех кімнати, — чи собі мене пригадуэш?

— Чи собі пригадую? Нехайже мене Татари на лїй перетоплять і пороблять з мене сьвічки до мечетів, эсли я забув. Се васць тому кілька місяців отворив Чаплїнським двері у Допула, що менї дуже припало до смаку, бо і я свого часу увільнив ся таким самим способом з вязниці в Стамбулї. А що пороблять пан Повсїноґа гербу Зервіплюдри, разом зі своэю невинностию і мечем. Чи завсїгди

эму воробції сідають на голову, беручи эго за сухе дерево?

— Пан Подбіпэнта здоров і казав кланяти ся вашмосції.

— Дуже се богатий шляхтич, але сильно дурний. Эсли зітне такі три голови як эго власна, то се зробить лиш півтора голови, бо зітне трох півголовків. Тьфу! яке горячо, хоч доперва марець. Язик в горлї засихаэ.

— Маю я ту знаменитий трійняк, може вашмосць позволиш шкляночку?

— Кеп відмавляэ, коли не кеп просить. Власне менї цирулик поручив пити мід, щоби відтягнуло мелянхолію від голови. Тяжкі бо се часи приходять на шляхту: діэс іре ет калямітатіс (день гнїву і нещастя). Чаплїнський здох зі страху, не ходить до Допула, бо там пэ козацька старшина. Я оден наставляю хоробро чоло небезпекам і дотримую компанїї сим полковникам, хоч їх полковництво смердить дігтем! Добрий мід! дійсно знаменитий! Звідки эго васць маэш?

— З Лубнів. То богато ту э старшини?

— Кого ту нема? Федор Якубович э, старий Фелөн Дэздзяла э, Данило Ничай э, а з ними їх очко в голові, Богун, котрий став менї приятелем, відколи-м эго перепив, і обіцяв адоптувати. Всї они смердять тепер в Чигиринї, і виглядають, в котру сторону повернути ся, бо не сьміють эще оповісти ся отверто при Хмельницькім. Але эсли ся не оповідять, то се буде моя заслуга.

— А то яким чином?

— Бо пючи з ними, приэдную їх для Річи посполитої і намовляю до вірности. Эсли король не дасть менї за се староства, то вір менї вацьпан, нема вже справедливости в сїй Річи посполитій, анї нагороди для заслуг, і лїпше в такім разі садити кури, чим наражувати голову для публичного добра.

— Лїпшебись вацьпан эї наражував, бючи ся з ними, а так думаю, що лишень надармо витрачуэш гроші на трактаменти, бо в сей спосіб їх не приэднаэш.

— Я витрачую гроші? За кого мене вашмосць маэш? То не досить, що я заходжу собі з хамами, щобим эще мав за них платити? За ласку се уважаю, що їм позволяю за себе платити!

— А сей Богун, що він ту робить?

— Він? наставляэ уха, як і другі, що з Січи чувати. По се ту приїхав. Се любимець всїх Козаків. Залицяють ся они до него, як малпи, бо се певно, що переяславський полк піде за ним, а не за Лободою. А хто знаэ, за ким і реэстрові Кречковського пійдуть. Богун Низовцям брат, як треба іти на Турка або Татарів, але тепер дуже роздумуэ, бо менї признав ся по пяному, що любить ся в шляхтянцї і хоче ся з нею женити, проте не випадаэ эму саме перед шлюбом братати ся з хлопством. Таж він хоче, щоби я эго адоптував і приняв до гербу . . . Дуже знаменитий сей трійняк вашмосцї!

— Випий васць эще.

— Випю, випю. Не під віхами се продають такий трійняк.

— А не питав-эсь ся васць, як називаэ ся та шляхтянка, з котрою Богун хоче женити ся?

— Моспане, а що мене обходить эї назвиско? Знаю лишень, що як Богунови приправлю роги, то буде ся називати панї рогачева.

Намісник почув нагло велику охоту тріпнути в ухо пана Заґлобу, а сей не спостерігши ся на нїчім, говорив дальше:

— За молодих лїт був з мене не аби який красавець. Якбим лишень оповів васцї, за що дістав-эм мученичу пальму в Галатї. Бачиш сю діру, на моїм чолї? Досить, коли скажу, що се менї эї вибили евнухи в гаремі тамошного баші.

— А говорив-эсь, що се розбійнича куля?

— Говоривэм? Том добре говорив! Кождий Турок розбійник — нехай менї так Бог помагаэ!

Дальшу розмову перервав прихід Зацьвілїховського.

— Но, мостивий наміснику — сказав старий хорунжий, — байдак готовий, перевізники люди певні, їдь в імя Боже, хочби й зараз. А отсе листи.

— То скажу людям зараз іти на берег.

— А куди васць вибираэш ся? — спитав пан Заґлоба.

— До Кодака.

— Горячо тобі там буде.

Але намісник не чув вже ворожби, бо вийшов з кімнати на подвірэ, де при конях стояли семени, вже майже готові до дороги.

— На коні і на берег! — закомандував пан **Скшетуский.** — Впровадити коні на байдаки і чекати на мене!

Тимчасом в кімнаті старий хорунжий сказав до Заґлоби:

— Чув я, що васць собі заходиш з козацькими полковниками і пэш з ними.

— Про публіко боно, (для загального добра), мосці хорунжий.

— Маэш васць острий дотеп, і мабуть більший від встиду. Хочеш собі з'эднати Козаків при келишках, щоби опісля в разі побіди, були тобі приятелями.

— Хочбим навіть, будучи турецьким мучеником, не хотів зістати і козацьким, не булоби в тім нічого дивного, бо два грибі могуть і найліпший борщ зіпсувати. А що до встиду, нікого не прошу, щоби зі мною пив — сам эго випю, і дасть Бог, що мені не буде гірше смакувати від сего меду. Заслуга, як олива, мусить виплинути на верха.

В тій хвили вернув Скшетуский.

— Люди вже їдуть — сказав.

Зацьвіліховський налив мірку:

— За щасливу подорож!

— І здоровий поворот! — додав пан Заґлоба.

— Буде ся вам добре їхати, бо води страшенні.

— Сідайте, вашмосцьове, випэмо решту. Не великий се анталок.

Сіли і пили.

— Цікавий край побачиш васць — говорив Зацьвіліховський. — А кланяй ся панови Ґродзіцкому в Кодаку! Ей, жовнїр се, жовнїр! Сидить на кінци сьвіта, далеко від гетьманських очий, а порядок у него такий, що дай Боже такого в цілій Річи посполитій. Знаю я добре Кодак і пороги. За давних літ, нераз туди їздив, коли подумаю, що все те перейшло, минуло, а тепер . . .

Ту хорунжий спер сиву голову на руці і задумав ся глубоко. Настала хвиля тишини; чути було лишень тупіт коний при брамі. Се послідні з людий пана Скшетуского виїзджали на берег до байдаків.

— Мій Боже — говорив, збудивши ся з задуми Зацьвіліховський — а однак давнійше, хоч і були непорозуміня, таки були ліпші часи. Ось памятаю так як нині, під Хотином, двайцять сім літ тому назад. Коли гусария ішла під Любомірським до атаку на яничарів, то Козаки в

своїх окопах кидали шапки в гору і кричали, аж земля дрожала, до Сагайдачного: "Пускай батьку з Ляхами умирати!" А сегодня що? Сегодня Низ і Хмельницький лучать ся з Татарами, щоби своїх кривд доходити . . .

— Випиймо на сей смуток! — перервав Заґлоба. — Що се за трійняк!

— От коби Бог позволив як найскорше вмерти, щоби не дивити ся на домашну війну — говорив дальше старий хорунжий. Спільні провини мають ся обмивати в крови, але буде се кров братня. Бо хтож на Низу? Українцї. А хто в війску князя Яреми? хто по панських залоґах? Українцї. А чи мало їх в короннім обозї? А я сам хто такий? Ох, нещасна Україно!

— Не горюйтеж вже так мосцї хорунжий! — сказав пан Скшетуский — бо сльози нам стають в очах. А може эще і погідне сонце нам засьвітить!

Але сонце власне заходило, і эго послїдні промінї падали червоним блеском на білий волос хорунжого.

В містї дзвонено на "Ангел Господен".

Вийшли. Пан Скшетуский пішов до костела, пан Зацьвілїховський до церкви, а пан Заґлоба до Допули в Дзвонецький Кут.

Темно вже було, як знов зійшли ся над берегом Тасьминової пристани. Люди пана Скшетуского сидїли вже на байдаках. Перевізники зносили эще вюки. Зимний вітер тягнув від поблизького Тасьминового уйстя до Днїпра, і не показувало на погоду. До сьвітла огню, що горів на березї, вода в рiцї полискувала кровавою барвою і утїкала в темну далечінь.

— Но, щаслива дорога — говорив хорунжий, стискаючи сердечно руку молодця. — А пильнуй ся васць.

— Нїчого не занедбаю. Дасть Бог, що ся незадовго побачимо.

— Хиба в Лубнах, або в княжім обозї.

— То вашмосць таки на певно до князя?

Зацьвілїховський підніс в гору рамена.

— А що менї, коли війна, то війна.

— Бувайже здоров, мосцї хорунжий.

— Нехай тебе Бог провадить.

— Віве валэкве (жий і будь здоров) — кликав пан Заґлоба. — А

коли вода занесе васці аж до Стамбулу, то кланяй ся Султанови. Або нехай там! Чудесний се був трійняк! Брр! як ту зимно.

— До побаченя!

— До побаченя!

Заскрипіли весла і вдарили об воду. Байдаки поплинули. Огонь, що горів на березї, почав ся скоро віддалювати. Через довгий час видїв эще Скшетуский старечу стать хорунжого, осьвічену поломінёю костира, і якийсь смуток стиснув эго нагло за серце. Несе эго ся вода, несе, але віддалюэ від жичливих сердець і від коханої дївчини, від знаних місць; несе эго невмолимо як судьба, але в дикі сторони, в темряву . . .

Виплинули з уйстя Тасьмину на Днїпро.

Вітер свистав, а весла плюскотали рівномірно і якось смутно. Перевізники почали сьпівати:

"Ой, то не пили пилили,
Не тумани уставали . . ."

Скшетуский завинув ся в бурку і ляг на постели, зробленій для него жовнїрами. Почав думати про Элену, про се, що она эще не в Лубнах, що Богун лишив ся, а він відїзджаэ. Лихі прочутя і журби насїли на него як стадо ворон. Почав їх відганяти, аж ся змучив, думки эму ся мішали якось дивно зі свистом вітру, плюскотом весел і з піснями рибаків — аж заснув.

IX

На другий день рано збудив ся здоровий, відсьвіжений і веселійший. Була чудова погода. Широко розлиті води Днїпра морщили ся легонькими морщинами від теплого і легкого подуву вітру.

Береги були в туманї і зливали ся з поверхнею води в одну безкраю рівнину. Ржендзян пробудивши ся і протерши очи, аж ся перестрашив. Глянув здивованими очима довкола, а не побачивши нїде берегів, сказав:

— Господи Боже! мій эґомосць, то ми вже на морю . . .

— Ріка се така могуча, не море — відповів Скшетуский, — а береги побачиш, як мрака опаде.

— Думаю, що нам вже незадовго доведе ся і на Туреччину мандрувати.

— Помандруэмо, эсли нам скажуть; впрочім бачиш, що не самі ми плинемо.

І справді можна було доглянути, що разом з ними плило кільканайцять байдаків і вузких чорних козацьких чайок, пообшиваних очеретом. Одні з сих суден плинули з бистрою струэю води в долину, другі змагали ся поволи в гору ріки при помочи весел і вітрил. Везли они рибу, віск, сіль і сушені вишні до надбережних міст, або знов вертали з замешкалих околиць наладовані припасами поживи для Кодака і з товаром, що находив охочих купців на Січовім Базарі. Дніпрові береги були вже починаючи від впливу Псьоли чистою пустинею, на котрій лише денеде біліли ся козацькі зимівки, але ріка становила шлях, що лучив Січ з прочим сьвітом, отже і рух на ній був досить значний, особливо коли зібрані води улекшували плавбу, і коли навіть пороги, крім Ненаситця, були можливими до перебутя для суден, що ішли долї рікою.

Намісник приґлядав ся цікаво тому річному житю, а тимчасом эго байдаки плили стрілою до Кодака. Мрака опала, і береги зарисували ся зівсім виразно. Над головами пливучих перелїтали мілїони водяного птаства, пелїканів, диких гусий, журавлїв, качок і чайок, куликів і риболовів; в прибережних очеретах чути було такий гамір, таке булькотанэ води і битэ крил, що сказавбись, що там відбувають ся сойми або війни пташі.

За Кременьчуком стали береги низші і відкриті.

— Гляньтено эґомосць! — закликав нагло Ржендзян, — та воно ніби то сонце пече, а на полях сніг!

Скшетуский подивив ся: дійсно, як засягнув оком, блищала в сонїшних лучах по обох боках якась біла поволока.

— Гей, старший! а що се там білїэ ся? — спитав керманича.

— Вишні, пане! — відповів старший.

Були се дійсно вишневі лїси, зложені з карликоватих дерев, котрими були порослі оба береги ріки за уйстями Псьоли. Їх солодкі, великі

ягоди були поживою для птаства, зьвірят і людий, що заблукали в пустини, а заразом були предметом торговлї, бо їх вожено байдаками аж до Київа і дальше. Тепер лїси були покриті цьвітом. Коли зближили ся до берега, щоби дати відпочати веслярам, намісник з Ржендзяном висїли, щоби лїпше приглянути ся сим гаям. Окружив їх такий упоюючий запах, що ледво могли віддихати. Множество пластинок цьвіту лежало вже на земли. Місцями деревця становили непроходиму гущавину. Межи вишнями росли також густо дикі карликоваті міґдали, вкриті рожевим цьвітом, що видавали эще сильнїйший запах. Мілїони чмелїв, пчіл і ріжнобарвних мотилїв уносили ся над сим пестрим морем.

— Чуда се, пане, чуда, — говорив Ржендзян. — І чому ту люди не мешкають? Так ту богато зьвіри.

І справдї межи вишневими корчами переганяли ся сїрі і білі заяцї, і безчисленні стада синоногих перепилиць, з яких кілька Ржендзян застрілив, але довідав ся опісля від старшого на своэ велике здивованэ, що їх мясо э трутиною.

На мягкій земли видно було слїди оленїв і сугаків, а здалека доходили відголоси, подібні до хрюканя диких свиний.

Подорожні, надививши ся і відпочавши, пустили ся в дальшу дорогу. Береги то підносили ся, то опадали, відкриваючи вид на діброви, лїса, врочиска, могили і розлогі степи. Околиця була так чудова, що Скшетуский мимоволї повторяв собі слова Ржендзяна: чому ту люди не мешкають? Але до сего бракувало, щоби який другий Вишневецький заняв сї пустинї, упорядкував їх і боронив від татарських нападів. Місцями ріка творила закрути, ковбанї, заливала яри, била пінистою филею о скалисті береги і заливала водою темні скальні яскинї. В таких то яскинях і закрутах находили ся сховки і криївки козацькі. Уйстя рік, покриті лїсом сїтнику, очеретів і шуварів, аж чорнїли ся від множества птаства, словом: сьвіт дикий, пустий і таэмничий отворив ся перед очима наших мандрівників.

Плавба стала ся докучливою, бо з причини теплого дня появили ся цїлі рої їдких комарів, з котрих деякі були грубі на палець, і від їх укушеня плила кров цюрком.

Вечером прибули до острова Романівки, на котрім було здалека видко огнї, і ту затримали ся на нічлїг. Рибаки, що прибігли подивити ся на віддїл намісника, мали сорочки, лиця і руки дочиста пообма-

зувані дігтем, для оборони перед комарями. Були се люди прості і напівдикі; На весну зйізджали ся цілими гурмами для ловленя і вудженя риби, яку опісля розвозили до Чигирина, Черкасів, Переяслава і Києва. Їх ремесло було тяжке, але поплатне з причини величезної скількости риби, котра в літї ставала нераз нещастэм для сих околиць, бо здихаючи по ковбанях і так званих тихих кутах, заражувала воздух гнилию.

Від сих рибаків довідав ся намісник, що всї Низовцї, що рівнож занимали ся ловлею риби, вже від кількох днів опустили остров і удали ся на Низ, куди їх візвав кошовий отаман. А що ночи видно було з острова огнї, котрі палили на степу збігцї, що спішили на Січ. Рибаки знали, що готовить ся виправа на Ляхів, і зівсїм з сим перед намісником не укривали ся. Отже пан Скшетуский знав, що эго посольтво може бути дїйсно спізненим, що може нім він доїде на Січ, то козацькі полки рушать за той час на північ; але эму сказано їхати, отже як добрий жовнїр не роздумував і постановив іти дальше, хочби в саму середину козацького табору.

На другий день рано пустили ся в дальшу дорогу. Поминули чудовий Таренський Ріг, Суху Гору і Кінський Остріг, славний зі своїх ба гон і множества гадюк, з причини яких не можливо там було мешкати. Се все, і дикість околиці, і прискорений біг води, вказувало на близкість порогів. Аж в кінци на овиді показала ся кодацька вежа. — Перша часть подорожи була скінчена.

Намісник однак не дістав ся сего вечера до замку, бо пан Ґродзїцкий запровадив такий порядок, що коли перед заходом сонця відтрублено гасло, не пускано нікого ні з замку ні до замку, і колиби навіть сам король приїхав, мусїв би ночувати в Слобідцї, що стояла під валами твердинї.

Так зробив і намісник. Не був се дуже вигідний нічлїг, бо слобідські хати, яких там було около шісдесять, були повилїплювані з глини і такі малі, що до декотрих треба було згинати ся впів, щоби війти до середини. А иньших не оплачувало ся будувати, бо підчас кождого татарського нападу гармати з твердинї заміняли їх в румовища, щоби не давали напасникам захисту і безпечного приступу до окопів. Мешкали в сїй Слобідцї люди "західні", то э приблуди з Польщі, Украіни, Криму і Волощини. Майжо кождий з них був иньшої віри, але ніхто про се не пи-

тав. Ґрунтів не обробляли задля небезпеки від Орди, живили ся рибою і збіжем достарчуваним з України, пили горівку палену з проса, а займали ся ріжними ремеслами, задля котрих їх в замку цінили.

Намісник майже не міг ока зажмурити через невиносимий запах кінських шкір, з яких в Слобідці виправлювано ремінь. На другий день досьвіта, як лишень видзвонено і відіграно на трубах "вставати", дав знати до замку, що прибув княжий посол і просить о принятэ. Ґродзїцкий, в котрого памяти була эще сьвіжою недавна візита самого князя, вийшов особисто эму на стрічу. Був се пядесятьлїтний чоловік, одноокий, як Цикльоп, понурий, бо сидячи в пустини на кінци сьвіта і не стикаючи ся з людьми, здичів, а маючи в руках неограничену власть, набрав поваги і суворости. Крім того эго лице було опоганене віспою, а прикрашене лишень шрамами від шабель і татарських стріл, неначе білими плямами на темній скірі. Був се однак щирий жовнїр, чуйний як журавель, що безнастанно мав звернені очи в сторону Татар і Козаків. Пив лишень воду, спав тільки сїм годин на добу, часто зривав ся в ночи, щоби побачити, чи сторожа добре пильнуэ окопів і за найменьше недбальство карав жовнїрів смертию. Хоч сам був Українцем, проте дусив Козаків кілько міг і служив Річи-посполитій душею і тїлом.

— Так отже вашмосць на Січ ідеш? — питав Скшетуского, впроваджуючи эго насамперед до замку і принявши гостинно.

— На Січ. Які новини маэш звідтам вашмосць, мосцї команданте?

— Війна! Отаман кошовий стягаэ Козаків зі всїх лугів, річок і островів. З України ідуть збігцї, котрим я перешкаджаю, скільки можу. Війска э там вже на трийцять тисяч, або і більше. Коли рушать на Україну, коли ся з ними получать городові Козаки і чернь, буде їх сто тисяч.

— А Хмельницький?

— Сподіваютъ ся эго з Криму кождого дня з Татарами. Може вже і э; сказавши правду, то вашмосць непотрібно їдеш на Січ, бо незадовго ту їх ся дочекаэш, а що не минуть Кодака анї эго не лишать за собою, то певна річ.

— А обороииш ся вашмосць?

Ґродзїцкий подивив ся сумно на намісника і відповів твердо, спокійним голосом:

— А я ся не обороню . . .

— Якто?

— Бо не маю пороху. Післав-эм двайцять човнів, щоби менї хоч трохи прислали — і нїчого. Не знаю: чи перелапано післанців, чи самі не мають — знаю, що доси не прислали. Маю на два тижнї — не на довше. Колибим мав досить, першебим Кодак і себе висадив в воздух, нїжби ту стала козача нога. Казали менї ту лежати — лежу, казали показувати зуби — показую, а коли доведе ся згинути — раз мати родила — і се потраплю.

— А самже вашмосць не можеш робити пороху?

— Вже від двох місяців Запорожцї не допускають менї салїтри, яку треба привозити аж від Чорного Моря. Все одно! Згину!

— Учити ся нам від вас старих жовнїрів. А колибись сам вашмосць поїхав по порох?

— Моспане, я Кодака не лишу і лишити не можу; ту було моэ життэ, ту нехай і смерть буде. Васць не думай також, що їдеш на бенкети і торжественні принятя, якими деинде послів витають, або що там тебе охоронить посольська гідність. Таж они власних атаманів мордують і від часу, як ту сиджу, не памятаю, щоби котрий згинув своэю смертию. Згинеш і ти.

Скшетуский мовчав.

— Виджу, дух в вацьпана гасне. То лїпше не їдь.

— Мій мосцї команданте — сказав на се з гнївом намісник — видумайже щось лїпшого, щоби мене перестрашити, бо се, що менї говориш, я вже чув з десять разів, а коли менї радиш не їхати, то виджу, що самбись на моїм місци не їхав — подумай проте, чи тобі не лишень пороху, але і відваги до оборони Кодака не бракне!

Ґродзїцкий, замість розгнївати ся, глянув яснїйше на намісника.

— Зубатая щука! — промуркотів по українськи. — Прости менї вашмосць. Бачу з твоэї відповіди, що зуміэш підтримати гідність князя і шляхотського стану. Дам тобі отже кілька чайок, бо байдаками не переїдеш через пороги.

— О се я і прийшов просити вашмосцї.

— Коло Ненаситця скажеш їх перетягнути сушею, бо хоч вода велика, то там нїколи не можна переїхати. Ледво часом яке мале човенце переплине. А коли вже будеш на низьких водах, тодї пильнуй ся, щоби тебе не заскочено, і памятай, що желїзо і олово більше переко-

нуючі, як слова. Там цінять лишень сьміливих людий. Чайки будуть на завтра готові, скажу лишень поприправляти по другій кермі, бо одної на порогах мало.

Сказавши се, Ґродзіцкий випровадив намісника з кімнати, щоби эму показати замок і эго порядки. Всюди панував взірцевий лад і карність. Сторожа стояла день і ніч на окопах, котрі татарські бранцї мусїли без перестанку скріпляти і поправляти.

— Що року досипаю окопу на локоть висше — сказав пан Ґродзіцкий, — отже вже такий високий, що колибим мав подостатком пороху, то і сто тисяч нічогоби менї не зробило, але без пороху не обороню ся проти переваги.

Твердиня була дійсно не до здобутя, бо крім гармат боронили эї дніпрові пропасти і недоступні скали, що прямовісно зіскакували в воду. Не треба було навіть великої залоги. Отже в замку не було більше як шістьсот людий, але за се були то дібрані жовнїри, узброэні в мушкети і самопали. Дніпро плинучи в сїм місци звуженим руслом, був так вузкий, що викинена з окопів стріла перелїтала далеко на другий берег. Гармати з твердинї опановували оба береги і цїлу околицю. Крім сего пів милї від замку стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола, а в нїй стояло сто жовнірів, до котрих пан Ґродзіцкий заходив кождого дня. Сї, спостерігши в околици яких людий, давали сейчас знати до замку, а тоді бито в дзвони і цїла залога ставала сейчас під збруэю.

— Майже нема тижня — говорив пан Ґродзіцкий, — щоби не було якогось алярму, бо Татари волочать ся ту кількатисячними стадами, так як вовки. Стріляэмо на них з гармат, як можна, але часто сторожники беруть табуни диких коний за Татар.

— І не прикрить ся вашмосцї сидїти на такім безлюдю? — спитав Скшетуский.

— Хочби менї навіть дали місце на королївських покоях, то я волївби ту бути. Більше я звідси виджу сьвіта, як король зі свого вікна в Варшаві.

І дійсно з валів було видно незміриму просторонь степів, котрі тепер були одним зеленим морем. На північ уйстя Самари, а на полудень цїлий дніпровий берег, скали, пропасти, лїси, аж до другого пінистого Сурського порога.

Над вечером відвідали эще вежу, бо Скшетуский, бачучи перший раз ту далеку степову твердиню, був на все цікавий. Тимчасом приготовлювано для него в Слобідці чайки, що заосмотрені в керми з обох кінців, були більше поворотними. Завтра рано мав виїхати. Але через ніч майже не лягав спати, роздумуючи, що маэ робити, зі взгляду на небезпеку, яка эму грозила через се посланэ на Січ. Житэ усьміхало ся эму вправді, бо був молодий, любив і мав жити коло улюбленої; але честь і славу ставив висше над житэ. Однак прийшло эму на думку, що війна близька, що Элена, чекаючи на него в Розлогах, може бути захоплена найстрашнійшим пожаром, виставлена не лишень на напад Богуна, але також дикої збожеволілої черни, отже брала эго трівога і біль за нею. Степи мусіли вже підсохнути, можна би вже напевно їхати з Розлогів до Лубнів, а ту він сам сказав Элені і княгини чекати на свій поворот, бо не сподівав ся, щоби буря могла зірвати ся так борзо, не знав, чим грозить їзда на Січ. Ходив тепер отже скорими кроками по замковій кімнаті, скубав бороду і ломив руки. Що мав робити? як собі поступити? В уяві вже видів Розлоги в огни, окружені воюючою чернию, подібнійшою більше до чортів ніж до людий. Эго власні кроки відбивали ся зловіщим відгомоном по замкових склепінях, а эму здавало ся, що то вже лихі сили ідуть за Эленою. На валах витрублено гасити сьвітло, а эму здавало ся, що се відголос Богунового рога, і скреготав зубами і хапав за шаблю. Ах, чомуж се він впер ся іти на сю виправу і перебрав эї від Биховця.

Завважив се эго зворушенэ Ржендзян, що спав коло порога, отже встав, протер очи, пообчищував похідні, що горіли в желїзних обручах, і почав крутити ся по кімнаті, хотячи звернути увагу пана.

Але намісник потонув зівсім в своїх болючих думках і ходив дальше, викликуючи кроками приспані відгомони.

— Эґомосць! гей эґомосць!.... — сказав Ржендзян.

Скшетуский подивив ся на него шкляним зором. Нагло збудив ся з задуми.

— Ржендзян, боїш ся ти смерти? — спитав.

— Кого? смерти? що эґомосць говорить?

— Бо хто на Січ їде, той не вертаэ.

— А то чому эґомосць їде?

— Моя воля; ти ся до того не мішай, але тебе менї жаль, бось

дітвак, а хоч з тебе хитрун, там ся хитруньством не викрутиш. Вертай до Чигирина а потім до Лубнів.

Ржендзян почав ся чіхати в голову.

— Мій эґомосць, авжеж я бою ся смерти, бо хтоби ся эї не бояв, тоби ся Бога не бояв, бо се Эго воля тримати при житю, або умертвити' але скоро эґомосць лїзе добровільно на смерть, то се буде гріх эґомосця, як пана, а не мій, бо я слуга; проте эґомосця не покину, бо я не э жаден хлоп, але шляхтич, хоч убогий, але знов не без амбіциї.

— Знав я, що з тебе добре хлопя, скажу тобі однак: не хочеш їхати з доброї волї, поїдеш на розказ, бо инакше не може бути.

— Хочби мене навіть эґомосць забив, то не поїду! Що то собі эґомосць думаэ, що я який Юда, чи що, щобим мав эґомосця на смерть видавати?

Ту Ржендзян підніс руки до очий і почав голосно ревіти, отже пан Скшетуский бачив, що сею дорогою з ним собі не порадить, а не хотїв эго грозьбою силувати, бо эму було жаль хлопця.

— Слухай — сказав до него, — помочи менї не можеш, бо я прецї добровільно голови під меч не буду класти, а до Розлогів завезеш листи, на котрих менї більше як на житю залежить. Скажеш там їмосци і князям, щоби панянку безпроволочно завезли до Лубнів, бо їх инакше заскочить повстанэ — і сам будеш пильнувати, щоби се як найскорше виконано. Поручаю тобі важну функцию, гідну приятеля, не слуги.

— То нехай эґомосць пішле когось иньшого; з листом кождий поїде.

— А кого я ту маю, щоби можна ся звірити? Чись здурів! Се тобі повторяю, що хочбись менї два рази вратував житэ, то эще менї не зробиш такої прислуги, бо жию в терпінях, думаючи, що ся може стати, і від болю аж піт на мене виступаэ.

— Ах, Боже! виджу, що мушу їхати, але менї так жаль эґомосця, що хочби менї эґомосць подарував сей кропчастий пояс, то эщебим ся не потїшив.

— Дістанеш пояс, лишень справ ся добре.

— Не хочу і пояса, колиби менї лиш эґомосць позволив з собою їхати.

— Вернеш завтра чайкою, котру пан Ґродзїцкий посилаэ до Чигирина, а опісля без проволоки і відпочинку поїдеш просто до Розлогів. Там княгини нічого не говори, чи менї що грозить, анї паннї, проси ли-

шень, щоби сейчас їхали до Лубнів, хочби верхом, без жадних вюків. Се маэш гроші на дорогу; листи зараз напишу.

Ржендзян упав до ніг намісника.

— Пане мій, чи вже не маю тебе більше побачити?

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — сказав підносячи эго намісник, але в Розлогах показуй веселе лице. Тепер іди спати.

Решта ночи зійшла Скшетускому на писаню листів і горячій молитві, по котрій зараз прилетів до него ангел спокою. Тимчасом ніч поблїдла, і досьвіт побілив вузькі віконця від сходу. Свитало — і поволи рожеві відблески закрали ся до кімнати. На вежи і на замку почали грати щоранне "вставай". Незадовго потім пан Ґродзїцкий зявив ся в кімнаті.

— Мосцї наміснику, чайки готові.

— І я також готов — сказав спокійно Скшетуский.

X

Легкі чайки мкнули з водою як ластівки і несли молодого лицаря і эго долю. З причини зібраних від, пороги не представляли великого небезпеченьства. Минули Сурський поріг, минули Лоханний, щаслива филя перекинула їх через Воронову Запору, човна заскрипіли трохи на Княжім і Стрілецькім, але ся лишень поотирали, не розбили, аж вкінци здалека побачили піну і вири страшного Ненаситця. Ту вже треба було висїдати і тягнути човни сушею. Праця довга і тяжка, звичайно забирала цїлий день. На щастэ, очевидно по давнїйших переправах, лежало на березї множество колод, котрі підкладано під човни, щоби їх лекше було по земли котити. В цїлій околици і на степах не було видно живого духа, на ріцї анї одної чайки, бо вже иньші не могли плинути до Січи, крім тих, що їх пан Ґродзїцкий перепустив через Кодак, а пан Ґродзїцкий умисно відтяв Запороже від решти сьвіта. Тишину переривав отже лишень гук филь, розбиваних о скали Ненаситця. Через той час, коли люди котили човни, приглядав ся пан Скшетуский сему дивови природи. Страшний вид ударив эго очи. Через цїлу широкість ріки бігло впоперек сїм скалистих гребель, що сторчїли над водою, чор-

ні, порозривані филями, що повиломлювали в них ніби брами і переходи. Ріка товкла цілим тягаром від об сї греблї і відбиваючи ся о них, неначе розшалїла, встекла, збита на білу спінену масу, старала ся через них перескочити як розгуканий кінь. Але відперта эще раз, нїм могла ринути через отвори, сказавбись, гризла зубами скалу, скручувала ся в безсильнім гніві в великанські вири, бухала стовпами в гору, кипіла як окріп, стогнала від умученя як дикий зьвір. А потому знов рев, якби сто гармат, якби витэ цілих стад вовків, хропіт умученя — і при кождій гребли та сама борба, той самий заворот. Над пропастию вереск птаства, якби переляканого тим видом, межи греблями понурі тїни скал, дрожачі як лихі привиди.

Люди перетягаючі човни, хоч були призвичаэні, хрестили ся побожно, перестерігаючи намісника, щоби ся надто не зближав до берега. Бо були перекази, що хто занадто довго дивив ся на Ненаситця, той вкінци побачив щось такого, від чого эму розум мішав ся; оповідали також, що часом виринали з вирів чорні, довгі руки і хапали неосторожних, що занадто зближали ся, і що сейчас в пропастях роздавали ся страшні реготи. Ночами то навіть і Запорожцї не сьміли човнів перетягати.

Ніхто не міг бути принятим за товариша до братства на Низу, хто сам човном не переїхав порогів, однак що до Ненаситця роблено вимок, бо эго скали ніколи не були залиті. Про одного Богуна сьпівали сліпці, що він і через Ненаситець перекрав ся, але в се мало хто хотів вірити.

Перетяганэ човнів заняло майже цілий день, і сонце вже почало заходити, коли намісник всів до лодки. Але за се через слідуючі пороги переплили без трудностий, бо були цілковито залиті, і вкінци виплинули на низові "тихі води."

По дорозї бачив пан Скшетуский на урочиску Кучкаси, величезну могилу з білого каменя, котру князь казав висипати на памятку свого побуту, а про котру оповідав эму в Лубнах пан Машкевич. До Січи не було вже звідси далеко, але що намісник не хотів ночию в'їздити в чортомлицький лябіринт, то постановив переночувати на Хортици.

Хотів також стрінути яку живу запорожську душу і дати наперед про себе знати, щоби знали, що їде посол, а не хто иньший. Хортиця однак виглядала пустою, що немало здивувало намісника, бо

знав від Ґродзїцкого, що там завсїгди стояла козацька залога про случай татарського нападу. Запустив ся навіть зількома людьми досить далеко від берега на звиди, але не міг перейти цїлого острова, бо був більше як на милю довгий, а ніч була темна і не дуже погідна, отже вернув ся до чайок, які тимчасом повитягано на пісок і порозпалювано вогнї від комарів.

Більша часть ночи зійшла спокійно. Семени і провідники позасипляли при огнях — не спала лишень варта, а з нею і намісник, котрого від виїзду з Кодака мучила страшна безсонниця. Чув також, що маэ горячку. Хвилями здавало ся эму, що чуэ з глубини острова зближаючі ся кроки, то знов якісь дивні відголоси, подібні до далекого блеяня кіз. Але думав, що эго слух милить.

Нагло, коли вже мало свитати, станула перед ним якась темна постать.

Був се челядник від варти.

— Пане, ідуть! — сказав спішно.

— Хто такий?

— Певно Низовцї; іде їх зі сорок.

— Добре. Се небогато. Побуди людий. Попідпалювати огнї!

Семени сейчас позривали ся на ноги. Попідкидані огнї бухнули в гору ясною поломінию, що осьвітила чайки і горстку жовнїрів намісника. Другі вартівники позбігали ся рівнож зі всїх сторін.

Тимчасом можна вже було виразно розріжнити неправильні кроки громади людий; кроки сї задержали ся в певній віддали; натомість якийсь голос запитав грізно:

— А хто там на берегу?

— А ви хто? — спитав вахмістр.

— Відповідай, вражий сину, а нї, то з самопалу запитаю!

— Эго високість пан посол від Ясно Вельможного Князя Яреми Вишневецького до пана отамана кошового — виголосив голосно вахмістр.

Голоси в громадї помовкли, очевидно тревала там коротка нарада.

— А ходи лиш сам сюди! — закликав вахмістр — не бій ся. Послів не бють, але і посли не бють!

Знов відозвали ся кроки і по хвили кількадесять постатий вигринуло з тїни. По їх цері, по низькім зрості і кожухах повивертаних вовною

до гори, пізнав намісник від першого погляду, що се були по більшій части Татари. Козаків було лишень кільканайцять. Через голову пана Скшетуского перелетіла як блискавка думка, що коли вже Татари э на Хортици, то Хмельницький мусів вже вернути з Криму.

На чолї сеї громади стояв старий Запорожець великанського росту з завзятим, суворим обличем. Він зближивши ся до огню спитав:

А котрий ту посол?

— Я — відповів гордо пан Скшетуский.

— Ти?

— А чиж я тобі брат, що менї "ти" говориш?

— Знай, грубіянине, полїтику — підхопив вахмістр: — говорить ся: Ясно вельможний пан посол!

— На погибельже вам, чортові сини! щоб вас серпягова смерть! ясно вельможні пани! А пощо ви до отамана?

— Не твоя річ! знай тілько, що твоя шия в тім, щоби я як найскорше дістав ся до отамана.

В тій хвили висунув ся другий Запорожець з громади.

— Ми ту з волї отамана — сказав, — пильнуэмо, щоби ся нїхто від Ляхів не зближав, а хто ся зближаэ, маэмо вязяти і доставляти, що і зробимо.

— Хто добровільно їде того не будеш вязати.

— Буду, бо такий наказ.

Втім старий великан перервав:

— Заведем посла, але за бороду — ось так!

Сказавши се, сягнув рукою до бороди намісника.

Але в тій хвилї зойкнув і, якби ражений громом, звалив ся на землю. Намісник розтріскав эму чеканом голову.

— Бий! ріж! — роздали ся обурені голоси в громадї.

Княжі семени кинули ся на ратунок свого вожда, гукнули самопали, крики: ріж! бий! злили ся з брескотом желїза. Счинила ся безладна битва. Подоптані в замішаню огнї погасли і темрява покрила борючих ся. Незабаром одні і другі збили ся так, що бракувало місця до розмаху, і ножі, кулаки і зуби заступили шаблї.

Нагло з глубини острова відізвали ся численні нові накликуваня і крики; напасникам надходила поміч.

Эще хвиля, і булаби прийшла за пізно, бо карні семени брали вже

гору над товпою.

— До човнів! — крикнув гремучим голосом намісник.

Жовніри виконали розказ в однім моменті.

На нещастэ чайки були занадто сильно повтягувані на пісок, і не давали ся тепер поспихати на воду.

Тимчасом ворог кинув ся з завзятостию до берега.

— Стріляй! — скомандував пан Скшетуский.

Сальва з мушкетів сейчас здержала атакуючих, що змішали ся в неладі зіставляючи кільканайцять тіл розтязгнених на піску; декотрі з тих тіл кидали ся конвульсийно, так як риби витягнені з води і покидані на берегу.

Рівночасно перевізники, при помочи кільканайцяти семенів, позапирали весла об землю і добували останків сил, щоби поспихати судна на воду, — однак даремно.

Неприятель розпочав атак з далека. Плюскіт куль по воді змішав ся зі свистом стріл і зойками ранених.

Татари, аллахуючи щораз завзятійше, заохочували ся взаімно: відповідали ім оклики Козаків: "бий! ріж!" і спокійний голос пана Скшетуского, повторяючий щораз частійше команду:

— Стріляй!

Перші ранішні відблески осьвітили блідим сьвітлом битву. Від сторони суші було видно козацьку і татарську товпу, одних з лицями коло кольб піщелів, других поперегинаних в зад і натягаючих тятиви луків — від сторони води димлючі ся чайки блискаючі безнастанно сальвами вистрілів. В середині лежали тіла, вже спокійні, попротягані на піску.

В однім з човнів стояв пан Скшетуский, висший над других, гордий, спокійний, з поручниківським буздиґаном в руках і з відкритою головою, бо эму татарска стріла зірвала шапку.

Вахмістр зближив ся до него і шепнув:

— Пане, не витримаэмо — завелика купа!

Але намісникови розходило ся вже лишень о се, щоби своэ посольство припечатувати кровію, не допустити до зганьбленя гідности, і згинути зі славою. Длятого отже, підчас коли семени поробили собі з мішків з поживою щось в роді заслон з за котрих стріляли на ворога, він стояв видний і виставлений на пальбу.

— Добре! — сказав, — вигинемо до остатного.

— Вигинемо, батьку, — закричали семени.

Чайки знов задимили ся. З глубини острова почали напливати нові гурми, узброэні в списи і коси. Атакуючі розділили ся на два відділи. Оден підтримував пальбу, другий, зложений з більше як дванайцяти Козаків і Татарів, ждав лишень відповідної хвилї до ручного атаку. Рівночасно з шуварів острова висунуло ся чотири човна, що мали ударити на намісника з заду і з обох боків.

Розвиділо ся вже до чиста. Лишень дими порозтягали ся довгими смугами в тихім воздусі і пересланяли побоэвище.

Намісник сказав звернути ся двайцяти семенам до атакуючих човнів, що гнані веслами, летіли зі скоростию птахів по тихій річній воді. Через се пальба, направлена проти Татарів і Козаків ідучих з острова, значно ослабла.

На тоэ они здаэ ся чекали.

Вахмістр знов зближив ся до намісника.

— Пане! Татари беруть ножі в зуби; зараз кинуть ся на нас.

І справдї близко триста ординців з ножами в зубах, готовило ся до атаку. З ними було кільканайцять Запорожців узброэних в коси.

Атак мав ся розпочати зі всїх сторін, бо атакуючі човни приплили вже на віддаль стрілу. Їх боки задимили ся. Кулї почали сипати ся градом на людий намісника. Обі чайки наповнили ся зойками. По кільканайцяти мінутах половина семенів полягла, решта боронили ся эще з розпукою. Їх лиця почорніли від диму, руки опадали, зір мутив ся, кров заливала очи, рури мушкетів почали парити долонї. Більша часть була ранених.

В тій хвилї страшний вереск роздав ся в воздусї. Се ординцї рушили до атаку.

Дими, розігнані рухом маси тїл, розійшли ся нагло і відслонили очам дві чайки намісника, покриті чорною товпою Татарів, неначе два кіньскі трупи роздирані стадом вовків. Товпа перла, мішала ся, верещала, здавало ся, що бэ ся сама з собою і гине. Кільканайцять семенів боронило ся эще, а під щоглою стояв пан Скшетуский, з закровавленим лицем, зі стрілою вбитою в лїве рамя аж по конець і боронив ся зі стеклостию. Эго стать видавала ся велитеньскою серед окружаючої эго товпи, шабля мигала як блискавка. Ударам відповідали зой-

ки і витэ. Вахмістр з другим семеном пильнували эму обох боків і товпа хвилями цофала ся перед сею трійкою, але перта з заду, ішла знов вперед і гинула під ударами шабель.

— Живих брати до отамана — верещали голоси, з товпи. — Піддай ся!

Але пан Скшетуский піддавав ся вже лишень одному Богови, бо отсе поблїд нагло, захитав ся і звалив ся на дно чайки.

— Пращай, батьку! — заревів з розпуки вахмістр.

Але по хвили упав також. Рухлива маса напасників дочиста покрила чайки.

XI.

В хаті військового кантарія (1), на передмістю Гассан Баша, на Січи, сиділо при столї двох Запорожців, покріпляючи ся варінкою з проса, котру черпали раз враз з деревляної дїжки, що стояла на столї. Оден старий, вже майже згрибоватїлий, був се сам кантарій, Пилип Захар, другий Антін Татарчук, отаман чигиринського куріня, сороклїтний чоловік, високий, сильний, з завзятим виразом лиця, і косими татарськими очима. Оба говорили з собою зтиха, якби зі страху, щоби їх хто не підслухав.

— Отже се сегодня? — спитав кантарій.

— От може і зараз — відповів Татарчук. — Ждуть лишень на кошового і Тугай-бея, що з самим Хмелем поїхав на Базавлук, де стоїть орда. Товариство зібрало ся вже на майданї, а курінні отамани эще перед вечером зберуть ся на раду. Нїм ніч настане, буде все відомо.

— Гм! може бути зле — муркнув старий Пилип Захар.

— Слухай, кантарію, а ти видїв, що було письмо і до мене?

— А вжеж, щом видїв, бом сам відносив листи до кошового, а яж письменний чоловік. Знайшли коло Ляха три письма; одно до самого кошового, друге до тебе, трете до молодого Барабаша. Вже всї на

(1). військовий урядник на Запорожу, що мав надзір над мірами і вагами в крамницях, що находили ся на Січовім Базари.

Сїчи про се знають.

— А хто писав? не знаэш?

— До кошового писав князь, бо на листї була печать, а хто до вас, не знати.

— Сохрани Господи!

— Эсли тебе там явно не називають приятелем Ляхів, то нїчого не буде.

— Сохрани Господи!

— Видно, що ся почуваэш.

— Тьфу! До нїчого ся не почуваю.

— А може Кошовий всї листи скрутить, бо эму і о власний лист ходить. Було до него письмо так добре, як і до вас.

— А може.

— Але эсли ся почуваэш, то . . .

Ту старий кантарій эще більше знизив голос:

— Утїкай!

— Але як? і куди? — питав неспокійно Татарчук, — кошовий поставив на всїх островах сторожу, щоби ся нїхто до Ляхів не передістав і не дав знати, що ся діэ. На Базавлуцї пильнують Татари. Риба ся не перетисне, птах не перелетить.

— То сховай ся в самій Сїчи, де можеш.

— Знайдуть. Хиба ти мене сховаэш межи бочками в базарі? ти мій кревняк!

— І брата рідного не сховавбим. Боїш ся смерти, то ся впий; пяний анї почуэш.

— А може в листах нїчого нема?

— А може . . .

— От, біда! от, біда! — сказав Татарчук. — Не почуваю ся до нїчого. Я добрий молодець, Ляхам ворог. Але хочби і нїчого в листї не було, чорт знаэ, що Лях наговорить перед радою? Може мене погубити.

— То сердитий Лях; він нїчого не скаже!

— Бувэсь нинї у него?

— Був. Намастивэм эму рани дїгтем; наляв горівки з попелом в горло. Буде здоровий. То сердитий Лях. Кажуть, що на Хортици нарізав Татарів як свиний, нім эго взяли. Ти за Ляха будь спокійний.

Понурий відголос кітлів, в котрі ударено на кошовім майданї, перервав дальшу розмову. Татарчук, почувши сей голос, задрожав і зірвав ся на рівні ноги. В эго лици і рухах малював ся надзвичайний неспокій.

Відголос кітлів гудів щораз голоснійше.

— Кличуть на раду — сказав, хапаючи устами віддих. — Сохрани Господи! Ти, Пилипе, не говори, про що я ту з тобою балакав. Сохрани Господи!

Сказавши се Татарчук вхопив дїжку з варінкою, перехилив эї обома руками до уст і пив, неначе хотів на смерть запити ся.

— Ходїм! — сказав кантарій.

Відголос кітлів гудів щораз дужче.

Вийшли. Передмістэ Гассан Баша було віддїлене від майдану лишень валом, що оперізував властивий кіш і браму з високою баштою, на котрій було видно пащі поуставлюваних гармат. В серединї передмістя стояв дім кантарія і хати крамничних отаманів, а доокола досить широкої площі, стояли шопи, в котрих містив ся крам. Були се будівлї поскладувані з дубових колод, яких подостатком достарчала Хортиця, а пошиті ріщем і очеретом. Самі хати, не виключаючи і хати кантарія, були подібнїйші до салашів, бо лишень їх дахи зводили ся над землею. Дахи сї були чорні і пообкіпчувані, бо як в хатї палено огонь, то дим добував ся не лишень горішним отвором в дасї, але і через ціле пошитэ, а тодї можна було думати, що се не хата, але купа ріща і очеретів, в котрій виробляють смолу. В хатах панувала вічна темрява, тому підтримувано в них завсїгди огонь зі смільних скалок і дубової кори. Було кількадесять крамничних шіп, і вони дїлили ся на курінні, то э становили власність поодиноких курінів, а також гостинні, в котрих в часї мира торгували деколи Татари і Волохи, одні шкірами, східними тканями, оружэм і всякого рода добичею, другі переважно вином.

В сїй хвили було на передмістю Гассан Баша більше людий як звичайно; замикано крами і шинки, і всї спішили на Сїчовий майдан, на котрім мала відбувати ся рада. Пилип Захар і Андрій Татарчук ішли разом з другими, але сей послїдний отягав ся, ішов лїниво і позволяв товпі себе випереджувати. На эго лици малював ся що раз більший несупокій. Тимчасом перейшли через міст на окопі, відтак через браму і знайшли ся на просторім оборроннім майданї, окруженім сорок вісьмома

великими деревляними будинками. Були се курінї, а радше курінні доми, щось в родї військових касарень, в котрих мешкали Козаки. Сї курінї були однакової величини і міри і не ріжнили ся від себе нїчим, хиба назвами, прибраними від ріжних українських міст, від котрих також і полки брали свої назви. В однім кутї майдану находив ся радний дім. В нїм засїдали отамани під проводом кошового, а "товариство" нараджувало ся під голим небом,висилаючи лишень депутациї до старшини, а часами вдираючи ся насильно до радного дому і тероризуючи старшину.

На майданї була велика тїснота, бо кошовий отаман постягав на Січ всї війска розпорошені по островах, ріках і лугах, отже товариство було численнїйше, як звичайно. Сонце хилило ся вже до заходу, отже завчасу запалено кільканайцять бочок зі смолою; ту і там стояли також бочки з горівкою, котрі кождий курінь мав для себе, а що додавало немало енерґії нарадам. Порядку межи курінями пильнували осавули, що мали в руках грубі дубові палицї а за поясом пістолї.

Пилип Захар і Татарчук війшли просто до дому нарад, бо оден як кантарій, а другий як курінний отаман, мали право засїдати межи старшиною. В раднім домі був оден стіл, перед котрим сидів війсковий писар. Отамани і кошовий мали свої місця під стїнами на шкірах. Але в сїй хвилї місця эще не були позанимані. Кошовий ходив великими кроками по кімнатї, а курінні, позбирані малими купками, розмовляли з тиха, перериваючи собі від часу до часу голоснїйшими проклонами. Татарчук завважав, що знакомі а навіть і приятелї удають, що эго не видять, зближив ся отже зараз до молодого Барабаша, що був меньше більше в такім самім положеню. Иньші глядїли на них з під лоба, але молодий Барабаш не богато собі з того робив, не розуміючи добре о що ся розходить. Був се дуже гарний мущина, і відзначав ся надзвичайною силою, і сїй силї завдячував свою ранґу курінного отамана, бо впрочім був на Січи славний зі своэї дурноти. Зэднало се эму призвиско Дурного Отамана і привілэй побуджувати старшину до сьміху за кождим словом.

— Почекавши трохи, тай може підемо під воду, з каменем на шиї! — шепнув эму Татарчук.

— А по що? — спитав Барабаш.

— А то не знаэш про листи?

— Трястя эго матери! Чи то я писав які листи?

— Глянь лишень, як на нас з під лоба дивлять ся.

— Колиб я котрого в лоб, тоби не дивив ся, бо сліпаки би эму повилазили.

Тимчасом крики з надвору дали знати, що щось зайшло. І справді отворили ся широко двері радного дому і до середини війшов Хмельницький з Тугай-беэм. Се їх так радісно витали.

Хмельницький війшов з булавою в руці, яко гетьман запорожських війск. Він мав сю гідність від часу як вернув з Криму з татарською помочию. Тоді товпи вхопили эго на руки і відбивши війскову скарбницю, принесли эму булаву, хоругву і печать, які звичайно ношено перед гетьманом. Отже він немало змінив ся. Видно було, що носить в собі страшну силу цілого Запорожа. Не був се вже Хмельницький покривджений, утікаючий на Січ через Дикі Поля, але Хмельницький-гетьман, велит, месник кривд цілих міліонів.

Велику часть впливу, який він мав на козаків, завдячував тепер Хмельницькій татарській помочи. Було се перший раз від початку козаччини, що на Січи знайшов ся Татарин в роли союзника, але такі часи настали.

Розпочали ся наради. В кімнаті стало тихо, лиш з надвору доходив гамір кількатисячної товпи. Перший почав говорити Хмельницький:

— Мостиві панове! З ласки, прихильности і "дискреций" найяснійшого кримського царя, пана многих народів, за позволенэм милостивого полського короля Володислава і при добрій охоті відважних запорожських війск, ми покладаючи ся на нашу невинність, ідемо, щоби пімстити наші страшні і жорстокі кривди, котрі, докисьмо могли, зносилисьмо по християнськи, від нещирихЛяхів, комісарів старостів і економів, цілої шляхти і Жидів. І над сими кривдами, мостиві панове, ви і ціле війско запорожське, проляли богато сліз і томусьте мені віддали булаву, щоби я тим лекше міг упімнути ся за нашою і наших війск невинностию. І я, уважаючи се за велику ласку мостивих панів, моїх добродіїв, поїхав просити о поміч, котру нам приобіцяно. Але поробивши сї приготваня, я немало засмутив ся, колим почув, що можуть межи нами бути зрадники, що входять в переговори з нещирими Ляхами і доносять їм про наші приготованя — що эслиби так було, то повинні бути укарані після волї і дискреций мостивих панів. А ми просимо, щобисьте

послухали листів, котрі ту привіз посол від нашого недруга, князя Вишневецького, який то посол приїхав радше як шпіон, щоби підглянути наші приготованя і донести про все Ляхам. Що також маэте осудити, чи эго також належить укарати, так як і тих, до котрих привіз листи, про котрі кошовий, як мій і цілого війска вірний приятель, сейчас нас повідомив.

Хмельницький замовк; гамір з надвору зростав щораз більше, отже війсковий писар встав і почав читати насамперед княжий лист до кошового отамана, що починав ся словами: "Ми з Божої милости князь і господин на Лубнах, Хоролю, Прилуках, Гадячи і пр." Лист був чисто урядовий. Князь, почувши, що стягаэ ся війска з лугів, питав отамана, чи се правда, і просив, щоби сего занехав, зі згляду на мир в християнських краях. А Хмельницького, колиби бунтував Січ, то щоби видав комісарам, котрі самі про се допімнуть ся. Другий лист був від пана Ґродзїцкого рівнож до кошового отамана, третий і четвертий від Зацьвілїховського і старого черкаського полковника до Татарчука і Барабаша. В них не було нічого такого, щоби могло кидати підозрінэ на особи, до котрих були писані. Зацьвілїховський просив лишень Татарчука, щоби заопікував ся віддавцем листа, і улекшив эму все, чогоби посол зажадав.

Татарчук відітхнув.

— Що думаэте, мостиві панове, про ті листи?— запитав Хмельницький.

Козаки мовчали. Отже Хмельницький по хвили знов забрав голос:

— Кошовий отаман наш брат і щирий приятель. Я отаманови так вірю, як власній души, а хтоби говорив що иньшого, той хибаби сам задумував зраду. Отаман старий друг і жовнїр.

Сказавши се, приступив до кошового і з ним поцїлував ся.

— Мостиві панове! — сказав на се кошовий — я стягаю війска, а гетьман нехай провадить; що до посла, коли эго до мене прислали, то він мій, а коли так, то я вам эго дарую.

— Ви, мостиві панове депутати, поклоніть ся отаманови — сказав Хмельницький, — бо він справедливий чоловік, і ідїть сказати товариству, що эсли хто зрадник, то не він; він перший поставив сторожу, він сам казав ловити зрадників, котріби ішли до Ляхів. Ви, панове депутация, скажіть, що він не зрадник, що він найлїпший з нас всїх.

Панове депутация поклонили ся наперед Хмельницькому, відтак ко-

шовому, Тугай-беэви і старшині — і вийшли з кімнати.

По хвилї радісні крики на дворі дали знати, що депутация сповнила порученэ.

— Нехай жиэ наш кошовий! нехай жиэ кошовий! — кликали тисячні голоси з такою силою, що здавало ся, що стїни радного дому трясуть ся в своїх основах.

Рівночасно гукнули вистріли з самопалів і піщелїв.

Депутация вернула і знов забрала своэ місце в кімнатї.

— Мостиві панове! — сказав Хмельницький, коли на дворі трохи притихло. — Ви мудро осудили, що кошовий отаман справедливий чоловік. Але коли отаман не зрадник, то хто зрадник? Хто маэ приятелїв межи Ляхами, з ким вони входять в зносини, до кого пишуть листи? кому поручають особу посла? хто зрадник?

Говорячи се, Хмельницький підносив щораз висше свій голос, і кидав грізно очима в сторону Татарчука і молодого Барабаша, неначеби хотів на них показати. В кімнотї почав ся шепіт і кілька голосів закликало: "Барабаш і Татарчук!" Декотрі курінні отамани почали між собою скоро нараджувати ся, а межи депутациэю дали ся чути оклики: "На погибель!"

Татарчук зблїд, а молодий Барабаш почав глядїти по присутних здумілими очима. Эго лїнива думка силувала ся через якийсь час відгадути, о що эго оскаржують, аж вкінци сказав:

— Не буде собака мяса їсти!

Сказавши се, зареготав ся сьміхом ідіоти, а за ним і иньші. І нагло більша часть курінних отаманів почала реготати ся, сама не знаючи чому.

З за вікна доходили щораз голоснійші крики. Шум людської филї кріпшав з кождою хвилею.

Але Антон Татарчук встав і звернувши ся до Хмельницького почав говорити:

— Що я вам зробив, мостивий гетьмане запорожський, що настаэте на мою смерть? В чім я ту винен? Писав до мене лист комісар Зацьвілїховський, тай що? Таж і князь писав до кошового. А чи я відобрав лист? Нї! А якби відобрав, то щоби зробив? От пішовби до писаря і казавби собі прочитати, бо нї писати, нї читати не вмію. І ви би все знали, що э в листї. А Ляха я на очи не видів. Отже чи я зрад-

ник? Гей, братя Запорожці, Татарчук ходив з вами до Криму, а як ходили на Волощину, ходив на Волощину, як ходили під Смоленьск, то ходив під Смоленьск; бив ся з вами добрими товаришами, жив з вами добрими товаришами, і кров проливав з вами, добрими молодцями, і голодом морив ся з вами, добрими молодцями, — так я не Лях, не зрадник, але Козак, ваш брат, а эсли пан гетьман настаэ на мою смерть, то нехай скаже, чому! Що я эму завинив? в чім показав нещирість? — А ви братя, помилуйте і судїть справедливо.

— Татарчук добрий молодець! Татарчук добрий чоловік! — відізвало ся кілька голосів.

— Ти Татарчук добрий молодець — сказав Хмельницький — і я на тебе не настаю за се, що ти мій друг і не Лях, але Козак, наш брат. Бо колиби Лях був зрадником, то яби не смутив ся і не плакав, але коли добрий молодець зрадник, коли мій друг зрадник, то менї тяжко на серцю і жаль доброго молодця. А коли ти бував і в Кримі, і на Волощинї і під Смоленьском, то эще більший твій гріх, що ти тепер хотів зрадити перед Ляхом силу і приготованя запорожських війск. Тобі писали, щоби ти эму улекшив, чогоби він зажадав, а скажіть же мостиві панове отамани, чогоби міг Лях жадати? Чи не моэї смерти і моїх приятелів? Чи не згуби запорожських війск? Отже ти Татарчук винен і инакше нїчого не докажеш. А до Барабаша писав эго стрий, черкаський полковник. друг Чаплїньского, друг Ляхам, що ховав у себе привілэї, щоби їх запорожське війско не дістало, і коли ся так річ маэ,то ви оба виннї і просїть отаманів о помилуванэ, і я з вами буду просити, хоч ваша вина тяжка і зрада явна.

Тимчасом з надвору доходив вже не шум і гамір, але неначе лоскіт якоїсь бурі. Товариство хотїло знати, що дїэ ся в раднім домі і вислало нову депутацию.

Татарчук почув, що пропав. Зрозумів, що Хмельницький беручи ся за велике дїло, хоче на початку дати відстрашаючий примір для других, щоби здусити в зародї всяку думку про зраду. Тому, мимо того, що проти него і Барабаша було лише підозрінэ, побачив, що нема ратунку. Зимний піт виступив эму на чоло, знав, що эго чекаэ страшна смерть зрадника, а він не хотів эще умирати. Не зблїд би він перед шаблею, анї кулею, навіть перед палем — але така смерть, яка эго чекала, морозила эго кров, отже користаючи з хвилї тишини, яка запанувала по

словах Хмельницького, закричав переразливо:

— Во імя Христа! братя отамани, други сердечні, не губіть! Не знаю, чогоби Лях від мене хотів, спитайте эго самі. Я клену ся Христом, Сьвятою Пречистою, сьвятими Миколаэм чудотворцем, сьвятим Архистратигом Михаілом, що згубите невинну душу!

— Припровадити Ляха — закликав старий кантарій.

— Ляха сюда, Ляха! — кликали куріні отамани.

Почало ся замішанэ; одні кинули ся до примежної кімнати, в котрій був замкнений вязень, щоби привести эго перед раду, другі зближали ся грізно до Татарчука і Барабаша. Перший Гладкий, отаман миргородського куріня, крикнув: "На погибель!" Депутация повторила оклик, а Чарнота скочив до дверий і отворивши їх наостіж, закликав до згромадженої товпи:

— Панове товариство, Татарчук і Барабаш зрадник — на погибель їм!

Товпа відповіла страшним криком. В кімнаті счинило ся замішанэ. Курінні отамани повставали зі своїх місць. Одні кричали: "Ляха! Ляха!", другі старали ся утихомирити розрух. Втім під натиском товпи отворили ся двері, товпа впала до середини і сотки рук витягнуло ся по нещасливого Татарчука і Барабаша. "Смерть Татарчукови і Барабашови. На погибель! Давайте зрадників! на майдан з ними!" — кричали сотки голосів.

Татарчука і Барабаша вивели на майдан, на місце страти.

По випровадженю Татарчука і Барабаша в радній кімнаті знов притихло і отамани позаймали свої місця, бо з сусїдного ванкира впроваджено вязня.

Тїнь падала на эго лице, огонь на коминї пригас — і в пів-сьвітлї було видно лишень високу постать, тримаючу ся просто і гордо, хоч эї руки були звязані ликами. Але Гладкий докинув скалок, і по хвили стрілила в гору ясна полумінь і осьвітила обличе вязня, що був звернений до Хмельницького.

Побачивши эго, Хмельницький дрогнув.

Вязень — був се пан Скшетуский.

Тугай-бей виплював лупини сонячника і сказав по українськи:

— Я того Ляха знаю — він був в Кримі.

— На погибель эму! — закликав Гладкий.

— На погибель! — повторив Чарнота.

Хмельницкий опанував вже вражінэ. Повів лишень очима по Гладкім і Чарноті, котрі під впливом сего зору замовкли, опісля, звернувши ся до кошового, сказав:

— І я эго знаю.

— Ти звідки? — спитав кошовий Скшетуского.

— Я їхав до тебе в посольстві, кошовий отамане, коли мене напали на Хортици розбишаки і проти звичаїв, яких перестерігають навіть найдикші народи, вибили менї людий, а мене самого, не дивлячи ся на мою посольську гідність і уродженэ, поранили, зневажили і привезли як бранця, о що мій пан Я. В. князь Ярема Вишневецький буде ся вмів у тебе, кошовий отамане, допімнути.

— А чому ти показав свою нещиріcть? чому розщепив обухом доброго молодця? чому нарізав стілько людий? А ту їхав до мене з листом, щоби підглянути наші приготованя і донести про них Ляхам? Знаэмо також, що ти мав листи до зрадників запорожського війска, щоби разом з ними кнувати на згубу цїлого запорожського війска, отже ти не маэш права жадати, щоби тебе принимано як посла, а до того эще заслугуэш на справедливу кару.

— Милиш ся, кошовий отамане — сказав намісник, звертаючи ся до кошового. — Эсли я мав листи, то так робить кождий посол, що їде в чужі сторони, і бере листи від знакомих до знакомих, щоби і сам собі в той спосіб виробив знакомість. А я ту їхав з письмом від князя, не щоби кнувати на вашу згубу, але щоби вас стримати від таких поступків, що стягнуть на вас і на ціле запорожське війско цїлковиту загладу. На когож се ви підносите безбожну руку? Проти кому се ви, що називаэте ся оборонцями христіяньства, робите союз з поганами? Против короля, проти шляхотського стану і цїлої Річи посполитої. Проте не я, а ви эсьте зрадниками, і се вам кажу, що эсли покорою і послушеньством не змажете своїх провин, то горе вам! Чи вже забулисьте часи Павлюка і Наливайка? Чи вже вам вийшла з памяти кара, яка їх стрінула? Памятайте, що пацыэнция (терпеливіст) Річи посполитої вже вичерпана і що меч висить над вашими головами.

— Лаэш, вражий сину, щоби ся викрутити і вратувати від смерти! — закликав кошовий — але тобі не поможе нї грозьба, анї ваша ляць-

ка латина.

Також і иньші отамани почали побрязкувати шаблями, а пан Скшетуский підніс голову эще висше і так говорив:

— Не думай, кошовий отамане, щоби я бояв ся смерти, або боронив житя, або хотів доказувати свою невинність. Будучи шляхтичом, можу бути судженим тілько через рівних собі, і я не стою ту перед судиями, але перед розбійниками, не перед шляхтою, але перед варварами, і знаю добре, що не випрошую ся від смерти, котрою ви доповните міру свого безправства. Передімною э мука і смерть, але за мною сила і пімста цілої Річи посполитої, перед котрою дрожіть!

Скшетуский скінчив і эго мова викликала на присутних свого рода вражінэ. Отамани споглядали на себе мовчки і через хвилю здавало ся їм, що перед ними не стоїть бранець, але посол могучого народу; а Тугай-бей промуркотів:

— Сердитий Лях!

Хмельницький мовчав.

Сильне калатанэ до дверий перервало мовчанку. На майдані власне покінчено з Татарчуком і Барабашом; товариство посилало нову депутацию.

До кімнати війшло кільканайцять Козаків і ставувши коло дверий почали говорити:

— Товариство кланяэ ся панам старшині — ту поклонили ся всї по пояс — і просить, щоби їм видати сего Ляха, щоби з ним покінчити так як з Татарчуком і Барабашем.

— Видати їм Ляха! — крикнув Чарнота.

— Не видавати — кликав другий. — Нехай чекають! він посол.

— На погибель! — відізвали ся ріжні голоси.

Відтак притихли всї, чекаючи, що скаже кошовий і Хмельницький.

— Товариство просить; а нї, то само візьме — повторили депутати.

Здавало ся, що пан Скшетиский згублений без ратунку, коли нагло Хмельницький заговорив до Тугай-бея:

— Се твій бранець, — эго взяли Татари, отже бери эго собі.

Тугай-бей витягнув ся лїниво, повів очима по кімнатї і повторив за Хмельницьким, але нїби з погрозою в голосї:

— Се мій бранець! Эго взяли Татари, він до вас не належить.

Депутати порозззявляли роти з дива, на такий арґумент не було від-

ювіди. Дехто почухрав ся в голову, дехто сплюнув і ціла депутация вийшла мовчки з кімнати.

Скшетуский був вратований.

Вийшовши на майдан депутация заявила очікуючій товпі, що Ляха не будуть карати, бо се бранець Тугай-бея, а Тугай-бей, каже ся, розсердив ся. На майдані зараз почали повторяти: "Тугай-бей розсердив ся!" розсердив ся! розсердив ся! — а за кілька хвиль якийсь переразливий голос почав сьпівати коло розложеного огню:

"Гей! Гей! Тугай-бей,
"Розсердив ся дуже.
"Гей! Гей! Тугай-бей,
"Не сердь же ся дуже!

Скоро тисячі голосів повторяло: "Гей! Гей! Тугай-бей!" — і так повстала одна з тих пісень, котрі опісля, неначе вихром розносили ся по цілій Україні і гомоніли при струнах лір і теорбанів.

Але нагло і пісня зістала перервана, бо через браму зі сторони Гасан Баші влетіло кільканайцять людий і перепихаючи ся через товпу з криком: "з дороги! з дороги!", зі всіх сил спішило до радного дому. Отамани збирали ся вже до виходу, коли сї нові гостї впали до кімнати.

— Письмо до гетьмана — закликав старий Козак.

— Звідки ви?

— Ми з Чигирина. День і ніч ідемо з письмом. Отсе воно.

Хмельницький взяв лист з рук Козака і почав читати. Нагло эго лице змінило ся, перервав читанэ і сказав грімким голосом:

— Панове отамани! Гетьман великий висилаэ на нас сина Стефана з війском. Війна!

В кімнаті счинив ся дивний гамір, не знати, чи гамір радости, чи перестраху. Хмельницький виступив на середину, взяв ся під боки, з эго очий сипали ся блискавиці а голос гремів розказуючо:

— Курінні отамани до куринів! Ударити з гармат на вежи! Порозбивати бочки з горівкою! Завтра досьвіта похід!

Генрик Сінкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

ПОВІСТЬ З ДАВНИХ ЛІТ.

Перевів з полської мови Василь Косар.

ТОМ ПЕРШИЙ.

ВИПУСК ДРУГИЙ.

Ціна 50 ц.

1918

Головний склад в "Народній Книгарни".
Box 803. Едмонтон, Алта.

Від тої хвилї кінчили ся на Січи всякі збірні наради, правлїнє отаманів, збори і значінє цїлого товариства. Хмельницький брав в руки необмежену власть. От еще перед хвилею, не хотячи ся наражувати перед розбурханим товариством, мусів ратувати бранця підступом і домагати ся покараня зрадників; тепер був паном житя і смерти всїх. Так бувало завсїгди на Запорожу. Перед і по виправі, хочби вже і гетьман був вибраний, товпа накидала еще отаманам і кошовому свою волю, котрій небезпечно було ся опирати. Але скоро лишень відтрублено похід, цїле товариство ставало ся рівночасно війском підлягаючим військовій дисциплїнї, курінні отамани офіцирами, а гетьман вождом диктатором.

Для того отже, почувши розкази Хмельницького, отамани кинулись сейчас до своїх курінів. Нарада була скінчена.

За хвилю гук гармат з над брами, що провадила з Гассан Баша до Січового майдану, затряс стїнами кімнат і покотив ся зловіщим відгомоном по цїлім Чортомлику, сповіщаючи війну.

Розпочинав він також нову епоху в історії двох народів, але про се не знали анї Січовики анї сам гетьман запорожський.

XII.

Хмельницький зі Скшетуским пійшли на нічлїг до кошового, а з ними Туга-бей, котрому запізно було вертати на Базавлук. Дикий бей трактував намісника як бранця, що мав бути викуплений за високу цїну, а не як невільника, тимбільше що бачив эго свого часу на княжім дворі як княжого посла. Видячи се, кошовий запросив эго до своэї хати і рівнож змінив з ним своэ поступованэ. Старий отаман був се чоловік душею і тїлом відданий Хмельницькому, що ним заволодів до чиста — отжеж зауважав, що Хмельницькому підчас нарад очевидно розходило ся о вратованэ Скшетуского. Але здивував ся эще більше, коли, ледви посїдали в хатї, Хмельницький звернув ся до Тугай-бея:

— Тугай-бею! — сказав — кілько думаэш взяти викупу за сего

бранця?

Тугай-бей подивив ся на Скшетуского і сказав:

— Ти говорив, що се значний чоловік, а я знаю, що се посол Вишневецького, а Вишневецький любить своїх людий. Бесмілагг! оден заплатить і другий заплатить — разом...

Ту Тугай-бей задумав ся:

— Два тисячі талярів.

Хмельницький на се:

— Дам тобі два тисячі талярів.

Татарин мовчав через хвилю. Эго косі очи неначе старали ся наскрізь проникнути Хмельницького.

— Ти даш три — сказав.

— Для чого маю дати три, коли ти сам жадав два?

— Бо коли хочеш эго мати, то тобі на тім залежить, а коли тобі залежить, то даш три.

— Він мені вратував житэ.

— Алла! се варта тисячу більше.

Ту Скшетуский вмішав ся до торгу.

— Тугай-бею — сказав з гнївом, — не можу тобі нїчого обіцяти в княжого скарбу, але хочбим мав зруйнувати свій маэток, то сам дам три. І маю майже якраз тілько у князя на провізиї а також добре село, то се вистарчить. А сему гетьманови не хочу завдячувати анї волї анї житя.

— А звідки ти знаэш, що я з тобою зроблю? — сказав Хмельницький.

А опісля звернувши ся до Тугай-бея, говорив:

— Війна почала ся. Пішлеш до князя, але нім посол верне ся, богато води в Днїпрі уплине, а я тобі завтра сам гроші відвезу на Базавлук.

— Дай чотири, то і не буду з Ляхом говорити — відповів Тугай-бей.

— Дам чотири, на твоэ слово.

— Мостивий гетьмане, — сказав кошовий, — хочеш, то тобі зараз відчислю. Маю ту під стїною, може і більше.

— Повезеш завтра на Базавлук — сказав Хмельницький.

Тугай-бей витягнув ся і позїхнув.

— Спати ся мені хоче — сказав. — А завтра досьвіта маю їхати на Базавлук. Де маю лягати?

Кошовий показав эму купу овечих шкір під стїною.

Татарин кинув ся на постіль. По якімсь часї почав хропіти як кінь.

Хмельницький перейшов ся кілька разів по вузкій кімнаті і сказав.

— Сон мене не бере ся. Не засну. Дай ся чого напити, пане кошовий.

— Горівки чи вина?

— Давай вина. Не засну...

— На небі вже косарі — сказав кошовий.

— Пізно. Іди і ти спати, старий друже. Напий ся і іди.

— На славу і щастэ!

— На славу!

Кошовий обтер уста рукавом, опісля подав руку Хмельницькому відійшовши в другий кут кімнати закопав ся цїлий в овечих шкірах. бо мав вже кров охолоджену віком.

Незадовго хропів і він разом з Тугай-беэм.

Хмельницький сидів за столом, затоплений в думках.

Нагло прокинув ся, глянув на Скшетуского і сказав:

— Пане намістнику, вільний эси.

— Дякую тобі, мостивий гетьмане, хоч не укриваю, що волївбим кому иньшому завдячувати волю.

— Отже і не дякуй. Уратував-эсь менї житэ, я також тобі добром відплатив ся, отже тепер квіта. А і се эще мушу тобі сказати, що тебе зараз не пущу, хиба що даш менї лицарське слово, що вернувши, не скажеш анї слова про нашу готовість, анї про сили, анї про нїщо, щось ту на Сїчи бачив.

— Бачу се одно, щось без потреби взбудив в менї лишень розсмак волї, бо такого слова тобі не дам, бо даючи эго, зробивбим так, як сї, що переходять до ворога.

— Моэ житэ і безпечність цїлого запорожського війска залежить від того, щоби гетьман великий не рушив ся на нас зі всїми військами а певно би се зробив, колибись эго повідомив про нашу силу, отже не дивуй ся, що коли не хочеш дати слова, то тебе не пущу, доки сам не буду безпечний. Знаю, до чого я ся взяв; знаю, яка страшна сила э проти мене; оба гетьмани, твій князь, а Заславські,

а Конэцпольскі, а ті ті всї короленята, що тримають ногу на козацькій шиї! Немало мусів ся я напрацювати і нарозписувати листів, нім успів приспати їх чуйність — тож не можу позволити, щоби ти эї тепер розбудив. Коли і чернь, і городові Козаки і всї, що терплять утиск релїгійний і неволю, станугь по моїй стороні так як запорожське військо і кримський хан, то маю надію, що розібю моїх ворогів, бо і моя сила буде значна; але найбільше надію ся на Бога, що бачив мої кривди і дивив ся на мою невинність.

Ту Хмельницький вихилив чарку вина і почав ходити по кімнатї, а Скшетуский змірив эго очима і сказав:

— Не хули, запорожський гетьмане, покликаючи ся на Бога і Эго найвисшу опіку, бо дійсно стягнеш на себе лишень гнів і кару Божу. Тобіж то годить ся взивати Найвисшого на свою оборону, тобі, що задля власних кривд і приватних непорозумінь підіймаэш таку страшну бурю і розпалюэш поломінь домашної війни, і лучиш ся з поганами против християн? Бо щож ся стане? Чи побідиш, чи будеш побіджений, а все розіллэш море людських сліз і крови, знищиш край гірш саранчі, віддаш власну кров поганцям в ясир, — а все длятого, що Чаплїньский забрав тобі хутір і по пяному тобі ся відгрожував. Бога на поміч взиваэш? — а я, хоч э в твоїх руках, хоч можеш мене позбавити волї і житя — кажу тобі: чорта, а не Бога взивай на поміч, бо лишень пекло може тобі помагати!

Хмельницький спалахнув гнївом і глянув на намісника, як лев, що за хвилю маэ заревіти і кинути ся на свою жертву — але погамував ся. Натомість відізвав ся до намісника такими словами:

— Від иньшого я би не стерпів такої мови, але і ти гляди, щоби твоэ зухвальство не вичерпало моэї терпеливости. Пеклом мене лякаэш, посуджуэш мене о приватну пімсту і зраду, а звідкиж знаэш, що іду мстити лишень свої власні кривди? А дежби я найшов помічників, ті тисячі, що ся за мною заявили і заявлятимуть, колиби я хотів лишень власних кривд доходити? Глянь, що ся дїэ на Україні! Гей! буйна земля, земля мати, рідна земля, а хто в ній певний свого завтра? Хто в ній щасливий? Кому не відібрано віри, хто не обдертий з волї? хто в ній не плаче і не стогне? Самі лишень Вишневецькі, і Потоцкі і Заславскі, Конэцпольскі і горстка шляхти! Для них староства, достоїнства, земля і люди, для них

щастэ і золота воля, а решта народу руки до неба витягаэ зі слезами, ждучи Божого змилуваня, бо і королївське не поможе! Кількож то навіть шляхти, не могучи витримати їх невиносимого утиску, утїкаэ на Січ, так як я мусїв утїкати? Не хочу я війни з королем, не хочу війни з Річию посполитою! Король, королем, але короленята! З ними нам не жити; їх то здирства, їх то оренди, ставщини, поэмщини, сухомельщини, очкове і рогове, їх се тиранїя і утиски, доконувані при помочи Жидів, кличуть до неба о пімсту. Якоїж то вдяки зазнало запорожське війско за так великі услуги віддані в численних війнах? Де козацькі привілэї? Король дав, короленята віднями. Наливайко розчетвертований, Павлюк спалений в мідянім бику! Кров не обсохла эще по ранах, котрі нам задали Жулкевский і Конэцпольский! Слези не позасихали по замордованих, постинаних, на палї повсаджуваних — а тепер, гляди! що сьвітить на небі? — Ту Хмельницький показав через віконце на яснїючу комету. — Гнїв Божий! бич Божий! Отже эсли я ним маю бути на земли — то нехай ся дїэ Божа воля! возьму сей тягар на плечі.

Настало мовчанэ перериване лишень хропінэм Тугай-бея і кошового — а в однім кутї хати сверщок цьвіркав жалісно.

Намісник сидів зі спущеною головою. Сказавбись, шукав відповіди на слова Хмельницького, що упали як тяжкі брили ґранїту.

Та відповідь не приходила, і пан Скшетуский ослаблений недавно отриманими ранами і зворушений розмовою поблїд і зіслаб, отже подумав, що се може смерть надходить, і почав з тиха молити ся.

А Хмельницький все ходив по кімнатї і думав тай думав.

XIII.

На другий день рано кінні і піші козацькі війска вийшли з Січи. Війна розпочала ся, хоч кров не зросила эще степів. Полки ішли за полками: сказавбись, саранча, пригріта весняним сонцем, вироїла ся з очеретів Чортомлика і летить на українські ниви. В лїсї за Базавлуком, чекала вже готова до походу Орда. Шість тисяч вибраних

войовників, узброэних лїпше як звичайні розбишацькі загони, становило поміч, котру хан прислав Запорожцям і Хмельницькому. Козаки на їх вид кидали шапками в гору. Загреміли рушниці і самопали. Оклики козацькі, помішані з татарським аллахованэм, вдарили о небесні склепіня. Хмельницькій і Тугай-бей, оба під бунчуками, скочили до себе кіньми і повитали ся церемонїяльно. Упорядковано ряди до походу зі звичайною Татарам і Козакам скоростию і війска рушили ся вперед. Ординцї заняли оба козацькі крила, середину заняв Хмельницький з кіннотою, за котрою ішла страшна запорожська піхота (1), дальше пушкарі з арматами, дальше табор, вози, на них обозна служба, запаси поживи, а за ними чабани з запасовими кіньми і худобою.

Перейшовши базавлуцький ліс, полки виплинули на степи. День був погідний. На небі не було найменьшої хмарочки. Легонький вітрець повівав з півночи до моря, а козацькі списи полискували до сонця, як цьвіти пустинї. Перед війском розстелили ся Дикі Поля, як море без краю, а на сей вид радість обняла козачі серця. Велика малинова хоругов з Архангелом Михаілом похилила ся кілька разів, витаючи рідний степ а за эї приміром похилили ся усї бунчуки і полкові прапори. Оден радісний оклик вирвав ся зі всїх грудий.

Полки розвинули ся свобідно. Довбуші і музики виїхали на перед війска; загуділи кітли, задзвенїли лїтаври і теорбани, а їм до втуру пісня сьпівана тисячами голосів затрясла степом і воздухом:

"Гей ви степи, ви рідниї,
Красним цьвітом писаниї,
Яко море широкиї!"

Музики пустили поводи і поперехилювавшись в зад на сїдлах, з очами зверненими на небо, ударяли о струни теорбанів; лїтавристи,

---

(1). Всупереч нинїшному загальному поглядови, твердить Боплян, що запорожська піхота геть перевисшала кінноту. Після Бопляна, 200 Поляків (гусария) легко розбивало 2,000 запорожської кінноти, натомість 100 піших Козаків могло боронити ся проти 1,000 Поляків!

повитягавши руки понад головами, били в свої мідяні кружки, довбуші греміли в кітли, а всї ті відголоси разом з монотонними словами піснї, при свистї татарських сопілок, злили ся в якусь могучу мельодию, сумну як сама пустиня. Упоэнэ огорнуло всї полки; голови хиляли ся до такту піснї, і здавало ся, що цїлий степ розсьпіваний колише ся разом з людьми, і кіньми, і хоругвами.

Сполошені стада птаства зривали ся зі степу і летїли перед війском неначе друге воздушне війско.

Хвилями пісня і музика мовкли, а тодї було чути лопіт хоругвів, тупіт і порсканэ коний, і скрипінэ таборних возів, подібне до крику лебедів або журавлїв.

На чолї, під великою малиновою хоругвою і під бунчуком, їхав Хмельницький, прибраний в червоні шати, на білім кони з золотою булавою в руцї.

Цїлий табор посував ся з вільна і ішов на північ, покриваючи як грізна филя ріки, діброви і могили, наповняючи шумом і гамором степову пустиню.

А від Чигирина, з північного краю пустинї, плила проти сеї филї друга филя — филя коронних війск під проводом молодого Потоцкого. Ту Запорожцї і Татари ішли неначе на весїлэ, з радісною піснею на устах; там поважна гусария поступала в понурім мовчаню ідучи нерадо на сю борбу без слави. Ту під малиновою хоругвою старий, досьвідчений вожд потрясав булавою, неначе певний побіди; там на чолї їхав молодик з задуманим обличем, неначеб прочував свою сумну а близьку судьбу.

Дїлив їх эще великий степовий простір.

Хмельницький не спішив ся. Він числив, що чим дальше молодий Потоцкий зажене ся в пустиню, чим дальше відійде від гетьманів, тим лекше можна эго буде побити. А тимчасом щораз нові збігцї з Чигирина, Паволочи і всїх пограничних українських міст скріпляли щоденно запорожські сили, приносячі заразом вісти з ворожого обозу. Від них довідав ся Хмельницький, що старий гетьман вислав сина з двайцятьма тисячами вибраного війська (1). я

(1) Українські жерела, пр. Самійло Величко подають силу коронних війск на 22.000. Сїнкевич уважаэ сю цифру за фальшиву і по-

кого часть ішла степом а часть плинула Дніпром, байдаками. Оба сї відділи мали наказ отримувати з собою лучність однак сей наказ зломано вже першого дня, бо байдаки, вхоплені бистрою Дніпровою струэю, випередили значно гусарию, що ішла берегом, а котрої похід дуже опізняли переправи через множество дніпрових допливів.

Отже Хмельницький, бажаючи, щоби сей розділ эще збільшив ся, не спішив ся і третого дня походу розложив ся табором коло Комишої Води і відпочивав.

Тимчасом підїзди Тугай-бея справили "язика" (1). Було се двох драґонів, що зараз за Чигирином утікли з табору Потоцкого Женучи день і ніч, успіли значно випередити свій обоз. Приведено їх сейчас перед Хмельницького.

Їх зізнаня потвердили се, що вже було Хмельницькому звісно про сили молодого Стефана Потоцкого; натомість привезли эму нову вістку, що вождами семенів, плинучих разом з німецькою піхотою на байдаках, э старий Барабаш і Кречовський.

Почувши се друге назвиско Хмельницький зірвав ся на рівні ноги.

— Кречовський, полковник переяславських реэстровых?

— Він сам, ясновельможний гетьмане! — відповіли драґони.

Хмельницький звернув ся до окружаючих эго полковників:

— В похід! — закомандував гремучим голосом.

Несповна годину пізнїйше табор виступив в похід, хоч сонце вже заходило і не заносило ся на погідну ніч. Якісь страшні, руді хмари позалягали на західній стороні неба, подібні до великанських смоків, і зближали ся до себе, неначе хотіли звести з собою битву.

Табор посував ся в ліво до берега Дніпра. Ішли тепер тихо, без пісні, без битя в кітли і літаври, ішли скоро, о скілько на се позволяли трави, що були такі буйні в тих сторонах, що ідучі ними полки хвилями цілковито в них ховали ся, так що здавало ся, неначеби ріжнобарвні хоругви самі плинули по степу. Кіннота видоптувала дорогу возам і піхоті, котрі поступаючи з трудностию, незадовго лишили ся

---

(1). Бранці, від яких чи то добровільно, чи за помочию тортур видобувано потрібні інформації що до ворога.

даэ польські сили на 2.000кінноти і 7.000 піхоти.

значно по заді. Тим часом ніч покрила степи. Величезний червоний місяць викотив ся на небо, але прислонюваний що хвилї хмарами то сьвітив, то гас, неначе велика лямпа придушувана подувами вітру.

Було вже добре по опівночи, коли перед очима козаків і Татарів замаячіли великанські маси, відріжняючі ся виразно на темнім тлї неба.

Були се мури Кодака.

Підїзди, закриті темрявою, зближали ся під замок так осторожно і тихо, як вовки і нічне птаство. А нуж удалоб ся заскочити несподівано сонну твердиню.

Але нагло блискавиця з валів роздерла темряву, страшний гук потряс скалами Днїпра, і огниста куля зачеркнувши огняний лук на небі, упала в степові трави.

Понурий цикльоп Ґродзїцкий давав знати, що не спить.

— Собака одноока — промовив Хмельницький до Тугай-бея, — і в ночи видить.

Козаки поминули замок — бо про эго здобутэ в хвили, коли против них ішли коронні війска, не могли думати — і ішли дальше вперед. Але Ґродзїцкий валив за ними з гармат, що аж замкові мури трясли ся, не так, щоби їм спричинити шкоди, бо переходили в значнім віддаленю, як щоби остеречи війска, що надпливали Днїпром, котрі вже могли находити ся недалеко.

Передовсїм однак гук кодацьких армат відбив ся в серцю і ухах пана Скшетуского. Молодий лицар, провадженний з розказу Хмельницького з козацьким табором, другого дня захорував тяжко. В борбі на Хортици не отримав він вправдї жадної смертельної рани, але утратив тілько крови, що не богато в нім житя лишило ся. Эго рани. пообвязувані через старого кантарія, поотвирали ся, взяла эго горячка, і лежав тої ночи на пів притомний на козацькій телїзї, не памятаючи о сьвітї Божім. Збудили эго доперва кодацькі гармати. Отворив очи, підніс ся на возї і почав розглядати ся довкола. Козацькі полки посували ся в темряві як нічні хмари, а замок гремів і сьвітив рожевими димами; огнисті кулї підскакували по степу, харкаючи і виючи як роздрочені пси, отже на сей вид такий жаль, така туга обняли пана Скшетуского, що готов був і зараз умерти, щоби хоч душею злетїти до своїх. Війна! війна! а отсе він в обозї

ворогів, безборонний, хорий, не маючий сили піднести ся з воза Річ посполита в небезпеченьстві, а він не летить эї на ратунок. А там в Лубнах, війска вже певно вибирають ся. Князь літаэ перед рядами з блискавицею в очах, а в котру сторону махне булавою, там сейчас ударить триста копій як триста громів. Ту почали ставати намісникови перед очима ріжні знакомі облича. Малий Володийовский летить на чолї драґонів зі своэю тонкою шаблею в руцї, але се майстер над майстрами, з ким ся зложить, той так як би вже лежав в могилї; там знов пан Подбіпэнта взносить свій катівський Зервікаптур! Зітне три голови, чи не зітне? Ксьондз Яскульский їздить межи хоругвами і молить ся з руками взнесеними в гору, але се старий жовнїр, отже не могучи стримати ся, часами гукне: "Бий, забий!" А отсе панцирні кладуть вже копії в пів кінського уха, полки виступають наперед, розганяють ся, женуть . . . битва, заверуха!

Нагло привид зміняэ ся. Перед намісником стаэ Элена, блїда, з розпущеним волосэм, і кличе: "Ратуй, бо за мною Богун гонить!" Пан Скшетуский зриваэ ся з воза, але якийсь вже дійсний голос говорить до него:

— Лежиж, дитино, бо звяжу.

Се таборний осаул, Захар, котрому Хмельницький казав пильнути намісника як ока в голові, укладаэ эго наново на возї, вкриваэ кінськими шкірами і питаэ:

— Що з тобою?

Отже пан Скшетуский зівсім притомнїэ. Мари зникають. Вози тягнуть ся понад самим берегом Днїпра. Від ріки доходить холодний подув і ніч блїднїэ. Водне птаство розпочинаэ ранїшний клекіт.

— Слухай, Захар! то ми вже минули Кодак? — питаэ пан Скшетуский

— Минули! — відповідаэ Запорожець.

— А куди йдемо?

— Не знаю. Битва, каже ся, буде, але не знаю.

На сї слова забило ся радісно серце в грудях пана Скшетуского. Думав він, що Хмельницький буде облягати Кодак і що від того розпічне війну. Тимчасом поспіх, з яким Козаки ішли вперед, казав догадувати ся, що коронні війска були вже близько, і що власне Хмельницький тому поминув твердиню, щоби не бути змушеним до

битви в обсягу эї гармат. "Може эще нинї буду вільним" — подумав намісник і звернув вдячні очи до неба.

XIV

Гук кодацьких армат чули також війска, що плинули байдаками під проводом старого Барабаша і Кречовського.

Складали ся они з шести тисяч реэстрових козаків і одного реґименту добірної німецької піхоти, котрої полковником був Ганс Флїк.

Гетьман Миколай Потоцкий довго вагував ся, нїм вислав козаків против Хмельницького, але що Кречовський мав на них величезний вплив, а Кречовському гетьман вірив безгранично, отже казав лишень семенам зложити присягу вірности — і випровадив їх на Божу волю.

Кречовський, досвідчений жовнїр, що вславив ся в попередних війнах, був клїэнтом дому Потоцьких, котрим завдячував і полковництво і шляхоцтво, що эму виробили на соймі, а вкінци і просторі посілости, положені коло устя Ладави до Днїпра, які эму віддали в доживотэ.

Отже тілько звязий лучило эго з Річи посполитою і з Потоцькими, що в души польского гетьмана не могла зродити ся навіть тїнь підозріня. Був се до того чоловік в силї віку, бо мав щойно пятьдесять лїт — і отворяла ся перед ним велика будучність за услуги Польщі. Дехто бачив вже в нїм наслїдника Стефана Хмелецького, що розпочав свою кариэру як простий степовий лицар а скінчив як київський воэвода і сенатор Річи посполитої. Від самого Кречовського залежало, щоби пійти тою самою дорогою, на котру попихала эго хоробрість, невсипуща енерґія і амбіция. Недавно старав ся він був о староство Лїтинське, а коли эго дістав пан Корбут, Кречовський глубоко заховав в серцю образу. Тепер щастэ усьміхало ся эму наново. Дставши від гетьмана таку важну військову функцію, міг сьміло числити, що эго імя донесе ся до королївських ух.

А було се важною річию, бо опісля треба було лишень поклонити ся королеви, щоби дістати привілэй з милими для шляхоцької душі словами: "Бив нам чолом і просив, щоби эго подарити, а ми, памятаючи эго услуги, даэм" і т. д. Сею дорогою здобувало ся на Україні богатства і достоїньства: Сею дорогою величезні простори українських степів переходили в приватні руки; сею дорогою польська шляхта опанувала українські землї і поневолювала український люд.

Кречовського гризло се одно, що в сій повіреній собі функциї, мусів дїлити ся властию з Барабашем . Але був се лишень номінальний поділ. В дійсности старий черкаський полковник, особливо в послїдних часах, так ся постарів і знеміг, що вже лишень тїлом належав до сеї землї, а эго душа і думки звертали ся на другий сьвіт. На початку походу розбудив ся і заходив ся досить жваво; неначе на відголос воэнних сурм почала в нїм сильнїйше кружити стара жовнїрська кров, бо був се свого часу славний лицар і степовий вожд; але скоро приколисав эго плюскіт весел, приспали піснї семенів і лагідне колисанэ байдаків, отже забув о Божім сьвітї. Кречовський рядив і завідував всїм, а Барабаш будив ся лишень до їди; наївши ся питав ся з привички про се і те — збувано эго якою небудь відповідию і він вкінци зітхав і говорив: "От, рад би я з иньшою війною класти ся до могили, але Божа воля!"

Тимчасом лучність з коронним військом, що ішло під проводом Стефана Потоцкого, була відразу перервана. Кречовський нарікав, що гусарія і драґони ідуть поволи, що тратять забогато часу при переправах, що молодий гетьманський син не маэ військового досьвіду, — але мимо того казав веслувати наперед.

Отже байдаки плинули попри днїпровий берег до Кодака, віддаляючи ся щораз більше від коронних війск.

Вкінци одної ночи почули гук армат.

Барабаш спав і не пробудив ся — натомість Флїк, що плинув на переді, всїв в човен і удав ся до Кречовського.

— Мосцї полковнику — сказав — се кодацькі армати! Що маю робити?

— Стримай васць байдаки. Лишимо ся через ніч в очеретах!

— Хмельницький очевидно облягаэ замок. На мою думку, належалоби поспішити з помочию.

— Я про васці думку не питаю, але даю розказ. Команда в моіх руках.

— Мосці полковнику!!...

— Стати і чекати! — сказав Кречовський.

Алеж видячи, що енерґічний Німець шарпаэ свою жовту бороду і не думаэ без причини уступити, додав лагіднійше:

— Каштелян може до завтра надійде з кіннотою, а твердині за одну ніч не возьмуть.

— А эсли не надійде?

— Будемо ждати хочби два дни. Васць не знаэш Кодака! Поломлять они собі зуби до эго мурів, а я без каштеляна не буду іти на відсіч, бо і права до сего не маю. Се эго річ.

Виглядало що слушність э по стороні Кречовського, отже Флік не наставав довше і удав ся до своіх Німців. По хвилї байдаки почали прибивати до правого берега і ховати ся в очеретах, що в тім місци широким пасмом вкривали цілий бік розлитої ріки. Вкінци плюскіт весел затих, байдаки поховали ся цілковито в шуварах, і здавало ся, що ріка зівсїм пуста. Кречовський заказав розпалю вати огнї, сьпівати піснї або розмовляти, отже довкола панувала цілковита тишина, перерывана лишень далеким відгомоном кодацьких армат.

Однак на байдаках нїхто не зажмурив ока, крім старого Барабаша. Флік, жадний бою, хотївби був птахом злетїти до Кодака. Семени питали себе з тиха: що може стати ся з твердинею? витримаэ, чи не витримаэ? А тимчасом гук взмагав ся щораз більше. Всї були переконані, що там замок відбиваэ завзятий штурм. "Хміль не жартуэ, але і Ґродзїцкий не жартуэ! — шептали козаки — А що то буде завтра?"

Таке саме питанэ завдавав собі правдоподібно і Кречовський, що сївши на переді свого байдака, задумав ся глубоко. Хмельницького знав він добре і від давна, уважав эго через цілий час аж до тепер за чоловіка з надзвичайними здібностями, котрому лишень бракувало поля щоби вилетїв як орел в гору, а тепер Кречовський тратив в него віру. Армати греміли без перерви,отже хиба Хмельницький таки на правду облягаэ замок.

— Коли так — думав Кречовський — то се пропавший чоло-

вік.

Якже се? підійнявши Запороже, запевнивши собі ханську поміч, зібравши сили, якими дотепер не розпоряджав ані' один з отаманів, замість іти як найскорше на Украіну, замість розрухати чернь, перетягнути городових Козаків, побити чимскорше гетьманів і спанувати край, нім нові війска прийдуть на поміч, він, старий жовнір, штурмуэ до нездобутоі твердині, котра його навіть цілий рік може тримати? І позволить на се, щоби эго найлїпші сили розбили ся о мури Кодака, так як дніпрова филя розбиваэ ся о скалисті пороги? І буде чекати під Кодаком, аж гетьмани скріплять ся і обложуть эго, як Наливайка над Солоницею?...

— Се пропавший чоловік! — повторив эще раз Кречовський. — Самі Козаки эго видадуть. Невдалий штурм викличе знеохоту і переполох. Іскра повстаня згасне в самім зароді, і Хмельницький не буде грізнійший ніж меч, що зломав ся при рукояти.

— Отсе дурак!

— Отже — подумав пан Кречовський — отже завтра висаджу на берег моіх семенів і Німців, а на слїдуючу ніч ударю на ослабленого штурмами, Запорожців в пень витну, а Хмельницького кину звязаного перед гетьманські ноги. Эго се власна вина, бо могло бути инакше.

Ту розбурхана амбіция пана Кречовського почала взносити ся в гору, якби на крилах. Знав він добре, що молодий Потоцкий ніяк не може надійти до завтра до вечера, отже хто урве голову гидрі? Кречовський! Хто згасить бунт, що мігби страшним пожаром обняти цілу Украіну? Кречовський! Може старий гетьман буде трохи кривити ся, що се стало ся без участи эго сина, але він скоро удобрухаэ ся, а тим часом проміня слави і королївська ласка освітять чоло витязя.

Ні! Треба ся буде прецїнь поділити славою зі старим Барабашем і Ґродзїцким! Пан Кречовський нахмурив ся сильно, але скоро потїшив ся. Таж ту стару колоду, Барабаша, леда день закопають в землю, а Ґродзїцкий, коби лишень міг в Кодаку сидїти і час від часу наполохати Татарів з гармат, нїчого більше собі не бажаэ; лишаэ ся він оден, Кречовський.

Коби лишень міг дістати украінське гетьманьство!

Зьвізди миготіли на небі, а полковникови здавало ся, що се клейноти в булаві; вітер шумів очеретами, а эму здавало ся, що се шумить гетьманський бунчук.

Кодацькі гармати все гриміли.

— Хмельницький віддасть голову під меч — думав дальше полковник, — але се эго власна вина! Могло бути инакше! Колиби він пішов відразу на Украіну!... Могло бути инакше! Там все варить ся і кипить, там лежить порох, що лиш чекаэ іскри. Польща могуча, але на Украіні не маэ богато війска, а король немолодий і схорований.

Одна битва виграна Запорожцями, моглаби принести необчислимі наслідки.

Кречовський сховав лице в долоні і сидів без руху, а тимчасом зьвізди спускали ся щораз низше і низше, і заходили звільна за степ. Поховані в травах перепилиці, почали перекликати ся. Незадовго мало свитати.

Вкінци роздумуваня полковника скристалізували ся в незломний замір. Завтра вдарить на Хмельницького і зітре эго на порох. По эго трупі дійде до богатства і достоінств, стане ся знарядом кари в руках Річи посполитоі, эї оборонцем, а в будучности эї достойником і сенатором. По побіді над Запорожем і Татарами нічого эму не відмовлять.

А однак не дали эму староства Літинського!

На сей спомин Кречовський затиснув кулаки. Не дано эму староства мимо могучого впливу эго протекторів, Потоцких, мимо эго заслуг, — лишень длятого, що був "гомо новус" (1), а эго противник виводив свій рід від князів. В сій Річи посполитій не досить було дістати шляхоцтво, треба було эще чекати, щоби се шляхоцтво покрило ся плїснию як вино, щоби заржавіло як желїзо.

Оден Хмельницький міг запровадити новий лад — але нещасний волить отсе розбивати голову о кодацькі мури!

Полковник успокоював ся поволи. Відмовили эму раз староства — щож з того? Тимбільше будуть тепер старати ся, щоби эго винагородити, особливо по побіді, по здавленю повстаня. Тоді нічого эму не відмовлять, тоді не буде навіть потребувати помочи Потоцких.

Сонна голова склонила ся на груди — і заснув, мріючи про старост-

---

(1) "чоловік новий", що недавно отримав шляхоцтво.

ва, про каштелянії, о королівських і соймових наділах.

Коли пробудив ся, вже свитало. На байдаках всї эще спали. Здалека блищали при блїдім сьвітлї днїпрові води. Довкола панувала цілковита тишина. Ся власне тишина эго збудила.

Кодацькі ґармати перестали греміти.

— Що се? — подумав Кречовський! — Перший штурм відпертий, чи може Кодак здобутий?

Але се неможливе!

Нї! правдоподібно побиті Козаки стоять здалека від замку і вилизують ся з ран, а одноокий Ґродзїцкий споглядаэ на них через стрільницю і вимірюэ наново гармати.

Завтра повторять штурм і знов поломлять зуби.

Тимчасом розвиднїло ся. Кречовський побудив людий на своїм байдацї і післав човно по Флїка.

Флїк прибув незадовго.

— Мосцї полковнику! — сказав эму Кречовський — эсли до вечера не надтягне каштелян з війском, а в ночи штурм повторить ся, підемо твердини на поміч. Роздайже людям порох і кулї.

— Роздані.

— В ночи висядемо на берег і підемо степом як найтихше. Зайдемо їх несподївано.

— Ґут! зер ґут! (1). Але чи не можна би присунути ся трохи байдаками? До твердинї буде эще з чотири мили. Троха далеко для піхоти.

— Піхота всяде на конї семенів.

— Зер ґут!

— Люди нехай лишать ся тихо в сїтнику, на берег виходити не вільно, не робити галасу: огнїв не розкладати, бо дим мігби нас зрадити. Не повиннї про нас знати.

— Мрака така, що і диму не побачуть.

І справдї ріка і поросла очеретом мілина, в котрій стояли байдаки, і степи, кудиби не поглянути оком, все було покрите густою мракою. Але що се було эще дуже рано, то мрака могла эще опасти і відслонити степові простори.

---

(1). Добре! дуже добре!

Флїк відїхав. Люди на байдаках будили ся звільна; сейчас оголошено розказ Кречовського, щоби заховувати ся тихо — отже споживали снїданэ без звичайного жовнїрського гамору. Хтоби переходив берегом або плинув серединою ріки, то анїби ся додумав, що там в очеретах укриваэ ся кілька тисяч людий. Конї годовано з рук, щоби не іржали. Байдаки, закриті мракою, лежали причаэні в лїсї шуварів. Денеде лишень перемикало ся мале човно з двома веслами, розвозяче сухарі і розкази, впрочім всюди панувала гробова мовчанка.

Нагло в травах, в тростинї, шуварах і надбережних корчах, довкола цїлого заливу, роздали ся дивні, а дуже численні голоси, що кликали:

— Пугу! пугу!

Тишина...

— Пугу! пугу!

І знов настала мовчанка, неначеби голоси, що кликали з берега, ждали на відповідь.

Але відповіди не було. Накликуваня відізвали ся по раз третий, але були частїйші і нетерпеливші.

— Пугу! пугу!

Тодї від байдаків роздав ся серед мраки голос Кречовського:

— А хто такий?

— Козак з лугу!

Семенам, укритим на байдаках забили ся неспокійно серця. Сї таэмничі кличі були їм добре знані. В сей спосіб порозумівали ся межи собою Запорожцї, в сей спосіб в часї війни запрошували на розмову братів Козаків реэстрових і городових, межи котрими бувало богато, що тайком належали до брацтва.

Голос Кречовського роздав ся знова:

— Чого хочете?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорожський, просить на розмову свого приятеля пана полковника Кречовського.

— Нехай лишень дасть закладників.

— Десять курінних отаманів.

— Згода!

В тій хвилї береги заливу зацвили неначе цьвітом Запорожцями, що повставали з серед трав, в котрих лежали укриті. Здалека від сте-

пів надходила їх кіннота і артилэрия, показали ся десятки і сотки хоругвів, прапорів і буньчуків. Ішли зі сьпівом бючи в кітли. Все те разом було радше подібне до радісного витаня, як до стрічі двох ворожих сил.

Семени з байдаків відповіли окликами. Тимчасом прибули човни, що везли курінних отаманів. Кречовський усів в одно з них і поїхав до берега. Там подали эму коня і запровадили сейчас до Хмельницького.

Хмельницький, побачивши эго, відклонив ся шапкою а опісля повитав сердечно.

— Мостивий полковнику — сказав, — мій старий друже і куме. Коли коронний гетьман казав тобі мене лапати і відставити до обозу, ти сего не хотів учинити, алесь мене остеріг, щоби я міг ратувати ся утечию, і для того я винен тобі вдячність, і братську любов.

Говорячи се, подав эму руку, але чорняве обличе Кречовського лишило ся зимне як лїд.

— А тепер, мостивий гетьмане, колись ся виратував — сказав, — підняв-эсь повстанэ.

— О свої се, твої і цїлої Украіни кривди іду допоминати ся, з королївськими привілэями в руках і в надії, що король сего за зле не возьме.

Кречовський почав бистро дивити ся Хмельницькому в очи і сказав з натиском:

Облягав-эсь Кодак?

— Я? Хибабим з розуму зійшов. Я Кодак поминув і анїм не вистрілив, хоч старий сліпець валив за нами з армат. Менї на Украіну було пильно, не до Кодака, і до тебе було пильно, до старого друга і добродія.

— Чого ти від мене хочеш?

— Їдь зі мною в степ, то ся розмовимо.

Рушили кіньми і поїхали. Бавили ся з годину. По повороті лице Кречовського було блїде і страшне. І сейчас почав пращати ся з Хмельницьким, котрий сказав эму на дорогу:

— Двох нас буде на Украінї, а над нами лишень король і нїкого більше.

Кречовський вернув ся до байдаків. Старий Барабаш, Флїк і

старшина ожидали эго нетерпеливо.

— Що там? що там? — питали зі всїх сторін.

— Висїдати на берег! — відповів розказуючим голосом Кречовський.

Барабаш підніс сонні повіки, якась дивна полумінь заблисла в эго очах.

— Якто? — спитав.

— Висїдати на берег, піддаэмо ся!

Филя крови бухнула на блїде обличе Барабаша. Встав з кітла на котрім сидів, випростував ся, і нагло сей похилий, немічний старець змінив ся в велита, повного сили і житя.

— Зрада! — закричав.

— Зрада! — повторив Флїк, хапаючи за рукоять шаблї.

Але нїм вспів эї добути, пан Кречовський свиснув своэю шаблею і за одним замахом розтягнув эго на помостї.

Відтак скочив з байдака в стоячий близько човен, в котрім сидїло чотирох Запорожцїв з веслами в руках, і крикнув:

— Межи байдаки!

Човен пустив ся стрілою, а пан Кречовський, стоячи на серединї, з шапкою на окровавленій шабли, з очима як жар, кричав могучим голосом:

— Дїти! не будемо своїх мордувати! Нехай жиэ Богдан Хмельницький, гетьман запорожський!

— Нехай жиэ! — повторили сотки і тисячі голосів.

— На погибель Ляхам!

— На погибель!

Окликам з байдаків відповідали оклики Запорожцїв з берега. Але богато людий на байдаках, що стояли оподаль, не знали эще о що ходить, і доперва коли скрізь рознесла ся вість, що пан Кречовський переходить до Запорожцїв, огорнув семенів правдивий шал радости.

Шість тисяч шапок вилетїло в гору, шість тисяч рушниць загреміло вистрілами. Байдаки затрясли ся під ногами молодцїв. Счинив ся свого рода заколот і замішанэ. Однак ся радість мусїла бути полита кровію, бо старий Барабаш не думав піддавати ся. При нїм оповіло ся кількадесять черкаських людий, отже вивязала ся коротка та завзята битва, в котрій всї опірні разом зі старим Ба-

рабашем наложили головами.

Лишали ся эще Німці, з котрими була труднійша справа, бо реґимент складав ся з тисячки старих жовнїрів, що бачили не одну війну.

Відважний Флік вправді поляг з руки Кречовського, але на чолї реґименту лишив ся підполковник Йоган Вернер, ветеран з трийцятьлїтної війни.

Кречовський був майже певним побіди, бо німецькі байдаки були зі всїх сторін окружені козацькими, однак хотів заховати для Хмельницького так значне число знаменитої і добре узброэної піхоти, длятого волїв розпочати з ними переговори.

Здавало ся через якийсь, що Вернер годить ся, бо розмовляв з Кречовським і слухав уважно всяких обітниць, які эму робив полковник. Жолд котрий їм була винна Річ посполита, мав бути сейчас виплачений за весь минувший час і за рік наперед. По роцї кнехти могли удати ся, куда схочуть, хочби навіть до коронного обозу.

Вернер ніби надумував ся, але тимчасом видав тихо розказ, щоби байдаки збили ся до купи, так, щоби утворили одно замкнене колесо. На обводї сего колеса станув мур рослих і сильних німецьких жовнїрів, повбираних в жовті колэти і такіж капелюхи, готові до бою, з лївою ногою висуненою наперед до стрілу, і з мушкетом при правім боцї.

Вернер стояв в першім рядї з голою шпадою і довго надумував ся.

Вкінци підніс голову:

— Герр Гавптман! годимо ся.

— Не стратите на новій службі! — закликав утішений Кречовський.

— Але під услівэм . . .

— З гори годжу ся.

— Эсли так, то добре. Наша служба кінчить ся в червни. Від червня підемо до вас.

Проклін вихопив ся з уст Кречовського; однак погамував ся.

— Чи кпиш, мосцї лэйтнант? — спитав.

— Нї! — відповів з флэґмою Вернер. — Наша жовнїрська честь вимагаэ, щоби дотримати умови. Служба кінчить ся в червни. Служимо за гроші, але не эсьмо зрадниками. Инакше нїхтоби нас не

наймав, а і ви самі не вірилибисьте нам, бо хто вам заручить, що зараз в першій битві не перейдемо знов до гетьманів?

— Чого отже хочете?

— Чого? Щобисьте нам дали відійти.

— Не буде з сего нічого, божевільний чоловіче! Скажу вас в пень витяти.

— А кілько своїх стратиш?

— Анї одна нога з вас не уйде!

— Половина з вас не лишить ся.

Оба говорили правду, длятого Кречовський, хоч німецька флєґма збурила в нім всю кров, не хотів эще починати битви.

— Нїм сонце зійде з води — сказав — надумайте ся, бо опісля скажу рухати за курки!

І відїхав спішно в своїм човні, щоби нарадити ся з Хмельницьким.

Настала хвиля очікуваня. Козацькі байдаки окружили тїснїйшим перстенем Нїмцїв, котрі заховували холодну поставу, яку лишень старий і добре виправлений жовнїр може в виду небезпеки заховати. На грозьби і зневаги долїтаючі з козацьких байдаків, відповідали мовчанкою.

Тимчасом сонце, звертаючи з полудня до заходу, стягало свої золоті відблески з заливу, що поволи лишав ся в тїни.

Вкінци цїлий опинив ся в тїни.

Тодї відізвала ся трубка, а зараз опісля дав ся з далека чути голос Кречовського:

— Сонце зайшло! чи вжесьте ся надумали?

— Вже! — відповів Вернер, і звернувши ся до своїх жовнїрів, махнув голою шпадою.

— Фаэр! — закомандував спокійним, флэґматичним голосом.

Роздав ся гук. Плюскіт впадаючих до води тїл, встеклі оклики і горячкова стрілянина відповіли на голос німецьких мушкетів. З берега відізвали ся басом армати і почали сїяти огнем на нїмецькі байдаки. Залив вкрив ся цїлковито димом — і серед крику, гуку, свисту та татарських стріл, грохоту піщель і самопалів, лишень правильні сальви мушкетів вказували, що Нїмцї эще боронять ся.

О заходї сонця битва эще тревала, але очевидно ослабала. Хмельницький, в товаристві Кречовського і Тугай-бея, окружений о-

таманами, приїхав над сам берег, щоби надглядати над битвою.

Битва кінчила ся. Стрілянина замовкла, натомість роздавали ся щораз голоснїйші оклики триюмфуючих Козаків.

— Тугай-бею! — сказав Хмельницький — се день першої побіди.

— Ясиру нема, — відповів мурза, — а я радо бувби забрав сих Франків.

Тимчасом битва скінчила ся цїлковито. Хмельницький завернув коня до обозу, а за ним і иньші.

— Тепер на Жовті Води! — роздав ся сильний голос Хмельницького.

XV.

Намісник, чуючи відголос битви, очікував в лихоралцї єї кінця, думаючи спершу, що Хмельницький бє ся зі всїма силами польських гетьманів.

Але над вечером старий Захар вивів єго з блуду. Вістка, що семени з Кречовським перейшли на сторону Хмельницького і що Нїмцї зістали вибиті, збурила душу молодого лицаря, бо се сьвідчило, що не можна числити на козацькі полки, а намісник знав, що війска польських гетьманів, складають ся в великій части з Козаків.

Журба намісника зростала. Тяжко єму було дивити ся на триюмф в запорожськім обозї. Від князя не було вістий — а гетьмани очевидно зробили страшний блуд, бо замість рушити зі всїма силами до Кодака, або чекати в укріплених обозах на Українї, роздїлили ся, ослабили себе добровільно і лишили широке поле воєнному ґенїєви Хмельницького. В запорожськім обозї говорено вправдї вже перед тим про пана Кречовського і о висланю війск під проводом Стефана Потоцкого, але намісник сим вістям не вірив. Думав, що се сильні передні сторожі, котрі завчасу вицофають ся. Тимчасом стало ся инакше. Хмельницький скріпив ся віддїлом Кречовського, а над молодим Потоцким нависла страшна небезпека. Бо відтятого від всякої можливої помочи легко єго буде міг Хмельницький окружи-

ти і цілковито знищити.

Терплячи від непогоэних ран, жиючи в несупокою, не могучи спати по ночах, потїшав ся Скшетуский лишень думкою про князя. Зьвізда Хмельницького мусить пригаснути, як князь піднесе ся в своїх Лубнах. А хтож може знати, чи він вже не элучив ся з гетьманами? Хоч сили Хмельницького були значні, хоч эму з початку щастило ся, хоч з ним ішов Тугай-бей, то Скшетускому анї не прийшло на думку, щоби ся заверуха могла довго потревати, щоби оден Козак міг потрясти цілою Річи посполитою і зломати эї грізну силу. Незадовго філя розібє ся — думав намісник. — Бо і якже кінчили ся всї козацькі повстаня? Вибухали як полумінь і гасли по першій стрічи з гетьманами. Так було аж дотепер. Коли з одної сторони ставало до бою мале козацьке гнїздо, Січ, а з другої сторони могуча держава, котрої границї сягали від моря до моря — можна було легко предвидїти, який буде конець. Буря не може довго тревати, скоро скінчить ся — і настане погода. Ся думка кріпила пана Скшетуского і, можна сказати, тримала эго на ногах, бо зрештою був так пригноблений, як нїколи в житю. Буря хоч перейде, може знищити поля, повалити доми і наробити необчислимої шкоди. От з причини сеї бурі він сам вже мало не стратив житя, стратив сили і дістав ся в гірку неволю і то саме тодї, коли для него воля була варта тілько, що саме житэ. Якже проте могли від заверухи потерпіти слабші істоти що не вміють ся боронити. Що там дїэ ся в Розлогах з Эленою?

Але Элена мусїла вже бути в Лубнах. Намісник бачив эї в снах, окружену жичливими людьми, під опікою самого князя і княгинї Гризельди, взбуджуючу подив лицарства — а лишень сумуючу за своїм милим, що десь пропав на Січи. Але колись прийде хвиля, що милий верне ся. Таж сам Хмельницький обіцяв эму волю — а впрочім филя козацька плине і плине до порогів Річи посполитої: коли розібэ ся, скінчать эго муки, гризоти і несупокої.

А филї плили дїйсно. Хмельницький, не теряючи часу, виступив в похід і йшов на стрічу гетьманського сина. Эго сила була справдї грізною, бо разом з семенами Кречовського і Татарами мав близько 25000 вправлених і жадних бою войовників. Про сили Потоцкого не було певних вістий. Збігцї говорили, що він іде з кількома тисячами тяжкої кінноти і з кільканайцяти арматами. При такім відношеню сил вислїд

битви міг бути сумнївий, бо оден атак закутої в желізо гусариї часто вистарчав, щоби розбити десять раз більші сили. Так приміром литовський гетьман, Ходкевич, розбив свого часу під Кірхгольмом з трома тисячами гусариї вісімнайцять тисяч шведської піхоти і кінноти, знов під Крушином одна панцирна хоругов в шаленім атаку рознесла копитами кілька тисяч анґлійських і шкоцьких наэмників. Хмельницький памятав про се, отже ішов, після слів українського літописця, звільна і осторожно: "Многими ума свойого очима яко хитрий ловець, на всї сторони поглядаючи і сторожі на милю і дальше маючи." (1). Так наблизив ся до Жовтих Від. Знов зловлено двох "язиків". Сї оповіли, що каштелян переправив ся вже через Жовті Води. Почувши се, Хмельницький в тій хвилї видав розказ стати і сипати окопи.

Серце забило ся эму з радости. Эсли Потоцкий відважить ся на штурми, то мусить бути побитий. Козакам трудно оперти ся в отвертім полї проти панцирних, але з за окопів бють ся знаменито і маючи перевагу напевно відібють полські штурми. Хмельницький числив на молодість і недосьвідченэ Потоцкого. Але при каштелянї був досьвідчений жовнїр, жпвецький староста, пан Стефан Чарнецкий, гусарський полковник. Він спостеріг небезпеку і наклонив каштеляна, щоби назад цофнути ся за Жовті Води.

Хмельницькому не лишало ся нїчого більше, як іти за ними. На другий день переправив ся через жовтовідську розтопіль, і оба війска стануди проти себе око в око.

Але жаден з вождів не хотів перший вдарити. Обі сторони почали ся з поспіхом окопувати. Було се в суботу 5-го мая. Через цїлий день падав дощ. Небо вкрило ся густими хмарами, так що від полудня було на дворі темно, неначе зимового дня. Над вечером злива эще збільшила ся. Хмельницький затирав руки з радости.

— Нехай лиш степ розмякне — говорив до Кречовського — не буду я вагувати ся вийти против гусариї вступним боэм, бо вони в своїх тяжких збруях потонуть в болотї.

А дощ падав і падав, неначеби само небо хотїло прийти Запорожцям на поміч.

(1). Самійло Величко, 62.

Війска окопували ся лїниво, бо всюди було повно води. Навіть огнів не мож було розпалити. Хмельницький вислав кілька тисяч Татарів, щоби відтяли Полякам відворот і пильнували, щоби польський обоз користаючи з мраки і ночи не пробував висмикнути ся. По сім запанувала глубока тишина. Чути лишень було плюскіт дощу і шум вітру. Певно також, що в обох обозах нїхто не спав.

Над раном заграли труби в польскім обозї, довго і жалісно, мовби на тревогу, опісля денеде почали гудїти кітли.

День був похмурий і вогкий, туча перестала, але падав эще дрібний дощик, неначе сїяв ся через сито.

Хмельницький сказав ударити з гармати.

За нею відізвала ся друга, трета і десята, і коли межи обома обозами розпочала ся звичайна гарматна "розмова", сказав пан Скшетуский до свого козацького ангела сторожа:

— Захар, випровадь мене на шанець, щобим міг бачити, що ся дїэ.

Захар сам був цікавий, отже не спирав ся. Вийшли на високий нарожник, звідки було видно як на долони степову долину, жовтовідську розтопіль і оба війска.

Під арматним огнем розпочали ся вже герцї. З нарожника було видно поодиноких їздцїв, або і цїлі громадки, як били ся з собою. Се Татари герцювали з семенами Потоцкого повбиранними в сину і жовту барву. Їздцї гнали до себе і скоро розскакували ся, заїзджали себе з боків, стріляли до себе з пістолїв і луків, кидали списами, і старали ся ловити одні других на аркани. Сї дрібні бої виглядали з далека радше на забаву, і лишень конї, що бігали по оболоню без їздцїв, сьвідчили, що там прецї розходить ся о смерть або житэ.

Татарів висувало ся що раз більше. Незадовго оболонэ зачорнїло ся від них; тодї також і з польского обозу почали висувати ся щораз то нові хоругви і уставляти ся перед окопами в боэвім строю. Було так близько, що пан Скшетуский міг відріжнити виразно своїм бистрим зором прапори, бунчуки, а навіть ротмістрів і намісників, що ставали кіньми при своїх хоругвах трохи боком.

Серце почало в нїм бити ся, на блїді лиця виступили румянцї, і немовби сподїваючи ся, що знайде охочих слухачів межи Козаками, що стояли на нарожнику при гарматах, почав голосно кликати в міг-

того, як полські хоругви висували ся з за окопу.

— То драґони пана Балабана, я їх бачив в Черкасах.

— Се волоська хоругов; мають хрест на прапорі.

— О! там піхота виходить з окопів.

А опісля эще з більшим унесенэм і розложивши руки;

— Гусария! гусария пана Чарнецкого.

Дійсно показала ся і гусария, над нею хмара крил і стремлячий в гору ліс копій, вбраних в золотисті китайки і довгі чорно-зелені прапорці. Виїхали з окопу шістками і уставили ся під насипом, а на вид їх спокою, поваги і справности, аж слези станули в очах пану Скшетускому і на хвилю затьмили эму зір.

Пан Скшетуский вже вірив в побіду польських війск. Лице эму сьміяло ся, сили вернули, очи звернені на оболонэ стріляли огнем, лишень не міг на місци вистояти.

— Гей, дитино! — мрукнув старий Захар — хотілаби душа до раю!

Тимчасом кілька відірваних татарських відділів кинуло ся з криком і аллахованэм наперед. З польского обозу відповіли їм стрілами. Татари не добігли навіть до польских хоругвів, нагло завернули на обі сторони до своїх і зникли в товпі.

В тім відізвав ся великий січовий бубон, а на эго відголос рушив сейчас великий козацько татарський півмісяць вперед. З польского обозу відповіджено пальбою. Хмельницький пробував очевидно, чи не вдасть ся за одним замахом зломити польських рядів і заняти обоз. В разї переполоху було би се можливим. Але межи польськими хоругвами не було видно нічого подібного. Стояли они спокійно, розвинені в досить довгу лїнію, котрої зад був боронений окопом, а боки були боронені арматами, так що можна було на ню вдарити лишень з фронту. Через хвилю здавало ся, що будуть стояти і приймуть битву на місци, на котрім стояли, але нагло, коли півмісяць перебіг вже половину оболоня, відізвали ся з окопу трубки до атаку і в тій хвилї пліт копій, що дотепер сторчав до гори, знизив ся відразу до кінських голов.

Похилили ся в сїдлах і рушили наперед, а зараз за ними драґонські хоругви і цїла боэва лїнія.

Удар гусариї був страшний. В першім розгонї трапили на три курінї: два Стеблївські і Миргородський — і рознесли їх в однім момен-

ті. Крики дійшли аж до пана Скшетуского. Коні і люди, повалені страшним тягаром желїзних їздців, впали як лан під подувом бурі. Опір тревав так коротко, що панови Скшетускому здавало ся, що се який великанський смок проковтнув за одним ликом ті всї три полки. А були се прецї найбільше завзяті сїчові жовнїри. В козацьких рядах повстало хвилеве замішанэ. Полки Ірклеэвський, Кальниболоцький, Мінський, Шкуринський і Титарівський помішали ся, і напирані утїкачами, почали і самі подавати ся в зад. А тимчасом польска драґонія прийшла на поміч гусариї і розпочала разом з нею кроваве жниво. Васюринський курінь подав ся також. Центр боэвої лінїї Хмельницького почав хитати ся, бо по страшнім атакови гусариї Козаки не мали часу упорядкувати ся на ново.

— Чорти, не Ляхи! — крикнув старий Захар.

Скшетуский неначе збожеволів. Будучи хорим, не міг над собою запанувати, отже сьміяв ся і плакав рівночасно, а хвилями кричав слова команди, неначеби сам провадив хоругов.

Захар тримав эго за поли і эще мусїв других кликати до помочи.

Битва так зблизила ся до козацького табору, що майже можна вже було розріжнити облича.

Тепер гусария наткнула ся на Пушковський курінь, що становив гетьманську ґвардию і в серединї котрого був сам Хмельницький. Нагло страшний крик роздав ся в запорожських рядах; велика малинова хоругов захитала ся і впала.

Але в тій хвилї Кречовський на чолї своїх пяти тисяч семенів рушив до бою. Сидячи на величезнім буланім кони, летїв в першім рядї, без шапки, з шаблею над головою, згортаючи перед собою розпорошених Запорожцїв, котрі побачивши надходячу поміч, вертали знов атаку. Битва почала ся в серединї лінїї на ново.

На обох крилах також не прийшло до рішучих результатів. Татари, відперті два рази волоськими хоругвами і семенами Потоцких, зівсім стратили охоту до борби. Під Тугай-беэм забито два конї. Побіда не перехиляла ся анї на одну анї на другу сторону.

Битва не тревала вже довго. Злива, що від якогось часу починала знов зростати, незадовго збільшила ся до тої степени, що через дощеві филї сьвіта не було видно. Лило як з цебра і на землю падали з небесних спустів цїлі потоки дощу. Степ замінив ся в озе-

ро. Стало так темно, що на кілька кроків чоловік чоловіка не міг відріжнити. Шум дощу приглушував команду. Замоклі мушкети і самопали замовкли. Саме небо положило кінець різни.

На другий день була неділя. Цілий день перейшов спокійно без вистрілу. Оба обози лежали напроти себе, якби обози союзних військ.

В понеділок розпочала ся битва эще досьвіта. Скшетуский дивив ся на ню, як і перше, з веселим, усьміхненим лицем. І знов полські полки виступили перед окіп, однак вже сего разу не пускали ся до атаку і ставили опір на місци. Степ розмок не лишень з верха, як першого дня битви, але і зі споду. Тяжка кіннота не могла ся свобідно порушувати, і се від разу дало перевагу легким запорожським і татарським хоругвам. Усьміх поволи згинув з лиця Скшетуского. Під польским окопом атакуючі покрили зівсім ланцух польских хоругвів. Здавало ся, що сей ланцух перерве ся кождої хвилї і що атак перенесе ся до самих окопів. Пан Скшетуский не бачив анї половини сеї відваги і боэвої охоти, з якою полські хоругви бороли ся першого дня. І тепер эще боронили ся завзято, але не вдаряли перші, не розбивали курінів на порох, не замітали перед собою поля як вихор. Розмоклий степ унеможливив розгін і припинив тяжку їзду під окопами.

Тимчасом Хмельницький випроваджував щораз нові полки до бою. Сам був всюди. Особисто провадив до атаку кождий курінь і вицофував ся доперва майже перед рядом ворожих шабель. Эго запал і відвага уділяли ся постепенно запорожцям, отже хоч густо падали трупом, бігли на перегони під окіп. Ударяли о мур груди закованих в желїзо, о вістря копій, і хоч розбиті і здесятковані, знов вертали до атаку. Під тим напором полські хоругви почали хитати ся, вгинати, місцями подавати ся назад, так як борець, зловлений в желїзні рамена противника, то слабне, то знов силуэ ся і кріпшаэ.

Перед полуднем були в битві майже всї запорожські сили. Борба була така завзята, що межи двома ворожими лініями утворив ся неначе новий вал — вал людських і кінських трупів.

Що хвилї вертали з битви до козацького обозу громади ранених войовників, покровавлених, покритих болотом позасапуваних і

падаючих від умученя. Але вертали зі співами на устах. З їх облич так і бив жар битви і певність побіди. Млїючи кликали эще: ”На погибель!“ Залога полишена в обозї аж рвала ся до бою.

Пан Скшетуский посумнїв. Полські хоругви почали втїкати з поля до окопів. Не могли витримати і в їх відвороті було видно поспіх. На сей вид козацькі полки видали радісний оклик. Сила атаку подвоїла ся. Запорожцї всїли на карк семенів Потоцких, що ослонювали відворот польських війск.

Але полські гармати і град мушкетних куль відкинули їх назад. В польскім обозї роздав ся голос труби, звіщаючий, що Поляки хочуть переговорювати.

Але Хмельницький не хотїв уже переговорювати. Дванайцять курінів позсїдало з коний, щоби разом з піхотою і з Татарами розпочати штурм до валів.

Кречовський з трома тисячами піхоти мав їм прийти на поміч в рішучій хвили. Всї кітли, бубни, лїтаври і труби відізвали ся нараз, заглушуючи оклики і сальви мушкетів.

Пан Скшетуский зі страхом дивив ся на глубокі ряди чудової запорожської піхоти, що бігла до валів і окружала їх щораз тїснїйшим обручем. Довгі смуги білого диму бухали на ню з за валів, неначеби якась велитенська груд хотїла віддмухнути сю громаду, що перла невмолимо зі всїх сторін. Арматні кулї виривали в нїй борозни, пальба з самопалів ставала чимраз скорша. Гук не переставав анї на хвилю — козацькі ряди рідшали, скручували ся місцями, як величезний зранений вуж, але все йшли вперед. Вже! вже добігають! вже э пі і окопом! — полські армати не можуть їм вже шкодити! Пан Скшетуский примкнув повіки.

І тепер питаня скорі як блискавицї перелїтали эму через голову: коли отворить очи, чи побачить эще полські прапори на валах? Побачить — чи не побачить? Там крики щораз більші, там якісь незвичайні верески. Мусїло ся щось стати? Крики доходять від середини обозу. Що се э? що ся стало?

— Боже всемогучий!

Сей оклик вирвав ся з уст пана Скшетуского, коли, отворивши очи, побачив на валах, замість великої золотої польської хоругви, малинову козацьку з Архангелом Михаїлом.

Хмельницький здобув польський обоз.

Вечером бачив намісник бранців і був при смерти молодого Потоцкого, котрий, маючи горло пробите стрілою, жив лишень кілька годин по битві і умер на руках пана Стефана Чарнецкого. — "Скажіть батькови — шептав в послїдній хвилї молодий каштелян — скажіть батькови — щом... як лицар..." — і не міг нічого більше додати. Эго душа опустила тїло і улетїла до неба. Скшетуский довго потім памятав се блїде обличе і сї голубі очи, взнесені в хвилї смерти. Пан Чарнецкий зробив обіт над застигаючим тїлом, що коли эму Бог поможе відзискати волю, змиэ смерть приятеля і ганьбу пораженя потоками крови. І анї одна сльоза не покотила ся по суворім обличу, бо був се желїзний лицар і чоловік, якого не могло жадне нещастэ зігнути. Тепер, замість віддавати ся розпуцї, сам потїшав Скшетуского, котрий страшно терпів з причини пораженя і ганьби Річи посполитої. — "Річ посполита понесла неодно пораженэ, — говорив пан Чарнецкий, — але вона маэ в собі невмирущу силу. Не зломала эї до тепер жадна держава, не зломлять эї і бунти хлопів, котрих сам Бог покараэ, бо виступаючи проти зверхности, тим самим противлять ся Эго воли. А що до пораженя, то правда, що се прикра річ — алеж хтож поніс се пораженэ? гетьмани? чи війска коронні? — нї! Бунт безперечно розширить ся по цїлїй Україні, бо там хлопство горде і заправлене до війни, але їх бунти то прецїнь не першина. Здавлять эго гетьмани з князем Яремою, яких сили дотепер ненарушені — а чим сильнїйше вибухне, то і лїпше, бо раз здавлений, на довше, а може і на завсігди, притихне. Тілько малодушний чоловік мігби думати, що якийсь козацький ватажко, на спілку з одним татарським мурзою, може на правду загрозити могучому народови. Лихо би було з Річию посполитою, колиби проста хлопська заверуха мала становити про эї долю і про эї істнованэ. Справдї, ми ішли з погордою на сю виправу — кінчив Чарнецкий — і хоч наш відділ знищено, то думаю, що гетьмани не мечем, не оружіэм, але батогами стлумлять сей бунт".

І коли він так говорив, здавало ся, що се не бранець говорить, не жовнїр по програній битві, але гордий гетьман, певний завтрішної побіди. Ся мова Чарнецкого, сплинула неначе бальзам на рани намісника. Він дивив ся зблизька на могучість Хмельницького, тож

она эго трохи осліпила, тим більше, що аж дотепер Хмельницькому поводило ся. Але пан Чарнецкий мусів мати слушність. Сили гетьманів эще ненарушені, а за нами стоїть уся могучість Річи посполитої, право, власть і Божа воля. Отже намісник відходив дуже скріплений на дусї і веселїйший, а відходячи, спитав эще пана Чарнецкого, чиби не хотів зараз розпочати з Хмельницьким переговорів в справі випущеня на волю.

— Я э бранцем Тугай-бея, — сказав Чарнецкий — і эму заплачу окуп, а з тим ватажком не хочу мати до діла.

Захар, котрий улекшив Скшетускому можність баченя ся з бранцями, відпроваджуючи эго до телїги, рівнож эго по дорозї потїшав: "З молодим Потоцким пішло легко, — але з гетьманами буде трудно. Дїло доперва почате, а який буде конець — Бог знаэ! Гей, набрали Козаки і Татари польського добра, але взяти а задержати — друга річ. А ти, дитино, не жури ся, не сумуй, бо і так вийдеш на волю — ти підеш до своїх, а старий буде вже тужити по тобі. На старість найгірше самому на сьвітї. З гетьманами буде трудно!"

Дійсно, ся побіда, хоч яка сьвітла, не рішала эще справи на користь Хмельницького. Могла эму навіть вийти на некористь, бо легко було предвидїти, що тепер гетьман великий буде мстити ся за смерть сина і буде з тим більшим завзятэм наставати на Запорожців і не занедбаэ нічого, щоби їх від разу здавити. А до того гетьман великий дотепер чув якусь нехіть до князя, котра, хоч була покривана позірною ввічливостию, то все таки давала ся пераз завважати. Хмельницький, знаючи про се добре, думав, що тепер ся нехіть устане, і що тепер краківський пан перший витягне руку до згоди, котра эму запевнить поміч славного войовника і эго війска. Отже постановив спішити ся, щоби станути на Україні разом з вістию про жовтовідське пораженэ і вдарити на гетьманів, німби князь міг прийти на поміч.

Проте не дав війску спочинку і досьвіта зараз на другий день по битві виступив в похід. А сей похід був так скорий, неначеби гетьман утікав. Сказатиб, що сё повінь заливаэ степ, і жене наперед, і забираэ за собою по дорозі всї води. Минали лїси, діброви, могили, переправляли ся через ріки без найменьшого віддиху. Козацькі сили зростали по дорозі, бо щораз то нові громади утікачів з Украіни лу-

чили ся з ними. Утїкаючі хлопи приносили заразом і вісти про гетьманів — але суперечні, одні говорили, що князь сидить эще за Днїпром, другі, що вже злучив ся з коронними війсками. Але всї потверджували, що Украіна вже в огни. Хлопи не лишень утїкали на Дикі Поля на стрічу Хмельницькому, але палили села і міста, нападали на своїх панів і всюди узброювали ся. Коронні війска били ся вже від двох недїль. Вирізано Стеблів, а під Деренівцями прийшло до кровавої битви. Городові Козаки вже денеде переходили на сторону черни, а впрочім всї чекали лишень на гасло. Хмельницький на се все числив і тому тим більше спішив ся.

В кінци станув у цїли. Чигирин отворив эму наостіж своі ворота Козацька залога сейчас перейшла на эго сторону. Радісні оклики, битэ в дзвони і процесії не переставали анї на хвилю. Пожар обняв сейчас цїлу околицю. Що жило хапало за коси і піки і лучило ся з Запорожцями. Утїкачі напливали до обозу зі всїх сторін. Прийшли також певні вісти, що князь Ярема вправдї жертвував гетьманам поміч, але эще ся з ними не злучив.

Почувши се, Хмельницький виступив безпроволочно в похід, щоби дігнати і вдарити на польських гетьманів.

В Черкасах задержав ся з головними силами а вислав на перед Татарів з Тугай-бе-эм і завзятого Кривоноса, котрі здогонили гетьманів під Корсунем і вдарили на них безпроволочно, щоби їх затримати, нім надійде Хмельницький.

Хмельницький зірвав ся і йшов їм на поміч. По дорозї дістав вісти, що пан Сінявский получив ся з гетьманами разом з кількома хоругвами, що гетьмани покинули Корсунь і цофають ся до Богуслава. Так воно і було. Хмельницький заняв Корсунь без опору і лишивши в містї вози, запаси поживи, одним словом цїлий табор, пігнав кінно за ними.

Не потребував довго гонити, бо не зайшли эще далеко. Під Крутою Балкою эго передні сторожі наткнули ся на польський табор.

Пан Скшетуский не міг бачити битви, бо разом з табором лишив ся в Корсуни. Захар помістив його в ринку, в домі пана Забокшиц- з недобитків миргородського куріня, бо товпа все эще рабувала доми, кого, котрого чернь попередно повісила, — і поставив сторожу і мордувала кождого, хто видавав ся Ляхом. Нападано і на доми окру-

жені сторожею, в котрих були замкнені знамениті вязні, по котрих сподівано ся окупу. Тоді Запорожці або Татари, що стояли на сторожі, відганяли товпу, валячи напасників по голові чим попало. Так було при домі пана Скшетуского. Захар розказав бити чернь без милосердя, а Миргородці радо сповняли розказ, бо Козаки радо приймали поміч черни в часі повстань, але погорджали нею з цілої душі.

Товпа шаліла дальше на ринку і приходило до таких диких вибриків, що почала себе взаімно мордувати. День кінчив ся. Запалено цілу одну сторону ринку. На щастэ вітер здував полумінь на поля і перешкаджав розширюваню ся пожежі. Але величезна луна осьвітила цілий ринок так ясно, як сонічні лучі. Стало страшенно горячо. Здалека доходив страшний гук армат — очевидно битва над Крутою Балкою ставала щораз завзятійша.

— Горячо там мусить бути нашим! — муркотів старий Захар. — Гетьмани не жартують. Гей! пан Потоцкий щирий жовнір.

Потім показав через вікно на чернь.

— Но! — сказав — они тепер гуляють, але як Хміль буде побитий, то і над ними погуляють!

В тій хвилї роздав ся тупіт кінських копит, і на ринок влетіло кількадесять їздців. Їх облича були почорнілі від пороху, одіж порозривана, а пообвязувані шматами голови декотрих сьвідчили, що женуть просто з битви.

— Люди! хто в Бога віруэ, спасайтесь! Ляхи бють наших! — кричали під небеса.

Счинив ся вереск і замішанэ. Товпа розколисала ся як филя, розірвана вихром. Нагло опанував всїх дикий переполох. Кинули ся утїкати, але що улиці були позаставлювані возами, а одна часть ринку була в огни, отже не було куди утїкати.

Чернь почала товпити ся, верещати, бити, дусити і вити о милосердэ,хоч ворог був эще далеко.

Намісник, почувши що діэ ся, мало не одурів з радости; почав бігати по кімнатї як божевільний, бити ся в груди і кричати на ціле горло:

— Я знав, що так буде! я знав! Се з гетьманами справа! се з з цілою Річию посполитою справа! надійшла година кари! Що се?

Знов роздав ся кінський тупіт, і тим разом кількасот їздців, самих Татарів, зявило ся на ринку. Утікали очевидно на осліп. Товпа заступали їм дорогу, они кинули ся в товпу, тратували, били розганяли сікли, напираючи кіньми до гостинця, що вів до Черкасів.

— Утікають як вихор! — закликав Захар.

Ледво се вимовив, пролетів другий відділ, за ним третий. Сторожі при домах почали рівнож колотити ся і оказувати охоту до утечі. Захар вилетів на ґанок.

— Стояти! — крикнув на своїх Миргородців.

Дим, горячо, замішанэ, кінський тупіт, голоси тревоги, витэ товпи осьвіченої пожежию, все те зілляло ся в оден пекольний образ. на котрий намісник поглядав з вікна.

— Що там за погром мусить бути! — що там за погром! — кликав до Захара, не зважаючи, що сей не міг поділяти эго радости.

Тимчасом знов перелетів як блискавка новий відділ утікаючих.

Гук армат потряс основами корсуньских домів.

Нагло якийсь пероразливий голос почав кричати перед самим домом:

— Ратуйте ся! Хміль забитий! Кречовський забитий! Тугай-бей забитий!

На ринку настав правдивий конець сьвіта.

Люди з божевіля кидали ся в полумінь. Намісник упав на коліна і взніс до гори руки:

— Боже всемогучий! Боже великий і справедливий! слава Тобі во вишних.

Захар перервав эму молитву, влетївши з сіний до кімнати.

— А ходино, дитино! — кликав задиханий — вийди і обіцяй ласку Миргородцям, бо хочуть відходити, а як відийдуть, то ту чернь впаде!

Скшетуский вийшов на ґанок. Миргородці крутили ся неспокійно перед домом, показуючи очевидну охоту опустити становиско і утікати до Черкасів. Страх опанував всїх у містї. Раз ураз нові відділи недобитків надлїтали неначе на крилах від Крутої Балки. Утікали хлопи, Татари і Козаки в найбільшім замішаню. А однак головні сили Хмельницького мусїли эще ставити опір,

битва эще цілковито не скінчила ся, бо гармати ревіли з подвоэною силою.

Скшетуский звернув ся до Миргородців:

— За се, щосьте вірно стерегли мою особу, — сказав гордо — не потребуэте утїкати, бо обіцяю вам ласку і вставлю ся за вами у гетьманів.

Миргородці що до одного повідкривали голови, а він глядів з думою на них і на ринок, що пустів щораз більше. Що за зміна судьби! Отсе пан Скшетуский, недавно бранець провадженний за козацьким табором, стояв тепер межи зухвалим козацтвом як пан межи підданими, як шляхтич межи голотою, як гусар з панцирної хоругви межи обозовими чурами. Він бранець, обіцював їм тепер ласку—і голови відкривали ся на эго вид, а покірні голоси взивали тим понурим, протяглим, перестрашеним і підданьчим тоном:

— Помилуйте пане!

— Як я сказав так і буде! — відповів намісник.

І справдї був певний свого вставленя ся у гетьмана Потоцкого, котрий його знав, бо нераз возив до него листи від князя Яреми. Тому отже, радість била з эго облича, як так стояв осьвічений луною пожару, тримаючи ся під боки.

— Ось, війна скінчена! ось, филя розбита коло самих порогів! — думав. — Пан Чарнецкий мав слушність: сила Річи посполитої э невмируща, эї могучість непоколибима.

А коли так думав, гордість розсаджувала эго груди: не ся низька гордість, випливаюча з почутя заспокоэної мести, з упокореня ворога, анї з відзисканя волї, котрої сподївав ся вже за хвилю, анї з того, що перед ним тепер шапковано, — але чув ся гордим, що э сином тої побідноі Річи посполитої, могучої, о котрої брами всяка людська злоба, всякі замахи так ся розбивають і ломлять, як пекольні сили перед брамами неба. Чув ся гордим, як шляхтич патриот, що визбув ся сумнївів, котрого віра не завела. Мести вже не бажав.

— Побила як королева, вибачить як мати — думав.

Тимчасом гук армат перемінив ся в неустаючий гриміт.

Знов задуднїли кінські копита по пустих улицях. На ринок

влетів як грім, на неосідланім кони, Козак без шапки, в одній сорочці, з лицем розтятим шаблею, з котрого бухала кров. Влетів, осадив коня, розложив руки і, хапаючи отвореними устами воздух, почав кричати:

— Хміль бэ Ляхів! Побиті ясновельможні пани і полковники, лицарі і кавалэри!

Сказавши се, захитав ся і звалив ся на землю. Миргородці скочили эму на поміч.

Полумінь і блідість перелетіли по обличу пана Сшетуского

— Що він говорить? — сказав горячково до Захара, — що ся стало? Не може се бути! На Бога! не може се бути!

Тихо... Лишень полумінь сичить на протилежній стороні ринку, тріскають снопи іскор, а часами перепалена будівля завалить ся з лоскотом.

Аж ось знов летять якісь гонці:

— Побиті Ляхи! побиті!

За ними іде відділ Козаків, ідуть звільна, бо окружають якихось піших, очевидно бранців.

Пан Скшетуский своім очам не вірить. Пізнаэ докладно на полонниках барву гетьманської гусариї — отже плеще в долоні і повторяэ уперто якимсь дивним, не своім голосом:

— Не може бути! не може бути!

Чути эще гук армат. Битва не скінчена. Однак всіма непопаленими улицями напливають Запорожці і Татари. Їх облича чорні, груди тяжко дихають, але вертають веселі, сьпівають пісні,

Так вертають жовніри по побіді.

Намісник поблїд як труп.

— Не може бути! — повторяв що раз більше хрипливим голосом — не може бути... Річ посполита...

Новий предмет звертаэ эго увагу.

Надходять семени Кречовського, несуть цілі оберемки здобутих хоругвів. Приїзджають на середину ринку і кидають їх на землю.

Скшетуский захитав ся — се польські прапори!

Гук армат слабне, з далека чути гуркіт надїзджаючих возів. На сам перед їде одна висока козацька телїга, а за нею цілий

ряд других, всї окружені козаками Пашковського куріня, в жовтих шапках; переходять як раз попри дім, при котрім затримали ся Миргородцї. Пан Скшетуский прислонив рукою чоло, бо эго слїпив блеск пожару, і вдивив ся в постать бранцїв, що сидїли на першім возї.

Нагло подав ся взад, почав руками бити воздух, як чоловік поцїлений стрілою в груди, а з уст вирвав ся эму страшний, над людський голос.

— Эзус, Мария! се гетьмани!

І впав на руки Захара, очи зайшли эму туманом, а обличе стягнуло ся і скріпло так як у мерця.

Кілька хвиль пізнїйше трох їздцїв вїзджало на корсунський ринок на чолї безчисленних полків. Середний, убраний в пурпуру, сидїв на білім кони і спираючи ся боком на золоту булаву, споглядаэ гордо як король.

Був се Хмельницький. По эго обох боках їхали Тугай-бей і Кречовський.

Польща лежала в поросї і крови у ніг Козака.

XVI.

Минуло кілька днів. Людям здавало ся що небозвід звалив ся нагло на Річ посполиту. Жовті Води, Корсунь, знищенэ коронних війск, що до тепер завсїгди побивали Козаків, полоненэ гетьманів, страшний пожар на цїлій Українї, різня і морди, все те прийшло так нагло, що люди майже не хотїли вірити, щоби тілько нещасть могло впасти від разу на оден край. І богато таки не вірило, одні постовпіли з перестраху, другі побожеволїли, иньші преповідали прихід Анцихриста і близькість Страшного Суду. Пірвали ся всякі суспільні, людські і родинні звязи. Скінчила ся всяка власть, зникли ріжницї межи людьми. Пекло поспускало з ланцухів всї злочини і пустило на сьвіт, щоби собі погуляли; отже морд, рабунок, віроломство, насильство, розбої і

божевілэ заступили працю, уцтивість, віру і совість. Здавало ся, що відтепер людство вже не добром, а лишень злом буде жити; що серця і уми попереіначували ся і вважають за сьвяте се, що давно було нечесним, а за нечесне се, що перше було сьвятим. Сонце не сьвітило вже над землею, бо було заслонене димами пожеж, а ночами замість зьвізд і місяця сьвітили луни пожарів. Горіли міста, села, костели, двори, ліси. Житэ стратило вартість. Тисячі людий гинули без слуху, без спомину. А з посеред сеї страшної заверухи підносив ся щораз висше і висше оден чоловік, ріс щораз більше в силу, тьмив вже сьвітло денне, кидав тїнь від моря до моря.

Був се Богдан Хмельницький.

Двіста тисяч людий, узброэних і упоэних побідами, стояло готових на эго розкази. Чернь вставала всюди; городові Козаки приставали до него по всїх містах. Від Припети аж до границь степової пустинї був цїлий край в огни. Повстанэ ширило ся в воэвідстві Руськім, Подільскім, Волинськім, Брацлавськім, Київськім і Чернигівськім. Могучість гетьмана росла кождого дня. Польща нїколи не була в станї поставити проти найстрашнїйшого в рога і половини тих війск, якими він тепер розпоряджував. І нїмецький цїсар не мав таких сил на поготівлю. Успіх повстаня перейшов всякі сподіванки. Сам гетьман з початку не знав своэї сили і не розумів, як високо виріс. Все эще заслонював ся справедливостию, правом і вірностию для Річи посполитої, бо не знав, що міг їх вже доптати. Эго могучість лякала не лишень других але і эго самого. Великанська струя повстаня несла эго зі скоростию блискавицї, але куди? Як те все мало скінчити ся? Розпочинаючи повстанэ за козацькі і свої кривди, міг числити, що по перших поводженях, або хочби і невдачах, буде міг розпочати переговори і добити ся затвердженя козацьких привлэїв, о що на початку повстаня головно роходило ся. Але тепер по побідї над Жовтими Водами, по розбитю гетьманів, по піднесеню повстаня у всїх полудневих воэвідствах, справи зайшли занадто далеко, події переросли всякі сподіваня — тепер борба мусїла вести ся дальше на житэ і смерть.

А на котру сторону мала остаточно припасти побіда?

Хмельницький питав ворожбитів і зьвізд ся радив і сам з напруженэм вдивляв ся в будучність — але бачив перед собою лишень темряву. Зоря самостійности рідної Украіни не зійшла эще на виднокрузї стремлїнь великого гетьмана. Отже часами огортав эго страшний несупокій, а в груди вихром шалїла розпука. Що буде? що буде? Бо Хмельницький, дивлячи ся своїм бистрим умом, бачив се, чого другі не бачили. Бачив він, що Польща лишень не уміэ ужити своїх сил і сама про се не знаэ, але що эще э величезною силою. Колиби знайшов ся чоловік, що мігби сю силу взяти в свої руки, хтоби ся міг тодї сїй силї оперти? А хтож може вгадати, чи страшна небезпека, чи ся пропасть, над котрою опинила ся Річ посполита, не положить кінця внутрішній незгодї, самолюбству і зависти панів, завадияцтву, пустим соймовим балаканинам, шляхотській сваволи і безсильности короля? А тодї лишень пів мілїона самої шляхти моглоби станути в поли проти него, а чи тодї Хмельницький при всїм своїм ґенїэви міг би ся мірити з ними зі своэю арміэю, якої девятьдесятих становила неокресана чернь?

Про ту приспану могучість Річи посполитої знав крім Хмельницького лишень польський король Володислав, який цїле житэ працював над тим, щоби розпочати війну з найбільшою державою в сьвітї, Туреччиною, бо сподївав ся, що в сей спосіб розбудить заспану Польщу. І тому він не вагав ся навіть кинути іскри на козацький порох.

Хмельницький розумів також і се, що мимо цїлої позірної слабости, полська Річ посполита могла довго опирати ся. В сю безладну, люзну, свавільну і неупорядковану державу, били прецї нераз грізні турецькі филї — і розбивали ся. Так було під Хотином, на що Хмельницький дивив ся власними очима. Отже годї було предвидїти, яку силу може зібрати Польша, приведена до розпуки.

В виду того кожда нова побіда Хмельницького, могла для него бути і новою небезпекою, бо могла зближити хвилю пробудженя ся дрімаючого льва і унеможливити всякі переговори.

Великопольща, Пруси, Мазовше, Малопольща і Литва могли поставити сотки тисяч войовників — бракувало їм лишень вож-

да.

Хмельницький справді взяв до неволі полських гетьманів, але тим самим отворив дорогу для якого иньшого вожда, що міг ся на війні розуміти ліпше як они. Бо хоч оба полські гетьмани були досьвідченими войовниками, то жаден з них не був чоловіком, якого вимагала хвиля небезпеки і упадку.

Вождом міг бути тепер лиш оден чоловік, князь Ярема Виневецький.

Власне через се, що гетьмани дістали ся до неволі, вибір мав правдоподібно упасти на князя. Хмельницький не сумнівав ся про се, бо так всі думали.

А тимчасом до Корсуня, де гетьман запорожський затримав ся по битві для відпочинку, доходили з Задніпровя вісти, що князь вже рушив ся з Лубнів, що по дорозі здавлюэ повстанэ без милосердя, що палить села, слободи, хутори і місточка, а намість них лишаэ кроваві палі і шибениці. Говорено також, що провадить з собою пятнайцять тисяч найліпшого полського війска.

В козацькім обозі сподівали ся эго кождої хвилі. Коли якось по битві над Крутою Балкою хтось крикнув межи чернию "Ярема іде!", счинив ся межи нею переполох і чернь почала була утікати. Сей переполох глубоко застановив Хмельницького.

Мав тепер до вибору дві дороги: або рушити з цілою силою на князя і гонити за ним по Задніпровю, або лишити часть сил на здобуванэ українських замків а самому рушити в глуб Річи посполитої.

Виправа на князя віддалилаби эго від головного терену війни, а дотого князь певно не зважив би ся приняти рішучої битви, але правдоподібно ограничив би ся лишень на оборону замків і підйіздову війну, яка в такім разі моглаби затягнути ся на цілі місяці. А за той час Річ посполита зібралаби безусловно нові сили і прийшлаби князеви на поміч.

Отже Хмельницький постановив полишити Вишневецького на Задніпровю, а самому зміцнити ся на Україні, зорґанізувати нові сили, а опісля рушити на Польщу і примусити эї до переговорів. А тимчасом і так можна буде спомагати повстанэ на

Задніпровю посилаючи там поодинокі полки на поміч черни.

Вкінци думав, що можна буде зводити князя переговорами і зволікаючи ждати, доки він не витратить своїх сил. Думаючи про се, приганув собі на Скшетуского і казав эго прикликати перед себе.

Приняв эго в старостинськім домі лишень в присутности Кречовського, що був знакомий з Скшетуским і повитавши ласкаво, сказав:

- Мосці поручнику Скшетуский, за услугу, яку ти мені висьвідчив, я викупив тебе від Тугай-бея і обіцяв волю. Тепер надійшла хвиля. Дам тобі пірнач (1), щобись міг свобідно переїхати, колиби тебе стрінули які війска, а також сторожу для оборони від черни.

Скшетуский мовчав. На эго лици не було видно жадної радости.

— А чи можеш ти пустити ся в дорогу? бо бачу, що слабість сьвітить ся в твоїх очах.

І справді пан Скшетуский виглядав як тінь. Рани і послідні події звалили з ніг сего здорового молодця котрий виглядав так, якби не мав дожити до завтра. Обличе эму почорніло, а чорна борода, віддавна нестрижена, эще більше причиняла ся до эго нужденного вигляду. Було се з причини внутрішних зворушень і журби. Лицар мало не згриз ся на смерть. Провадженний з козацьким обозом, був преці сьвідком всего, що зайшло від часу походу з Січи. Бачив ганьбу і пораженэ Річи Посполитої, бачив гетьманів в неволи, бачив козацькі триюмфи, бачив все, перетерпів все і біль эго не мав границь.

А коли подумав, що ся діэ з Эленою, коли подумав, що ся могло стати, коли судьба задержала эї в Розлогах, то простягав руки до неба і кликав голосом, в котрім дрожала бездонна розпука і майже грізьба: "Боже! возьмиж і мою душу, бо я вже ту маю більше, ніж на се заслужив!" Потім опамятував

1). Козацька полковницька булава, що заступала желізний лист межи Козаками.

ся, що хулить, отже падав лицем на землю і просив о ратунок, о прощенэ, о змилованэ ся над вітчиною і над сею невинною голубкою, що може там десь на дармо кликала Божої і эго помочи. Коротко кажучи, так вже переболів, що тепер сей гетьман запорожський, сей триюмфатор, що великодушно оказував эму свою ласку, зівсім эму не імпонував; спостерігши се, Хмельницький зморщив ся і сказав:

— Спіший ся користати з ласки, щоби я ся не роздумав, бо се лиш моя доброта і віра в добро справи чинить мене таким неоглядним, що собі преспорюю нового ворога, бо знаю добре, що будеш проти мене бороти ся.

На се пан Скшетуский:

— Эсли лишень Бог дасть сил.

— Меньше з тим. — відповів Хмельницький. — Занадто я могучий, щоби там для мене оден хирляк щось значив. Розповіж там свому князеви, щось ту бачив і перестережи эго, щоби собі не поступав так зухвало, бо коли мені не стане терпцю, то я эго відвідаю на Задніпровю, а не знаю, чи эму буде мила моя візита.

Скшетуский мовчав.

— Я говорив і ще раз повтаряю, — говорив дальше Хмельницький, — що не з Річию посполитою, але з панятами прова джу війну, а князь стоїть межи ними в першім ряді. Ворог се мій і цілого українського народу, перекінчик, зрадник нашої церкви і жорстокий чоловік. Чую, що гасить повстанэ в крови; нехай уважаэ, щоби і своэї не пролив! А ти знай, що тепер квіта. Полюбив я тебе, мимо твого зухвальства, а коли раз эще дістанеш ся в мої руки, то вже більше не вивенеш ся!

Опісля звертаючи ся до Кречовського, додав:

— Дати му пірнач і сорок Татарів, щоби го відпровадили аж до польского обозу. Нехай іде і знаэ, що Хмельницький за добро добром платить.

Скшетуский і Кречовський вийшли.

— Коли тебе гетьман пускаэ з цілою шиэю — сказав Кречовський — і можеш їхати куди хочеш, то раджу тобі по старій знакомости: утікай хочби до Варшави, а не на Задніпро-

вэ, бо звідтам жива душа не втече. Ваші часи минули. Колибись мав розум, то приставбись до нас, але знаю, що про се шкода говорити. Пішовбись високо як ми підемо.

— На шибеницю! — промуркотів Скшетуский.

— Не хотіли мені дати староства Літинського, а тепер сам собі возьму і то не одно, але десять. Виженемо проч панів Конэцпольских, Калиновских, Потоцких, Любомирских, Вишневецьких, Заславских, всю шляхту і самі поділимо ся їх маэтностями, а сего видно сам Бог хоче, коли нам зіслав такі дві великі побіди.

Скшетуский не слухав балаканини полковника, бо задумав ся над чимось иньшим, а сей говорив дальше:

— Коли я по битві побачив в кватирі Тугай-бея мого бувшого пана, гетьмана коронного, в ликах, зараз він мене назвав невдячним і Юдою. А я эму на се відповів: "Ясновельможний воэводо! не э я невдячним, бо коли вже засяду в твоїх замках і добрах, то як мені лиш приречеш, що ся небудеш напивати, то зроблю тебе старостою!" Го! го! обловить ся Тугай-бей на сих пташках, котрих полапав — і для того їх щадить. Але ось! віз для тебе готовий і Татари вже чекають. Куди оже поїдеш?

— До Чигирина.

— Як собі постелиш, так ся і виспиш. Татари відведуть тебе хочби до самих Лубнів, бо мають такий розказ. Гляди лишень, щоби їх твій князь не казав на паль повсаджувати, бо з Козаками зробивби се напевно. Тому тобі даэ ся Татарів. Гетьман і коня твого казав тобі віддати. Бувайже здоров, і не забувай на нас; кланяйся князеви від нашого гетьмана, і эсли будеш міг, то эго намов, щоби приїхав поклонити ся Хмельницькому. Може знайде ласку. Бувай здоров!

Скшетуский всїв на віз, котрий сейчас Татари окружили након̂ола і рушили в дорогу. Через ринок трудно було переїхати, бо цілий був запакований Запорожцями і чернию. Одні і другі варили собі кашу, сьпіваючи пісні про жовтовідську і корсунську побіду, уложені сліпцями-кобзарями, яких безліч настягало ся до обозу. На місті було видно сліди дикої сваволї і спусто-

шень; вікна і двері були повиривані, хатні предмети помішані з вапном і соломою застелювали ринок.

В одній стороні ринку чорніли эще згарища погорілих домів; від згарищ било эще горячо і поле встелювали дими.

Воздух був насичений запахом спаленини. За згарищами стояв кіш, коло которого пан Скшетуский мусів переїздити, і цілі громади ясиру, пильновані татарськими сторожами. Хто з околиць Чигирина, Черкасів і Корсуня не вспів ся схоронити або не загинув від черни, той ішов в татарські лика, отже були межи бранцями і жовніри взяті в полон в обох битвах і дооколичні мешканції підстарости, офіциялісти, хуторники дрібна шляхта обох полів і діти. Старців не було, бо їх, як нездалих на продаж Татари забивали. Межи бранцями було повно жінок і дівчат, повязаних по три і чтири на однім стричку, а межи ними було досить панянок зі шляхотських домів. Неволя і недоля всіх порівнала. Вид сих нещасливих істот потрясав до глубини душі. Пообдирані, напів голі, наражені на безстидні жарти поганців, що з цікавости волочили ся громадами по майдані, поштуркувані або цілованi гидкими устами, тратили память і волю. Декотрі плакали голосно, иньші з остовпілими очима, напів збожеволілі, піддавали ся терпеливо всему, що їх стрічало. Тут і там роздавав ся крик мордованого без милосердя за вибух хвилевого опору. Межи мущинами роздавав ся свист батогів з волової шкіри і зливав ся з окликами болю, плачем дітий, ревом худоби і іржанэм коний. Ясир эще не був поділений і не уставлений в походовім порядку, отже панувало велике замішанэ. Вози, коні, рогата худоба, верблюди, вівці, жінки, мущини, копиці зрабованих уборів, начинь, макат, збруї, — все те накопичене в оден великий табор, чекало на поділ і упорядкованэ. Раз враз загони приганяли нові громади людий і худоби, а з головного коша прибували щораз нові гості, щоби наситити очи видом зібраних богацтв. Декотрі, пяні від кумису або горівки, поперебирані в дивоглядні строї, в орнати, комжі і ряси, а навіть в жіночі убраня, починали вже сварити ся о се що кому маэ припасти. Татарські чабани, сидячи на земли межи стадами, забавляли ся — одні гранэм переразливих мельодий на сопілках, другі грою в кости, иньші обкладали себе

взаімно буками. Громади псів, що прийшли аж сюда за своіми панами, гавкали і вили жалісно.

Пан Скшетуский минув вкінци сю людську Геэнну, переповнену зойками, слезами недолї і пекольним вереском, отже думав, що тепер вже відітхне свобіднїйше. Але зараз за табором новий страшний вид представив ся эго очам. Далеко сїрів ся властивий кіш, від котрого доходило безнастанне іржанэ коний, і де чорнїли ся тисячі татарської мурашнї, а близше, на поли, саме коло гостинця, що йшов до Черкасів, молоді татарські войовники бавили ся для вправи стрілянэм з луків до слабших або хорих бранців, котрі не могли витримати довгої подорожи до Криму. Кількадесять тїл лежало вже викинених на дорогу і подіравлених як решета; декотрі кидали ся эще конвульсийно. Сї до котрих стріляли, висїли попривязувані за руки до придорожних дерев. Були меже ними і старі жінки. Сьміхови задоволеня по цільних стрілах товаришили оклики:

— Якше, эгіт! — Добре хлопцї!

— Ук яшек кол! — Лук в добрих руках!

Коло головного коша оправлювано тисячі худоби і коний на поживу для войовників. Земля була злита кровію. Млаві визїви сировицї душили віддих в грудях, а межи копицями мяса вертїли ся червоні ординцї з ножами в руках. День був гарний, сонце пекло. Ледви по годинній їздї видістав ся пан Скшетуский зі своэю сторожею на чисте поле, але эдалека доходив эще довго з головного коша гамір і рев худоби. По дорозї скрізь було знати слїди перейшовшої заверухи. На гостинци раз враз лежали трупи, то кінські, то людські, страшно покалїчені, посинїлі, напічнявіли, а на них і над ними стада ворон і круків, що зривали ся з шумом і вереском перед людьми.

В Мляві стрінули татарські загони, що гнали нові громади бранців. Городище було спалене до тла. Стояла лишень мурована дзвіниця і старий дуб, що ріс на ринку, покритий страшними овочами, бо висїло на нїм кількадесять Жиденят, повішених перед трома днями. Вимордовано ту також много шляхти з Конопанки, Старосїва, Вязова, Баларея і Водачева. Само місточко було пусте, бо мущини пішли до Хмельницького, а жінки,

старці і діти поутікали до лїсів перед сподіваним приходом війск князя Яреми. З Городища їхав пан Скшетуский на Сьмілу, Жаботин і Новоселції до Чигирина, задержуючи ся по дорозї лишень остілько, що було потрібно для відпочинку для коний. Вїхали до міста на другий день з полудня. Війна ощадила Чигирин, лишень декотрі доми були зруйновані, а межи ними дім Чаплїнського зрівнаний з землею. В городї стояв підполковник Наоколопалець, а з ним тисячка молодцїв, але і він, і Козаки, і цїла людність жили в найбільшім страсї, бо всї були певні, що князь надійде кождої хвилї і доконаэ страшної мести, про яку сьвіт не чув. Було незвісно, хто пускаэ сї поголоски, і звідки вони походять; досить, що повторювано їх безнастанно. Говорено, що вже князь плине Сулою, то що вже э над Днїпром, що спалив Васютинцї, що вирізав людність в Борисах, і кожде зближенэ ся яких їздцїв або і піших викликувало в місті безграничний переполох. Пан Скшетуский радо слухав сих вістий, бо знав, що хочби вони і не були правдиві, то однак тамували розширенэ ся постаня на Заднїпровю, над котрим безпосередно висїла княжа рука.

Скшетуский хотів довідати ся чогось певнїйшого від Наоколопалця, але показало ся, що підполковник, так як і другі, нїчого не знав про князя і сам бувби рад довідати ся щось від Скшетуского. А що на сей бік поперетягано всї байдаки і човна, отже і збігції з другого берега не приходили до Чигирина.

Отже Скшетуский, не забавляючи ся довше в Чигиринї, казав ся перевезти на другий бік і пустив ся до Розлогів. Певність, що незадовго сам переконаэ ся, що ся стало з Эленою, і надія, що она може безпечна і укриваэ ся разом зі стрийною в Лубнах, вернула эму сили і здоровля. Пересїв ся з воза на коня і гонив без милосердя своїх Татарів, котрі, уважаючи його за посла а себе за почетну сторожу, віддану під эго команду, не сьміли ставити эму опору. Летїли отже, як би їх хто гонив, а за ними вставали тумани куряви, підбиваної кіньскими копитами. Минали оселї, хутори і села. Край був пустий, людські оселї опущені, отже довго не могли стрінути анї живої душі. Правдоподібно також всї ховали ся перед ними. Денеде

казав пан Скшетуский шукати по садах, пасїках, по стодолах і засїках, але не могли нїкого знайти.

Доперва за Погребами оден з Татарів спостеріг якусь людську постать, що старала ся сховати ся межи шуварами, що росли над берегом Кагамлика.

Татари скочили до ріки і за кілька хвиль привели перед пана Скшетуского двох цїлком голих людий.

Оден з них був се старець, а другий високий, може пятнайцять або шіснайцять - лїтний хлопець. Оба дзвонили зі страху зубами і через довгий час не могли промовити анї слова.

— Звідки ви? — запитав пан Скшетуский.

— Ми нізвідки, пане! — відповів старець. — Ходимо за прошеним хлїбом з лїрою, а отсей нїмий мене провадить.

— Звідки тепер ідете, з якого села? Говори сьміло, нїчого тобі не буде.

— Ми, пане, ходили по всїх селах, аж нас ту якийсь чорт обдер. Мали добрі чоботи, взяв, — мали добрі шапки, взяв, — мали добрі сукмани, взяв, — і лїри не лишив.

— Питаю ся, йолупе, з якого села ідеш?

— Не знаю, пане, — я дїд. От ми голі, мерзнемо в ночи, а в день шукаэмо ласкавих людий, щоби нас окрили і нагодували... ми голодні!

— Слухай, хлопе, відповідай, о що питаю, бо скажу повісити.

— Я нїчого не знаю, пане, Колиб я що, або менї хто що, то нехай менї буде от що!

Було очевидним, що дїд, не могучи собі здати справи, що се за один, що эго питаэ, постановив не давати жадних відповідий.

— А в Розлогах бувэсь? там, де князї Курцевичі мешкають?

— Не знаю, пане!

— Повісити эго! — крикнув пан Скшетуский.

— Був, пане! — закликав дїд, видячи, що се не жарти.

— Щось там бачив?

— Ми там були пять днїв тому, а опісля чули в Броварках, що там лицарі прийшли.

— Які лицарі?

— Не знаю, пане! оден каже, Ляхи; другий каже, Козаки.

— На коні! — крикнув пан Скшетуский на Татарів.

Відділ пігнав. Сонце вже зівсім заходило як тоді, коли намісник по стрічі на дорозі з Эленою і княгинею їхав побіч них при Розвановій кариті. Кагамлик так само сьвітив пурпурою, день лягав до сну эще тихійший, погіднійший, теплійший. Тілько тоді їхав пан Скшетуский з грудию повною щастя, а тепер гнав як осуджений, гонений вихром несупокою і злого прочутя. Голос розпуки говорив эму в души: "Се Богун эї пірвав! вже эї більше не побачиш!" — а голос надії: "Се князь! она безпечна!" і сї голоси эго так рвали межи собою, що мало эму не розірвали серця. Гнали останками кінських сил. Минула одна година і друга. Зійшов місяць, і викочуючи ся щораз висше, щораз більше блїд. Коні покрили ся піною і тяжко хропіли. Впали в ліс, майнув як блискавиця; впали в яр, за яром вже Розлоги. Эще хвиля, а доля лицаря буде порішена. Тим часом вітер свистів эму в ухах від шаленої їзди, шапка злетїла з голови, кінь під ним стогне, якби зараз мав упасти. Эще хвиля, эще оден скок і яр отворить ся. Вже, вже!

Нагло страшний, нелюдський крик вирвав ся з грудий пана Скшетуского.

Двір, шопи, стайнї, стодоли, частокіл і вишневий сад — все зникло.

Блїдий місяць осьвічуэ згірэ, а на нїм купи чорних згарищ, що вже навіть перестали курити ся.

Мовчаня не перериваэ жаден відголос.

Пан Скшетуський став перед фосою нїмий, лишень підніс руки до гори, дивив ся, дивив ся, і крутив якось дивно головою. Татари стримали коні. Він зсїв, відшукав останки спаленого мосту, перейшов рів по поперечній латї і сїв на камени, що лежав на середині майдану. Усївши почався оглядати довкола, як чоловік, що будучи перший раз на якімсь місци, стараэ ся з ним запізнати. Опустила эго притомність. Не видав анї зойку. По хвилї, сперши руки на колїнах, спустив голову і позістав в нерухомій поставі, так, що могло ся здавати, що уснув.

І дійсно, эсли не уснув, то засторопів — і через голову замість думок перелїтали эму лишень неяснї образи. Отже бачив насамперед Элену, так як эї був попращав перед послїдною подорожию, лишень обличе мала неначе прислонене туманом, так, що не можна було розпізнати эї рисів. Він хотів эї з того туману видістати, але не міг. Отже відїхав з тяжким серцем. Потім через голову майнув эму чигиринський ринок, старий Зацьвілїховський і безличне лице Заґлоби; лице се ставало эму перед очи з особлившою впертостию аж в кінци заступило эго понуре обличе Ґродзїцкого. Потім бачив эще Кодак, пороги, борбу на Хортици, Січ, цїлу подорож і всї подїї, аж до послїдної години. Але вже дальше — темрява! Що ся з ним тепер дїяло, не здавав собі справи. Мав лишень якесь невиразне прочутэ, що їде до Элени, до Розлогів, але забракло му сил, отже відпочиваэ на згарищах. Хотівби вже встати і їхати дальше, але якесь безмірне ослабленэ приковуэ эго до місця, неначеби эму поприв'язувано до ніг стофунтові кулї.

Отже сидів та й сидів. Ніч минала. Татари розложили ся на нічлїг і наклавши огню, почали при нім припікати кавалки кінського стерва; відтак, ситі, полягали на земли.

Але не минуло і години, як посхапували ся на рівні ноги.

З далека доходив гамір, подібний до відголосів, які видаэ велике число кінноти, що іде скорим маршом.

Татари завісили чимскорше на жердку білу плахту і докинули до огню, щоби можна їх здалека розпізнати як мирних висланників.

Тупіт коний, порсканэ і бряскіт шабель наближали ся щораз більше, незадовго вказав ся на дорозї відділ їзди, що сейчас окружив Татарів.

Розпочала ся коротка розмова. Татари показували на постать, сидячу на згірю, котру впрочім було добре видно, бо на ню падало сьвітло місяця, і заявили, що провадять посла а від кого, то він сам найлїпше скаже.

Тодї проводир відділу удав ся разом зількома товаришами на згірэ, але ледви зближив ся і глянув сидячому в лице, як розложив руки і закликав:

— Скшетуский! Ей Богу, се Скшетуский!

Намісник ані порушив ся.

— Мосці намíснику, не пізнаэш мене? се я, Биховець. Що тобі э ?.

Намісник мовчав.

— Збудиж ся, на Бога! Гей! товариші, а ходітьно!

Дійсно був се пан Биховець, що ішов з передною сторожию перед всіма вісками князя Яреми.

Тимчасом надходили і иньші полки. Вість про віднайдене Скшетуского рознесла ся блискавицею по хоругвах, отже всї спішили витати милого товариша. Малий Володийовский, двох Сичшиньских, Дзїк, Орпішевский, Міґурский, Якубович, Лэнц, пан Льонґінус Подбіпэнта і множество иньших офіцирів бігло на перегони на згірэ. Але надармо говорили до него, кликали по імени, шарпали за рамена, старали ся піднести — пан Скшетуский дивив ся на них широко отвореними очима і не пізнавав нікого. А радше противно, здавало ся, що їх пізнаэ, але вони для него зівсім обняті. Тодї сї, що знали про эго любов до Элени, а майже всї вже знали, приганувши собі, в якім тепер місци находять ся і глянувші но чорні згарища і сїре попелище, зрозуміли все.

— Від болю запамятав ся — шепнув оден.

— Десперация помішала эму розум.

— Запровадьте эго до ксьондза. Може як эго зобачить, то ся опамятаэ.

Пан Льонґінус ломав руки. Всї обступили намісника колесом і глядїли на него зі співчутэм. Декотрі отирали рукавами сльози, иньші жалісно зітхали. Аж нагло з колеса висунула ся якась стать і зближивши ся звільна до намісника, положила эму обі руки на голову.

Був се ксьондз Муховэцкий.

Всї замовкли і повклякали, якби в вижиданю чуда, але ксьондз не зробив чуда, лишень, все тримаючи руки на голові Скшетуского, підніс очи до неба, осьвіченого місячним сяэвом, і почав голосно говорити:

— Патер ностер, кві ес ін целіс! санктифіцетур номен Ту-

ум, адвеніят реґнум Туум, фіят волюнтас Туа! (Отченаш іже эси. . . і т. д.)

Ту перервав і по хвилї повторив голоснїйше і урочистїйше:

— . . . Фіят волюнтас Туа! . . . (Да будет воля твоя.)

Запанувала глубока тушина.

— . . . Фіят волюнтас Туа! . . . повторив ксьондз третий раз.

Тодї з уст Скшетуского вийшов голос безмірного болю, але і резиґнациї:

— Сікут ін цельо, ет ін терра! (Яко на небесїх, так і на земли.)

І лицар кинув ся з плачем на землю.

XVII

Щоби вияснити, що зайшло в Розлогах, треба нам трохи вернути ся в минувшість, аж до сеї ночи, коли пан Скшетуский вислав з Кодака Ржендзяна з листом до старої княгинї. В листї містила ся усильна просьба, щоби княгиня, забравши Элену, їхала як найскорше до Лубнів під опіку князя Яреми, бо війна розпічне ся леда хвиля. Ржендзян, сївши на чайку, котру пан Ґродзїцкий посилав з Кодака по порох, пустив ся в дорогу і плинув вільно бо їхав в гору ріки. Під Кременчуком стрінули війска, що плили під проводом Кречовського і Барабаша, вислані гетьманами против Хмельницького. Ржендзян бачив ся з Барабашем і оповів эму, яка небезпека грозить Скшетускому через їзду на Сїч. Отже просив старого полковника, щоби по стрічи з Хмельницьким не забув упімнути ся о посла. Потім поїхав дальше.

До Чигирина прибули досьвіта. Ту зараз окружила їх сторожа семенів, питаючи, що вони за однї? Відповіли, що їдуть з Кодака від пана Ґродзїцкого з листом до гетьманів. Мимо того однак покликано старшого і Ржендзяна, щоби пішли опововісти ся полковникови.

— Якому полковникови? — питав старший.

— Панови Лободї — відповів осаул зі сторожі, — котрому гетьман великий розказав, щоби затримувати і допитувати всїх, що приїздять з Сїчи до Чигирина.

Пішли. Ржендзян ішов сьміло, бо не сподївав ся нїчого злого, знаючи, що ту ростягаэ ся гетьманська власть. Запроваджено їх близько Дзвонецького кута до дову пана Желїнського, в котрім була кватира полковника Лободи. Але ту сказано їм що полковник виїхав эще досьвіта до Черкасів і що эго заступить підполковник. Отже чекали досить довго. Аж вкінци отворили ся двері і ожиданий підполковник війшов до кімнати.

На эго вид задрожали під Ржендзяном колїна.

Був се Богун.

Власть гетьманів простягала ся эще до Чигирина, бо Лобода і Богун не перейшли эще до Хмельницького, противно, осьвідчали ся голосно за Річию посполитою. Проте гетьман великий визначив їм постій в Чигиринї і розказав держати сторожу.

Богун усїв за столом і почав випитувати прибувших.

Старший, що віз листи пана Ґродзїцкого, відповідав за себе і за Ржендзяна. По огляненю листів молодий підполковник почав пильно випитувати, що чувати в Кодацї, і було очевидним, що мав велику охоту довідати ся, з чим пан Ґродзїцкий вислав до гетьмана людий з чайкою. Але старший не вмів на се відповісти, а лист був припечатаний печатею пана Ґродзїцкого. Отже випитавши хотів їх вже Богун відправити і сягнув рукою до калити, щоби їм дати на пиво, коли в тім отворили ся двері, і до кімнати влетів як грім пан Заґлоба.

— Слухай Богун! — закликав — зрадник Допул затаїв найлїпший трійняк. Пішов я з ним до пивницї — дивлю ся: сїно не сїно, як раз коло угла. Питаю ся. що се? — сухе сїно! — каже. Коли я не гляну близше. аж ту головка від буклага визираэ як Татарин з трави! О! сякий такий сину! кажу, подїлимо ся роботою, ти зїш сїно, бось віл, а я випю мід, бом чоловік. І от приношу буклаг, щобись спробував; дай лишень чарок.

Сказавши се пан Заґлоба взяв ся одною рукою під бік, а другою піднїс буклаг верх голови і почав сьпівати:

"Гей Яґусь, гей Кундусь, дай эно шкляніц,
"Дай також і пися, нэ зважай на ніц!

Ту пан Заґлоба урвав нагло, побачивши Ржендзяна, поставив буклаг на столї і сказав:

— О! як менї Бог милий сеж хлопець пана Скшетуского.

— Чий? — спитав скоро Богун.

— Пана Скшетуского, намісника, що поїхав до Кодака, а мене ту перед виїздом почастував таким лубеньским медом, що нехай ся всякий иньший з під віхи сховаэ! Щож там коло твого пана чувати? що? здоров.

Здоров і казав ся вашмосцї кланяти — сказав змішаний Ржендзян.

— Великий се кавалїр. А якже ти знайшов ся в Чигиринї? Чому тебе пан з Кодака відіслав?

— Пан звичайно як пан — каже хлопець, — маэ свої справи в Лубнях, за котрими менї казав вернути, бом не мав в Кодаку що робити.

Через цїлий сей час Богун вдивляв ся бистро в Ржендзяна і нагло сказав:

— Знаю і я твого пана, бачив эго в Розлогах.

Ржендзян перекривив голову і наставивши ухо, нїби то не дочув, спитав:

— Де?

— В Розлогах.

— Се Курцевичів — сказав Заґлоба.

— Чий? — питав знов Ржендзян.

— Виджу, що ти щось оглух — сказав Богун сухо.

— Бо я ся не виспав.

— То ся эще виспиш. Кажеш отже, що тебе твій пан вислав до Лубнів.

— А якже.

— Певно там маэ якусь любку — сказав пан Заґлоба, — до котрої посилаэ через тебе поздоровленя.

— Чи я знаю, мій эґмосць, може і маэ, а може і немаэ — каже Ржендзян.

Опісля вклонив ся Богунови і пану Заґлобі.

— Нэх бендзэ похвальони! — сказав, збираючи ся до відходу.

— На віки! — відповів Богун. — Заждино, пташку, не спіши ся. А чому ти передімною таїв, що ти слуга пана Скшетуского?

— А бо мене ся эгомосць і не питав, а я собі думаю: що маю о будь чім говорити? Нэх бендзэ похвальо. . .

— Зажди кажу. Везеш які листи від пана?

— Панська річ писати, а моя, як слуги, віддати, але лишень тому, до кого писані; проте най мені вільно буде попращати вашмосців.

— Богун зморщив свої соболині брови і заплескав в долоні. Сейчас впало до кімнати двох семенів.

— Обшукати эго! — закликав, глядячи на Ржендзяна.

— Як жию, то ту робить ся надімною насильство! — верещав Ржендзян. — Я також шляхтич, хоч слуга, а вашмосць панове за сей поступок будети відповідати перед судом.

— Богун! занехай эго! — вмішав ся пан Заґлоба.

Але тимчасом оден з семенів знайшов в Ржендзяна за пазухою два листи і віддав їх полковникови. Богун сказав семенам вийти і звернувши ся до пана Заґлоби, сказав:

— Читай, а я буду уважати на хлопця.

Заґлоба прижмурив ліве око, на котрім мав скалку, і читав адрес:

"До милостивої пані і добродійки Я. В. Княгині Курцевичевої в Розлогах."

— Тось ти, пташку, їхав до Лубнів і не знаэш де Розлоги? — сказав Богун, поглядаючи страшним зором на Ржендзяна.

— Де мені казали, там я їхав! — відповів хлопець.

— Чи маю отворити? Сіґіллюм (печатка) шляхоцьке сьвята річ — запримітив пан Заґлоба.

— Мені ту гетьман великий дав право переглядати всї листи. Отвирай і читай.

Заґлоба отворив і читав:

— "Мені вельми милостива пані і т. д. Доношу В. М. Пані, що я вже станув в Кодаку, звідки, дай Боже, щоби щасливо, виїду

сегодня рано на Січ, а тепер пишу се в ночи, не могучи спати від журби, щоби там вас не стрінула яка пригода від сего розбишаки Богуна і эго гільтаїв. Кшиштоф Ґродзіцкий оповідав, що незадовго вибухне велика війна і що чернь також повстане, проте заклинаю благаю В. М. Паню, щобись в тій хвилї, хочби эще і степи не висохли, хочби верхом зараз з княжною зволила виїхати до Лубнів і сего не понехала, бо я не зможу на час вернути ся. Котру то просьбу зволь В. М. Панї зараз сповнити, щоби я міг бути забезпечиний що до приреченої менї щасливости і по повороті розрадувати ся. А замість маэш В. М. Панї з Богуном зволїкати і обіцяти менї дївку, кидати эму піском в очи, то лїпше схоронити ся суб тутелям (під опіку) князя, мого пана, котрий певно вишле до Розлогів президіюм (залогу), і так охороните маэтність. При тім маю честь і т. д. і т. д.“

—Гм! мосцї Богуне! — сказав Заґлоба, — гусар щось тобі хоче приправити роги. То ви до одної дївки залицяли ся? Чомусь менї не сказав? Але потїш ся, бо і менї пригодило ся...

Нагло розпочатий жарт застиг на устах пана Заґлоби. Богун сидів непорушно при столї, але эго обличе було неначе стягнене конвульсиями, блїде, очи замкнені, брови поморщенї. Дїяло ся з ним щось страшного.

— Що тобі? — запитав пан Заґлоба.

Козак почав горячково махати рукою а з эго уст вийшов придавлений, захриплий голос:

— Читай, читай другий лист.

— Другий э до княжни Элени.

— Читай читай, читай!

Заґлоба зачав:

”Найсолодша улюблена Гальшко, серця мого панї і королево Тому що з причини княжої служби мушу эще довший час лишити ся в сих сторонах, пишу що те до стрийни, щобисьте зараз їхали до Лубнів, в котрих жадна для твоэї невинности шкода не може від Богуна повстати, і наша взаімна любов на небезпеку не буде нгражена. . . .“

— Досить! — крикнув нагло Богун, і зірвавши ся в шалї

від стола, скочив до Ржендзяна. Обух засвистів в эго руці і нещасний служка, вдарений в груди, лишень зойкнув і повалив ся на підлогу. Богун неначе безпритомний кинув ся до пана Заґлоби і вирвав эму листи.

Заґлоба вхопив буклаг з медом, і скочивши до печи, кричав:

— Во імя Отца і Сина і Сьвятого Духа! Чоловіче, чи ти ся сказив, чи ошалів? успокійже ся, спамятай ся! Всади лоб в ведро, до сто чортів — чуэш?

— Крови, крови! — кричав Богун.

— Чи тобі розум помішав ся? всадиж лоб в ведро, кажу тобі! Маэш вже кров, розливэсь эї, і то не винно. Вже сей нещасливий хлопчисько не дихаэ. Чорт тебе омотав, або може ти сам як чорт! опамятай ся, а ні, то чорт тебе бери поганський сину!

Так вередуючи, присунув ся пан Заґлоба з другого боку стола до Ржендзяна і схиливши ся над ним, почав эго мацати по грудях і прикладати руку до уст, з котрих пустила ся кров сбильно.

Богун вхопив ся руками за голову, кинув ся до дверий, вивалив їх ногою і вилетів до сіний.

— Лети на зломану голову! — сказав до себе пан Заґлоба. — Лети і розбий голову об стайню або стодолу. А то фурия! Эщем нічого подібного в житю не бачив. Зубами так клапаэ, як пес на зальотах! Але сей неборачиско жиэ эще. Далебіг, эсли эму сей мід не поможе, то хиба брехав, що шляхтич.

Так муркотячи, спер пан Заґлоба голову Ржендзяна на своїх колїнах і почав эму поволи вливати трійняк в посинілі уста.

— Побачимо чи маэш добру кров в собі — говорив дальше до омлїлого, — бо жидівська, підляна медом або вином, варить ся хлопська, яко лїнива і тяжка, іде на спід, а лишень шляхоцька анїмуэ (оживляэ ся) і творить знаменитий лїквор, котрий даэ тїлу хоробрости і фантазиї. Иньшим нациям дав пан Эзус ріжні иньші напитки, щоби кожда мала свою потїху. . .

Ржендзян зойкнув глухо.

— Ага хочеш більше! Нї пане брате, позвольже і менї. . .

ось так. А тепер, коли вжесь дав знак житя, то хиба перенесу тебе до стайні і положу де в куті, щоби тебе сей козацький смок до решти не роздер, як поверне. Небезпечний сей приятель, нехай го чорти заберуть, бо бачу, що має руку швидшу від розуму.

Сказавши се, пан Заґлоба підніс Ржендзяна з землї з легкостию, що вказувала на незвичайну силу, і вийшов до сіний, а відтак на подвірє, на котрім кільканайцять семенів грало в кости на розстеленім на земли килимі. Побачивши эго семени повставали, а він сказав:

— Хлопці, а возьміть менї сего хлопчиска і положіть на сіні. І нехай котрий побігне по цирулика.

Розказ виконано сейчас, бо пан Заґлоба, як приятель Богуна, мав велику повагу у Козаків.

— А де то полковник? — запитав.

— Казав собі дати коня і поїхав до полкової кватири, а нам також казав бути на поготівлю і мати коні посїдланї.

— То і мій готовий?

— Готовий.

— То давай. Знайду полковника при полку.

— А от се він надїздить.

Дійсно перед темною камінною брамою обістя було видно Богуна, що надїзджав з ринку, а за ним показали ся з далека списи сто кількадесяти молодців, очевидно готових до походу.

— На коні! — крикнув через сїни Богун на позіставших на подвірю семенів.

Всї кинули єя до коний Заґлоба вийшов перед браму і глянув уважно на молодого підполковника.

— Ідеш в похід? — запитав.

— Так.

А куди чорт провадить?

— На весїлэ.

Заґлоба приступив ся близше.

— Бій ся Бога, синку! Гетьман казав тобі стеречи міста, а ти і сам ідеш, і семенів береш з собою. Зломиш розказ. Ту

товпи черни чекають догідної хвилї лишень щоби кинутись на шляхту — погубиш місто і наразиш ся на гнів гетьмана.

— На погибель містови і гетьманови!

— Розходить ся о твою голову!

— На погибель і моїй голові.

Заґлоба побачив, що шкода говорити з Козаком. Затяв ся, і хочби себе і других мав погубити, мусїв свого доказати. Заґлоба додумав ся, куди мав похід рушити, але сам не знав, що з собою почати: їхати з Богуном, чи лишити ся? Їхати було небезпечно, бо значило те саме, що вмішати ся в грізнім, воєннім часї в авантурничу кримінальну справу. А лишити ся? Чернь дїйсно лишень чекала вісти з Сїчи, хвилї гасла до різнї, а можеби навіть і не чекала, колиби не тисяча семенів Богуна і єго велика повага на Українї. Міг вправдї пан Заґлоба схоронити ся і до обозу гетьманів, але мав свої причини, що не хотїв сего робити. Чи був се який вирок за убийство, чи якийсь манкамент в книжках, знав тїльки він сам, досить, що не хотїв в очи лїзти. Жаль єму було покидати Чигирин. Так єму було добре, так ту нїхто про нїщо не питав, так вже пан Заґлоба зжив ся зі всїма, і зі шляхтою, і зі старостинськими економами, і з козацькою старшиною. Правда, що старшина тепер розїхала ся, а шляхта сидїла тихо по кутах, боячи ся бурі, але прецї Богун був компаном над компанами. Пізнавши ся при шклянцї, збратали ся з Заґлобою відразу. Від тодї не бачено одного без другого. Козак сипав золотом за двох, шляхтич брехав за трох, і обом однаково неспокійним духам було добре з собою.

Коли отже тепер прийшло, або лишити ся в Чигиринї і іти під ніж черни, або їхати з Богуном, пан Заґлоба рішив ся на се друге.

— Колись такий десперат, — сказав — то поїду і я з тобою. Може ся придам, або погамую, як буде треба. Вже ми ся так допасували з собою як ґудз з петелькою, але я ся того всего не сподївав.

Богун не відповів нїчого. За пів години двіста семенів стануло в походовім порядку, Богун виїхав на чоло а з ним і пан Заґлоба. Рушили. Хлопи, стоячі купами на ринку, глядїли на

них з підлоба і шептали, вгадуючи де їдуть, і чи скоро вернуть.

Богун їхав мовчки, замкнений в собі, таэмничий, і понурий як ніч. Семени не питали де їх веде. За ним готові були іти хочби на край сьвіта.

Переправивши ся через Дніпро, виїхали на лубенський гостинець. Коні йшли чвалом, підбиваючи тумани куряви, але що день був душний, сухий, то незадовго покрили ся піною. Звільнили стже в бігу і розтягнули ся на гостинци довгим, попереріваним пасмом. Богун висунув ся наперед, пан Заґлоба порівнав ся з ним хотячи зачати розмову.

Обличе молодого ватажка було спокійне, лишень малював ся на нім смертельний смуток. Неначе далечінь, в котрій топив зір там на північи за Кагамликом, біг коня і степовий воздух утихомирили в нім внутрішну бурю, котра зірвала ся по прочитаню листів, що віз Ржендзян.

— Жар іде з неба — сказав пан Заґлоба — аж солома в чоботах парить. І в полотняній кітли загорячо, бо зівсїм нема вітру. Богун, слухайно Богун!

Богун глянув своїми глубокими, чорними очима, якби збуджений зі сну.

— Вважай синку — говорив пан Заґлоба — щоби тебе не заїла мелянколія, котра як лиш вийде з печінки, до э її властиве пристановиско, і ударить до голови, то легко може і розум помішати. Не знав я, що з тебе такий романсовий кавалїр. Мусївэсь ся в маю уродити, а се э місяць Венери, в котрім э такий дивний воздух, що навіть тріска до тріски зачинаэ залицяти ся, а люди уроджені в тім місяци мають в костях більшу цікавість до жінок як другі, Однакож той виграэ, хто ся уміэ погамувати. Длятого раджу тобі, щоби ти ліпше занехав пімсти. До Курцевичів можеш мати слушну уразу, але чи се лиш одна дївка на сьвіті?

Богун, як колиби відповідаючи не Заґлобі, але власному жалеви, відпові сумно:

— Одна она зазуля, одна на сьвіті!

— А хочби і так було, то скоро она до другого кукаэ, то тобі нїчого з того. Справедливо говорять, що серце се охОтник, кОт-

рий служить під яким хоче прапором. Потім подумай, що се дівка великого роду, бо Курцевичі, як чую, виводять свій рід від князів... Височкі се пороги.

— До чорта мені ваші пороги, ваші перґаміни! — Ту підполковник ударив з цілої сили в рукоять шаблї. — От мені рід, ось мені право і перґамін, ось мені сьвіт і дружба! О зрадники! о вража кров проклята! Добрий вам був Козак, другом був і братом, до Криму з ними ходити, добро турецьке брати і ділити ся добичею. Эй голубили, і синком звали, і дівку прирекли, а тепер що? Прийшов шляхтич, вицацаний Ляшок, і от Козака, синка і друга відступили — душу видерли, серце видерли, другому доня, а ти хоч землю гризи, ти Козаче, терпи, терпи!...

Голос ватажка дрожав; затиснув зуби і почав пястуками бити ся в широкі груди, що аж ішов відгомін якби з під землї.

Настала хвиля мовчаня. Богун віддихав тяжко. На переміну біль і гнів рвали збсліїлу душу Козака. Заґлоба чекав доки не успокоїть ся.

— Що ти отже думаэш робити, нещасний юнаку? як собі поступиш?

— Як Козак по козацьки.

— Гм, вже виджу, що то буде. Але менньше з тим. Одно тобі лишень скажу, що се добра Вишневицьких і до Лубнів недалеко. Пан Скшетуский писав до сеї княгинї, щоби ся там з дівкою схоронила, се значить, що они э під княжою опікою, а князь э грізним львом...

— І хан лев, а я эму в горло влазив і огнем сьвітив в сліпаки!

— Що ти, шалена голово, хочеш князеви війну виповідати?

— Хмель і на гетьманів пірвав ся. Що мені ваш князь!

Пан Заґлоба став ся эще неспокійнїйшим.

— Тьфу! до дїдька. Та се попросту пахне бунтом. Віс армата, раптус пуеллэ і ребелїя (оружна сила, пірванэ дївчини і бунт), се ніби кат, шибениця і стричок. Добра шістка, можеш нею заїхати, як недалеко то високо. А Курцевичі будуть боронити ся.

— Тай що? Або мені погибель, або їм. От я душу би згубив

за них, за Курцевичів, они мені були брати, а стара княгиня мати, котрій я дивив ся в очи як пес! А як Василя зловили Татари, хто до Криму пішов? хто эго відбив? — я! Любив їх і служив їм як раб, бо думав, що тим собі дівчину вислужу. А они за се продали, продали мене, як раба, на злую долю і на нещастэ... Вигнали проч — так і піду, лишень вперед поклоню ся за хлїб і сіль, щом у них їв, по козацьки заплачу і піду, бо свою дорогу знаю.

— І де підеш, коли з князем зачепити ся, до Хмеля до обозу?

Богун не відповів нічого, вдарив коня нагайкою і полетїв наперед, а пан Заґлоба почав роздумувати, в які то тарапати попав ся. Не улягало сумнївови, що Богун задумав напасти на Курцевичів, пімстити свою кривду і забрати дівчину силоміць. І в тій справі бувби эму пан Заґлоба дотримав компанії. На Україні лучали ся такі справи часто, а часом навіть уходили плазом. Вправді, що коли напасник не був шляхтичем, то справа була більше замотана і небезпечна, але знов вимір справедливости проти Козака був дуже трудний, бо де эго було шукати і ловити? По провині утїкав в дикі степи, де не сягала людська рука — і тілько эго бачили; а коли вибухла війна, коли Татари напали на край, тоді винсвник знов випливав, бо тоді право спало. Так міг і Богун охоронити ся від одвічальности, а пан Заґлоба не потребував преці чинно эму помагати і брати на себе половину вини. Не бувби остаточно сего ніяк не зробив, бо хоч Богун був эго приятелем, то преці не випадало панови Заґлобі, шляхтичеви, входити в спілку з Козаком проти шляхти, тим більше, що знав пана Скшетуского і з ним пив.

Пан Заґлоба був не яким будь завадиякою, але эго завадияцтво мало певні границї. Гуляти по чигиринських корчмах з Богуном і иньшою козацькою старшиною, особливо за їх гроші — овшім, бо в виду козацької ґрози добре було таких людий мати приятелями. Пан Заґлоба дуже дбав о свою шкіру, що вже впрочім була не в однім місци вищерблена, — аж нараз спостеріг, що через сю приязнь заліз в велике болото. Бо було ясним, що эсли Богун пірве дївчину, наречену княжого поручника і любимця, то задере ся з князем, а тоді не лишить ся

эму їчого иньшого, як хиба утікати до Хмельницького і прилучити ся до бунту. На то клав пан Заґлоба що до своэї особи рішуче "вето" (не позволяю), бо зівсім не мав заміру прилучати ся до бунту для гарних Богунових очий, а до того бояв ся князя як огню.

— Тьфу! тьфу! — муркотів тепер до себе — крутив чортом за хвіст, а він тепер мною буде крутити і то за голову і певно вкрутить Нехай ясний грім вдарить в того підполковника з эго жіночим лицем а татарською рукою. Отсм ся вибрав на весілэ, чисте песэ весілэ, як мені Бог милий! Нехай Перун вибэ всїх Курцевичів і все бабство накупу! Що мені до них вони вже мені не потрібні. На кім ся змололо, а на мині ся скропить. І за що? чи то я хочу женити ся? Нехай дїдько женить ся, мені все одно. Що я маю до дїла з сею справою? Піду з Богуном, то мене Вишневецький зі шкіри обідре; піду від Богуна, то мене хлопи затовчуть, або і він сам, не чекаючи на других. Найгірше се братати ся з грубіянами. Добре мені так. Волївбим бути конем на котрім сиджу, ніж Заґлобою. Вийшовэм на козацького блазна. Вішавэм ся коло гультіпаки, той зівсім слушно виправлять мені шкіру на два боки.

Так роздумуючи, пан Заґлоба аж зіпрів, і попав в эще гірший гумор. Спека була велика, кінь ішов тяжко, бо довго застояв ся на стайни, а пан Заґлоба був грубим чоловіком. Мій Боже, щоби тепер дав щоби сидїти в холодку, в господї, при шклянці зимного пива, а не товчи ся по спеці і ґнати спаленим степом.

Хоч Богун наглив, то однак звільнив в бігу, бо жара була страшенна. Попасли трохи коні, а за той час Богун розмовляв з осаулами, очевидно давав їм розкази, що мають робити, бо дотепер не знали навіть, куди їдуть. До ух пана Заґлоби дійшли послїдні слова розказу:

— Чекати вистрілу!

— Добре, батьку!

Богун звернув ся нагло до него:

— Ти їдеш зі мною наперед?

— Я? — сказав Заґлоба з очевидно злим ґумором — я тебе так люблю, щом вже одну половину души для тебе випотив, чому-

бим не мав і другої випотити? Ми як контуш і підшпвка; маю надію, що нас чорти разом заберуть, що мені впрочім все одно, бо думаю, що і в пеклі не э горячійше.

— Їдьмо.

— На зломану голову.

Рушили вперед, а за ними незабаром і Козаки, але сї послідні їхали звільна, так, що незадовго лишили ся по заді, а в кінци зівсїм стратили ся з очий.

Богун з Заґлобою їхали мовчки побіч себе, оба задумані ґлубоко. Заґлоба шарпав вуси і було видно, що тяжко працюэ головою; може собі укладав, якимби способом вивинути ся з тих тарапатів. Хвилями муркотїв щось до себе то спозирав на Богуна, на котрого обличу малював ся на переміну то нестриманий гнїв, то смуток.

— Дивно, — думав собі Заґлоба — що такий красавець, а дївки не міг собі приэднати. Козак се правда, але знаменитий лицар і підполковник, що чи скорше, чи пізнїйше, эсли лишень не прилучить ся до бунту, буде нобілїтований (дістане шляхоцтво), що в прочім лишень від него самого залежить. А хоч і пан Скшетуский знаменитий лицар і вродливий, але з тим мальованим ватажком що до вроди не може рівнати ся. Гей возьмуть ся они за лоби як ся стрінуть, бо оба добрі забияки.

— Богун, а чи знаэш добре пана Скшетуского? — запитав нагло Заґлоба.

— Нї — відповів коротко ватажко.

— Тяжку будеш мати з ним росправу. Видів я його також, як собі двері отвирав Чаплїнським. Се силач, вміэ пити і вміэ бити.

Ватажко не відповідав — і знов оба віддали ся власним думкам і журбам, а лишень пан Заґлоба роздумуючи повтаряв від часу до часу: "Так, так, нема ради!" Минуло кілька годин. Сонце помандрувало десь ген на захід, до Чигирина; від сходу повівав холодний вітрець. Пан Заґлоба скинув рисїй ковпак, потягнув долонею по мокрій голові і повторив эще раз:

— Так, так, нема ради.

Богун пробудив ся неначе зі сну.

— Що ти сказав? — запитав.

— Кажу, що незадовго буде темно. Чи далеко эще?

— Недалеко.

За годину дійсно стало темно. Але вже віхали в лісистий яр; аж на кінци яру заблимало сьвітло.

— Се Розлоги — сказав нагло Богун.

— Так, брр! щось холодно в сім ярі.

Богун затримав коня.

— Чекай! — сказав.

Заґлоба глянув на очи ватажка, що мали сю прикмету, що сьвітили в ночи, горіли тепер як похідні.

Оба стояли довгий час непорушно на краю яру. Вкінци з далека дало ся чути порскане коний. Се Богунові Козаки надїздили звільна з глубини лїса.

Осаул надїхав по розкази, які эму Богун сказав шепотом до уха, по чім Козаки знов затримали ся.

— Їдьмо! — сказав Богун до Заґлоби.

За хвилю зарисували ся перед їх очима темні маси двірських будівель, шопи і колодязьні журавлї. В дворі було тихо. Пси не гавкали. Великий золотий місяць сьвітив над будинками. З саду доходив запах вишневого і яблоневого цьвіту, всюди було спокійно, ніч була так чудова, і дійсно лишень бракувало, щоби десь відізвав ся теорбан під вікнами гарної княжни.

В декотрих вікнах було эще світло.

Два їздці зблизило ся до брами.

— Хто там? — відозвав ся голос нічного сторожа.

— Не пізнаэш мене, Максиме?

— Се ваша милість, Слава Богу!

На віки віков. Отвирай. А що там у вас?

— Все добре. Ваша милість давно вже не були в Розлогах.

Завіси брами заскрипіли переразливо, міст спустив ся на фосу, і оба їздці віхали на майдан.

— А слухай Максиме, не замикай брами і не підноси мосту, бо зараз виїзджаю.

— То ваша милість так як по огонь?

— Так. Привяжи коні до палика.

XVIII.

Курцевичі эще не спали. Якраз вечеряли в тих сінях, виложених зброэю, що тягнули ся через цілу широкість дому, від майдану аж до саду з другої сторони. На вид Богуна і пана Заґлоби позривали ся на рівні ноги. На лици княгині відбило ся не лишень здивованэ, але і незадоволенэ а заразом перестрах. Молодих князів було лишень двох: Симеон і Миколай.

— Богун — сказала княгиня. — А ти ту що робиш?

— Приіхав поклонити ся вам, мати. А що не радісьте менї?

Радам тобі, рада, лишень дивую ся щось приїхав, бом чула, що в Чигиринї стоїш на сторожі. А кого нам Бот з тобою зіслав?

Се э пан Заґлоба, шляхтич, мій приятель.

— Радісьмо вашмосцї — сказала княгиня

— Мосця панї — відповів шляхтич. — Правда, що гість не в пору гірш Татарина, але і се правда, що хто хоче дістати ся до неба, той мусить подорожного в дім приняти, голодного накормити, прагнущого напоїти.

— Сідайте отже, їджте і пийте — говорила стара княгиня. — Дякуэмо, щосте загостили. Но, но, Богун, але я ся тебе не сподївала, хиба маэш до нас яку справу.

— Може і маю — сказав звільна ватажко.

— Яку? — запитала неспокійно княгиня.

— Прийде пора, поговоримо. Позвольте відпочати. Їду просто з Чигирина.

— То видно було тобі до нас пильно.

— А куди би менї мало бути пильно, як не до вас. А князївна-доня здорова?

— Здорова — сказала сухо княгиня.

— Хотївбим нею очи потїшити.

— Элена спить.

— То шкода. Бо я довго не забавлю.

— А куди їдеш?

— Війна, мати! нема часу. Леда хвиля гетьмани в поле вирядять, а жаль буде Запорожців бити. Мало то ми разів з ними їздили по добро турецьке — правда, князї? — по морю плавали, сіль і хліб разом їли, пили, гуляли, а тепер ми їм вороги.

Княгиня глянула бистро на Богуна. Через голову перейшла эї думка, що може Богун маэ замір прилучити ся до повстання і приїхав эї синів вибадати.

— А ти що думаэш робити? — запитала.

— Я, мати? а щож? тяжко своїх бити, але треба.

— Так і ми зробимо — відповів Симеон.

— Хмельницький зрадник! — додав молодий Миколай.

— На погибель зрадникам! — сказав Богун.

— Нехай їм кат сьвітить! — закінчив Заґлоба.

Богун знов почав говорити:

— Так то на сьвіті. Хто тобі нинї приятелем, завтра Юдою. Нікому не можна вірити на сьвітї.

— Лишень добрим людем — сказала княгиня.

— Певно, що добрим людям можна вірити. Для того то я вам вірю і люблю вас, бо ви добрі люди, не зрадники. . .

Було щось так дивного в голосї ватажка, що через хвилю запанувало глубоке мовчанэ. Пан Заґлоба дивив ся на княгиню і моргав своїм здоровим оком, а княгиня встромила свій зір на Богуна.

Сей говорив дальше:

— Війна не живить людий, але морить, длятого я хотів вас эще видїти, нїм вирушу. Хто знаэ, чи верну, а ви би мене жалували, бо ви мої друзї сердечні, не правда?

— Так нам Боже допоможи! знаэмо тебе від малого.

— Ти наш брат — додав Симеон.

— Ви князї, ви шляхта, а ви Козаком не гордили, в дім приняли і кревну доню обіцяли, бо ви знали, що для Козака без неї нї житя, нї бутя, так і змилували ся над Козаком.

— Нема про що говорити — сказала спішно княгиня.

— Ні мати, э про що говорити, бо ви мої добродії. Я просив сего ось ту шляхтича, мого приятеля, щоби мене взяв за сина і приняв до гербу, щоби вам не було встиду, що віддаэте кревнячку за Козака. На се пан Заґлоба згодив ся, і ми оба будемо старати ся о позволенэ сойму, а по війнї поклоню ся пану гетьманови великому, котрий э ласкавий для мене, щоби се попер, він же преці і Кречовському виробив нобілїтацию.

— Боже тобі допоможи! — сказала княгиня.

— Ви щирі люди і я вам дякую. Але перед війною хотївбим эще раз почути з ваших уст, що ви менї даэте доню і що дотримаэте слова. Слово шляхотське не дим — а ви преціньшляхта, ви князї.

Богун говорив повільним, урочистим голосом, але в його мові дрожала неначе грізьба, заповідаюча, що треба згодити ся на все, чого жадав.

Стара княгиня глянула на синів, они на ню, і через хвилю тревала мовчанка. Нагло сокіл, що сидїв на берлї під стїною, заквилив, хоч було эще далеко до рана, а за ним відізвали ся другі; великий беркут збудив ся, стріпав крилами і почав кракати.

Смоляки, що палили ся в грубах пригасли. В кімнатї потемнїло і стало якось понуро.

— Миколаю, поправ огонь! — сказала княгиня.

Молодий князь докинув скалок.

— Щож, прирікаэте? — запитав Богун.

— Мусимо спитати Элени.

— Нехай она говорить за себе. Прирікаэте?

— Прирікаэмо — сказала княгиня.

— Прирікаэмо — повторили князї.

Богун встав нагло і звернувши ся до Заґлоби, сказав сильним голосом:

— Мосцї Заґлобо! Поклони ся і ти о дївку, може і тобі приречуть.

— Що ти, Козаче, впив ся? — закликала княгиня.

Богун замість відповіди, витягнув лист Скшетуского і звернувши ся до Заґлоби, сказав:

— Читай!

Заґлоба взяв лист і почав читати серед глухої мовчанки.

Коли скінчив, Богун схрестив руки на грудях.

— Кому отже даэте дївку?

— Богун!

Голос підполковника був подібний до сичіня вужа.

— Зрадники, очайдухи, псявіри, Юди! . . .

— Гей, синки, до шабель! — крикнули княгиня.

Курцевичі скочили блискавкою до стїн і вхопили за збрую.

— Мосцї панове, спокійно! — закликав Заґлоба.

Але нім договорив, Богун вирвав пістолэт з за пояса і вистрілив.

— Эзус! — крикнув князь Симеон, поступив крок наперед, почав руками бити воздух і впав тяжко на землю.

— Служба, на поміч! — закликала розпучливо княгиня.

Але майже в тій хвили на подвірю зі сторони саду загреміли нові вистріли, двері і вікна вилетїли з лоскотом і кількадесять семенів влетїло до сїний.

— На погибель! — роздало ся з ріжних сторін.

На майданї відозвав ся дзвін на тревогу. Птаство в сїнях почало верещати; галас, стрілянина і крики заступили недавну тишину сонного двора.

Стара княгиня, виючи як вовчиця, кинула ся на тїло Симеона, що кидало ся в послїдних конвульсиях, але зараз двох семенів вхопило єї за волосє і відтягнуло на бік, а тимчасом молодий Миколай припертий в кутї сїний боронив ся зі встеклостию і львиною відвагою.

— Проч! — крикнув нагло Богун на окружаючих єго Козаків. — Проч! — повторив громовим голосом.

Козаки відступили ся. Думали, що підполковник хоче спасти житє молодця. Але Богун з шаблею в руцї сам кинув ся на князя.

Розпочала ся страшна поєдинча борба, на котру княгиня, тримана за волосє чотирома желїзними руками, дивила ся горіючими очима, з отвертими устами. Молодий князь звалив ся як буря на Козака, котрий, подаючи ся звільна назад, вивів єго на середину сїний. Наг-

ло присів, відбив сильний удар і з оборони перейшов до атаку.

Козаки, затримавши віддих в грудях, поспускали шаблї в долину і стояли як повкопувані, слїдячи очима хід борби.

Серед тишини було чути лишень тяжкий віддих борючих ся і свист або острий звук ударяючих о себе мечів.

Через хвилю здавало ся, що Богун улягне під напором страшної сили і завзятости молодого князя, бо знов почав подавати ся і заслоняти . . Єго лице витягнуло-ся, неначе від умученя. Миколай подвоїв удари, з підлологи підняла ся курява і прислонила борючих ся мовби мракою, але мимо того добачили семени, що кров спливає по лици підполковника.

Нагло Богун подав ся в бік, вістрє князя потрафило в порожнечу, Миколай захитав ся від розмаху і похилив ся наперед, а в тій самій хвилї Богун рубнув єго в карк так страшно, що князь звалив ся неначе ражений громом.

Радісні оклики Козаків помішали ся з нелюдським вереском княгинї. Здавало ся що від вересків завалить ся стеля. Борба була скінчена. Семени кинули ся на збрую, порозвішувану по стїнах і почали еї здирати. Богун позволяв на все. Стояв він у дверях, що провадили до кімнат Єлени, заступаючи собою дорогу, і тяжко дихав від умученя. Єго лице було блїде і окровавлене, бо два рази вістрє князя діткнуло єго голови. Дивив ся блудним зором на трупи Миколая і Симеона, то знов на посинїле обличе княгинї, котру семени, тримаючи за волосє, притискали колїнами до землї, бо рвала ся з їх рук до трупів дїтий.

Верески і замішанє змагали ся в сїнях щораз більше Семени тягнули на посторонках челядь Курцевичів і мордували еї без милосердя. Підлога була злита кровію і завалена трупами, сїни заповнені димом від вистрілів; стіни

були обдерті, навіть птаство побите.

Нагло двері, під котрими стояв Богун, отворили ся наостіж. Підполковник обернув ся і станув нагло.

В дверех вказав ся сліпий Василь, а коло него Єлена, вбрана в білу нагортку, сама бліда як нагортка, з розширеними від перестраху очима, з отвертими устами.

Василь ніс хрест, котрий тримав перед головою обома долонями. Серед замішаня, що панувало в сінях, серед трупів, калуж крови, блиску шабель і розгорілих очий, дивно, як урочисто виглядала ся висока, вимарніла стать з сивіючим вже волосом і чорними ямами замість очий. Сказавбись: дух, або труп, що скинув смертне покривало і приходить карати злочин.

Крики замовкли. Перестрашені семени подали ся в зад; тишину перервав спокійний але зболїлий голос князя:

— Во імя Отца, і Спаса, і Духа, і Сьвятої Пречистої! Мужі, що приходите з далеких сторін, що приходите в імя Боже?

— Бо сказано: Блажен муж в дорозї, що ідучи, голосить слово Боже.

— А ви, чи добру новину несете? Чи єсьте апостолами?

Смертельна тишина запанувала по словах Василя, а він звернув ся звільна з хрестом в одну сторону, відтак в другу, і говорив дальше:

— Горе вам, братя, бо котрі для зиску або мести війну чинять, будуть осуджені на віки... Молїм сз щобисьмо зазнали милосердия. Горе вам, братя, горе менї! О! о! о!

Зойк вирвав ся з грудий князя.

— Господи помилуй! — відізвали ся глухі голоси семенів, котрі під впливом неописаного страху почали хреститися побожно.

Нагло дав ся чути дикий, переразливий голос княгині:

— Василю! Василю!...

Було в єї голосї щось так роздираючого, неначеби се був послїдний голос перерваного житя. І дійсно давлячі

єї колїнами семени почули, що вже не силує ся вирвати з їх рук.

Князь дрогнув, але сейчас заставив ся хрестом від сторони, звідки доходив голос, і відповів.

— Душе осуджена, що кличеш з глубини, горе тобі!

— Господи помилуй! — повторили семени.

— До мене, семени! — закликав в тій хвилї Богун і захитав ся на ногах.

— Батьку! ти ранений?

— Так! Але се нїчого! Кров менї зійшла. Гей, хлопцї! стережіть менї сеї донї, як ока в голові. Окружити дім, нїкого не випускати... Князївно...

Не міг більше говорити, губи єму побілїли, а очи зайшли туманом.

— Занести отамана до кімнат! — закликав Заґлоба, що вилїзши з якогось кута, зявив ся нагло при Богунови. — Се нїчого, се нїчого, — говорив, обмацавши палцями рани. — Завтра буде здоровий. Вже я ся ним займу. Злагодьте хлїба з павутинєм. Ви, хлопцї, ідїть до чорта погуляти з дївками в челядній хатї, бо ту вас не треба, а двох нехай перенесе отамана. Беріть єго. Ось так Забирайтеж ся до лиха, чого стоїте? Дому пильнувати — я сам буду доглядати отамана.

Двох семенів понесло Богуна до примежної кімнати, а решта вийшла з сїний.

Заґлоба зблизив ся до Єлени, і сильно моргаючи оком, сказав скоро та тихо:

— Я приятель пана Скшетуского, не бій ся. Відпровадь лишень спати свого пророка і чекай на мене.

Сказавши се, відійшов до кімнати, де двох осаулів поклало Богуна на турецькій софі. Сейчас вислав їх по хлїб і павутинє, а коли єму се принесено, заняв ся перевязуванєм ран молодого отамана з великою умілостию, яку тодї посїдав кождий шляхтич, набираючи хоч не хоч вправи від склиюваня лобів порозбиваних в поєдинках, або на соймиках.

— А скажіть там семенам, — відізвав ся до осаулів — що отаман буде здоровий як риба, нехай там ним не журять ся. Обірвав то обірвав, але добре списав ся і завтра єго весілє, хоч і без попа. Єсли в дворі є пивничка, то можете собі позволити. От, вже і рани поперевязувані. Ідїть же тепер, щоби отаман мав спокій.

Осаули пустили ся до дверий.

— А не випийте там цілої пивниці! — сказав єще пан Заґлоба.

І усївши у головах підполковника, вдивляв ся в него уважно.

— Но, чорт тебе не возьме від тих ран, хоч дістав-єсь добре. Зо два дни не рушиш анї рукою анї ногою — муркотів сам до себе, дивлячи ся на бліде лице і замкнені очи Козака. — Шабля не хотїла видно зробити кривди катови, бо ти до него належиш і від него не вивинеш ся. Коли тебе повісять, то дїдько зробить собі з тебе ляльку для своїх дїтий, бось красавець. Нї, братчику, пєш ти добре, але зі мною довше не будеш пити. Шукай собі компанії межи гицлями, бо бачу, що любиш дусити, але я не буду з тобою шляхотських домів по ночах нападати. Нехай тобі кат сьвітить, нехай тобі сьвітить!

Богун зойкнув з тиха.

— О, стогни! о, вздихай! Завтра будеш єще лїпше зітхати. Зажди лишень, татарська душе, княжни тобі ся захотїло? Ба! не дивую ся тобі: дївка - специял; але коли ти єго скоштуєш, то нехай мій дотеп пси з'їдять. Перше менї волосє на долони виросте...

Гамір помішаних голосів дійшов від майдану до ух пана Заґлоби.

— Ага, певно вже ся дібрали до пивниці — промуркотїв. — Піпєте ся як барани, щоби ся вам добре спало; вже я буду чувати за вас всїх, хоч не знаю, чи будете завтра тому раді.

Сказавши се, встав, щоби подивити ся, чи дійсно

молодці познакомили ся вже з княжою пивницею, і вступив на сам перед до сіний. Сіни виглядали страшно. На середині лежали скріплі вже тїла Симеона і Миколая, а в кутї труп княгинї, в сидячій, скуленій поставі, так як єї придавили колїна семенів. Очи єї були отворені, зуби вишкірені. Огонь, що горів в грубах, наповняв цїлї сїни млавим світлом, що дрожало по калужах крови; впрочім панувала темрява. Пан Заґлоба зблизив ся до княгинї, щоби подивити ся, чи єще не дихає, і положив руку на єї лици, але лице було вже холодне — отже вийшов скоро на майдан, бо єго в тій кімнатї страх збирав. На майданї семени розпочали вже гулятику.

Огнї були вже порозпалювані, а при їх блиску побапан Заґлоба стоячі бочки меду, вина і горівки, з повідбиваними днами. Семени черпали з них як зі студнї, і і пили на смерть. Иньші, загріті вже напитком, вганяли ся за молодицями з челядної, з котрих однї, перестрашені, виривали ся або утїкали на осліп скачучи через огонь, другі серед вибухів сьміху і віресків позволяли хапати ся і тягнути до бочок або до огнищ, при котрих таньцьовано козака. Молодцї йшли присюди, перед ними крутили ся дївчата, то посуваючи ся на перед, то знов подаючи ся в зад перед скорими рухами танцюристів. Приглядаючі ся били в бляшані півкватирки, або сьпівали. Крики "уга"! роздавали ся щораз голоснійше при втурі песього гавкоту, іржаня коний і реву волів, які різано на вечеру. Подальше доокола огнища було видно хлопів з Розлогів, "підсусїдків", що на відголос стрілів і криків позбігали ся гуртами з села, щоби подивити ся, що ся діє. Не думали они боронити князїв бо Курцевичів в селї ненавиджено, дивили ся лишень отже на розбавлених семенів, поштуркуючи себе ліктями, шепчучи межи собою і зближаючи ся що раз більше до бочок з горівкою і медом. Гулятика ставала щораз крикливійша; молодцї не черпали вже з бочок бляшанками, але саджали голови в бочки і пили; танцюючі дївчата обливано го-

рівкою і медом; лиця були порозпалювані, з чуприн курило ся декотрі заточували ся вже на ногах. Пан Заґлоба вийшов на ґанок, кинув оком на пючих, відтак уважно вдивив ся в небо.

— Погода, але темно! — промуркотів. — Як місяць зайде, то хоч очи вибери...

Сказавши се, зійшов звільна до бочок і до напиваючих ся молодців.

— А дальше хлопці! — закликав — а дальше, не жалуйте собі! Гайда! Зуби вам не будуть терпнути. Дурень той, що ся сегодня не впє за здоровлє отамана. Дальше до бочок! у-га!

— У-га! — закричали радісно семени.

Заґлоба розглянув ся на всї сторони.

— О сякі такі сини, нездари, очайдухи! – крикнув нагло — то самі пєте як здорожені конї, а там тим, що тримають варту коло дому, нїщо? Гей там зараз менї їх змінитя!

Розказ сповнено безпроволочно, і в одній хвилї кільканайцять пяних молодців кинуло ся, щоби заступити вартівників, що до тепер не брали участи в гулятиці. Сї надбігли сейчас, з легкою до зрозуміня скоростию.

— Гайда, гайда! — закликав Заґлоба, показуючи на бочки з напитками.

— Дякуємо, пане! — відповіли, наповняючи бляшанки.

— За годину і там тих змінити!

— Слухаю! — відповів осаул.

Семенам виглядало зівсім на природну річ, що в заступстві Богуна обняв команду пан Заґлоба. Таке вже не раз лучало ся і молодцї бували тому радї, бо шляхтич позволяв їм завсїгди на все.

Вартівники почали отже пити разом з другими, а пан Заґлоба зайшов собі знов у бесїду з хлопами з Розлогів.

—Хлопе! — питав старого “підсусїдка” — а далеко звідси до Лубнів?

— Ой далеко, пане! — відповів хлоп.

— На рано можнаби станути?

— Ой, не стане, пане!

— А на полудне?

— На полудне скорше.

— А куди треба їхати?

— Просто до гостинця.

— То є гостинець?

— Князь Ярема казав, щоби був то і є.

Пан Заґлоба говорив умисно дуже голосно, щоби серед криків і галасу також і дехто з семенів міг его почути.

— Дайте і їм горівки, — сказав до молодців, показуючи на хлопів, — але перше дайте мені меду, бо холодно.

Оден з семенів набрав з бочки ґарцову бляшанку трійняку і подав его на шапці панови Заґлобі.

Шляхтич взяв осторожно в обі руки, щоби плин не розлив ся, приложив ґарцівку до вусів і перехиливши голову в зад, почав пити поволи але без віддиху.

Пив, пив, — аж молодці почали дивувати ся.

— Бачив ти? — шептали оден до другого — трястя его мордувало!

Тимчасом голова пана Заґлоби перехиляла ся звільна в зад, аж вкінци перехилила ся дочиста, і він віднявши ґарцівку від почервонїлого лиця, надув губи, підніс брови і говорив немовби сам до себе:

— Ой! зівсїм не злий, вистоялий. Зараз видно, що не злий. Шкода такого меду на ваші хамські горла. Добраби для вас була і брага. Моцний мід, моцний; чую, що менї полекшало і щом ся трохи потїшив.

І справдї полекшало пану Заґлобі, в голові єму пояснїло, набрав відваги, і було очевидним, що его кров, підлита медом, утворила знаменитий плин, про котрий він сам говорив, що від него по цїлім тїлї розходить ся хоробрість і відвага.

Кивнув Козакам рукою, що можуть дальше пити і від

вернувши ся, перейшов повільним кроком ціле подвірє, оглянув уважно всї закутки, перейшов міст на фосї і завернув ся коло частоколу, щоби подивити ся, чи варта добре стереже дому.

Перший вартівник спав; так само другий, третий і четвертий. Були потомлені дорогою, а до того прийшли вже пяні на варту і відразу позасипляли.

— Мігбим еще і котрого з них викрасти, щоби мати опісля послугача — промуркотїв пан Заґлоба.

Сказавши се, вернув просто до двора, війшов знов до зловіщих сїний, заглянув до Богуна, а видячи, що ватажко не дає знаку житя, цофнув ся до дверий Єлени і отворивши їх з тиха війшов до кімнати, з котрої доходив гамір немов молитви.

Властиво була се кімната князя Василя, однак Єлена була коло князя, бо чула ся при нїм безпечнїйшою. Слїпий Василь клячав перед образом Сьвятої Пречистої, перед котрим горіла лямпка, а Єлена коло него; обоє голосно молили ся. Побачивши пана Заґлобу звернула на него перелякані очи. Заґлоба положив палець на устах.

—Мосця панно, — сказав — я є приятелем пана Скшетуского.

—Ратуй! — відповіла Єлена.

— Тому я і сюди прийшов; здай ся на мене.

— Що маю робити?

— Треба утїкати, поки сей чорт лежить без притомности.

— Що маю робити?

— Перебери ся в мужеський убір і як запукаю до дверий, вийди.

Єлена вагувала ся. Недовірє заблиснуло в єї очех.

— Маюж вацьпанови вірити?

— А що маєш лїпшого?

— Правда, правда. —Але присягни менї, що не зрадиш.

— Розум вацьпаннї помішав ся. Але коли хочеш, при-

сягну: Так нехай менї допоможе Бог і сьвятий хрест! Ту твоя згуба, ратунок в утечи.

— Так є, так є.

— Вдягни чим скорше мужеський убір і чекай.

— А Василь?

— Який Василь?

— Мій обожеволїлий брат — сказала Єлена.

— Тобі грозить згуба, не єму — відповів Заґлоба. — Єсли він обожеволїлий то він для Козаків сьвятий. Яж сам видів, що мають єго за пророка.

— Так є, Богунови він нїчого не завинив.

— Мусимо єго лишити, инакше згинемо — і пан Скшетуский з нами. Спіши ся вацьпанна.

З тими словами пан Заґлоба опустив кімнату і удав ся просто до Богуна.

Підполковник був блїдий і ослаблений, але очи мав отворені.

— Лїпше тобі? — запитав Заґлоба.

Богун хотів відповісти але не міг.

— Не можеш говорити?

Богун порушив головою на знак, що не може, але в тій самій хвилї біль проявив ся на єго лици. Очевидно, що від порушеня заболїли єго рани.

— То і кричатибись не міг?

Богун лишень дав знати очима, що нї.

— Анї ся рушити?

Такий самий знак.

— То єще лїпше, бо не будеш анї говорити, анї кричати, анї ся рухати, а я тим часом доїду до Лубнів. Єсли я тобі еї не здмухну, то позволю ся старій бабі змолоти на жорнах на осипку. Якто, лайдаку? думаєш, що менї не досить твоєї компанії, що я буду довше заходити собі з хамом? О небоже, ти думав, що про твоє вино, твої кости, і твої хлопські залицянки я буду розбивати і піду з тобою до бунту? Нї, нїчо з того, мій коханий.

В міру як пан Заґлоба говорив, чорні очи ватажка отвирали ся все ширше і ширше. Чи се єму снить ся, чи се було на яві, чи може жарти пана Заґлоби?

А пан Заґлоба говорив дальше:

— Чого сліпаки витріщуєш як кіт на солонину? Чи думаєш, що сего не зроблю? Може скажеш кому кланяти ся в Лубнах? Може тобі цирулика звідтам прислати, а може ката у князя замовити.

Бліде обличе ватажка стало страшне. Зрозумів, що Заґлоба не жартує; з очий стріляли єму блискавиці розпуки і встеклости, на лице вдарила полумінь. Одно над людське з'усилє — підніс ся і з уст вирвав ся єму оклик.

— Гей, семен...

Не докінчив, бо пан Заґлоба швидко як блискавка закинув єму на голову єго власний жупан, і в одній хвилї окрутив єї цілковито; потім звалив єго навзнак.

Не кричи, бо се тобі зашкодить — говорив зтиха, сапаючи сильно. — Моглаби тебе завтра голова розболїти, тому як добрий приятель, мушу тебе доглянути. Так, так, буде тобі тепло і смачно заснеш, тай горла не перекричиш. А щобись не позривав собі перевязок, то руки тобі звяжу, а все те з приязни, щобись мене з вдячностию згадував.

Сказавши се, звязав ременем руки Козака, затягнув добре ґудз, а другим, своїм власним, звязав єму ноги. Богун нїчого вже не чув, бо зімлїв.

— Хорому належить лежати спокійно, — говорив — щоби горячка не била до голови, бо від сего приходить помішанє. Но, бувай здоров; мігбим тебе ножем пхнути, що може лїпше вийшло би менї на користь, але менї встид по хлопськи мордувати. Що иншого, як ся до рана затхнеш, бо то вже не одній свини лучило ся. Бувай здоров і не забувай на мене. Може ся коли зустрінемо, але єсли я буду о се старати ся, то нехай з мене скіру здеруть і пороблять з неї підхвостя.

Сказавши се, вийшов пан Заґлоба до сіний, пригасив

огонь в грубах і запукав до Василевої кімнати.

Струнка стать висунула ся сейчас з неї.

— Чи се вацьпанна? — спитав Заґлоба.

— Се я.

— Ходиж, щобисьмо ся лишень до коний дібрали. Але вони там всї пяні, ніч темна. Нїм ся побудять, будемо далеко! Осторожно, ту князї лежать!

— В імя Отца і Сина — шептала Єлена.

XIX

Двох їздців їхало тихо і поволи через лїсистий яр, що притикав до двора в Розлогах. Ніч зробила ся дуже темна, бо місяць зайшов давно, а до того овид закрили хмари. В ярі не було видно на три кроки наперед коний, котрі спотикали ся що кілька кроків о коріня дерев, що йшли в поперик дороги. Їхали довгий час з найбільшою осторожностию, і доперва коли завиділи вже конець яру і відкритий степ, осьвічений трохи сїрим відблеском хмар, оден з їздців шепнув:

— Гонїм!

Пігнали як дві стріли, випущені з татарських луків, і лишень кінський тупіт біг за ними. Здавало ся, що темний степ утїкав з під кінських копит. Поодинокі дуби, що стояли денеде при гостинци, мигали як привиди, і летїли так довго, без відпочинку і віддиху аж доки конї не постулювали ух і не почали хропіти від умученя; їх біг став ся тяжкий і повілнїйший.

— Нема ради, треба звільнити конї — сказав грубший їздець.

А саме вже і досьвіт почав зганяти ніч зі степу. Щораз більші простори виринали з тїни, маячіли ся блїдо степові будаки, далекі дерева, могили; воздух насякав

щораз більше сьвітлом. Сиваві проблиски розсьвітили і лиця їздців.

Були се пан Заґлоба і Єлена.

— Нема ради, треба звільнити коні — повторив пан Заґлоба. — Вчера прийшли з Чигирина до Розлогів без віддиху. Довго так не витримають, а бою ся, щоби не попадали. Якже вацьпанна чуєш ся?

Ту пан Заґлоба глянув на свою товаришку і не чекаючи на відповідь, закликав:

— Позвольже мені вацьпанна при дни обдивити ся. Го, го! чи сей убір з братів? нема що сказати: дуже гарний козачок з вацьпанни. Єщем такого служки не мав, відколи жию — але думаю, що пан Скшетуский мені єго відбере. А се що? О на Бога, сховай вацьпанна се волосє, бо кождий відразу пізнає, що се не хлопець.

Дійсно по плечах Єлени спливало струєю буйне, чорне волосє, розвязане через скору їзду і нічну вогкість.

— Куди їдемо? — питала, завязуючи єго обома руками і намагаючи ся поховати під ковпачок.

— Куди очи несуть.

— То не до Лубнів?

На обличу Єлени відбив ся несупокій, а в бистрім погляді, яким глянула на пана Заґлобу, заблисло на ново розбуджене недовірє.

— Бачиш вацьпанна, маю я свій розум, і вір мені, що я все добре обдумав. А мій рахунок опирає ся на слідуючій мудрій засаді: не втікай в той бік, куди за тобою будуть шукати. Отже, єсли за нами гонять в тій хвилї, то гонять в сторону Лубнів, бо я вчера голосно розпитував ся о дорогу а до того заповів Богунови на відїзднім, що будемо тамтуди втікати. Тому втікаємо до Черкасів. Єсли за нами зачнуть гонити, то не скоро, бо аж тодї, коли ся переконають, що нас нема на лубенській дорозї, а се забере їм зо два дни часу. Тимчасом ми будемо в Черкасах, де тепер стоїть дві польські хоругви пана Лївніцкого і Рудоміни, а в Корсуни

ціла гетьманська сила. Розумієш вацьпанна?

— Розумію, і доки буду жити, буду вдячна для вацьпана. Не знаю хто ти є, звідки взяв ся в Розлогах, але думаю, що се тебе Бог зіслав на мою оборону і ратунок, бо булабим скорше ножем пробила ся, ніжбим мала іти в руки сего розбишаки.

— Смок се, і сильно завзятий на вацьпанни невинність.

— Що я єму нещаслива завинила, що мене переслідує? Зналам єго від давна і від давна єго зненавиділа; віддавна збуджував в мені лишень страх. Чи се я одна на сьвіті, що мене полюбив, що через мене проляв стілько крови, що помордував мені братів? Боже, коли собі нагадаю, то кров в мені стигне. Що я пічну? де я ся перед ним сховаю? Вацьпан не дивуй ся моїм наріканям, бом нещаслива, бо мені і встид сеї любови, бо сто разів волїлабим смерть.

Лиця Єлени запалїли ся полумінию, і по них покотили сї дві слези, витиснені гнівом, погордою і болем.

— Не буду перечити, — сказав Заґлоба, — що велике нещастє стрінуло ваш дім, але мушу вацьпаннї сказати, що твої кревняки по части самі собі винні. Не треба було обіцяти Козакови твоєї руки, а опісля єго зраджувати, бо як се виявило ся, то він так розсердив ся, що не помогла навіть моя персвазия. Жаль менї також твоїх побитих братів, особливо сего наймолодшого, бож се був майже дїтвак, але зараз було знати, що виросте на великого кавалєра.

Єлена почала плакати.

— Не добре, щоби вацьпанна плакала в тім уборі, котрий тепер носиш, повтирай отже слези і скажи собі, що се була Божа воля. А Бог вже покарає убійника, який і так вже є покараний, бо надармо проляв кров, і стратив вацьпанну, щось прецї була головною цїлию єго шалу.

Тут пан Заґлоба замовк, а по хвили сказав знов:

— Ей давжеби він мені, дав, милий Боже! Колиби лишень дістав мене в свої руки. Виправив би мені шкіру на капуз. Вацьпанна не знаєш, що я вже в Галаті від турків отримав мученичу пальму, але вже маю досить і другої не бажаю і для того втікаю не до Лубнів, а до Черкасів. Добреби було схоронити ся у князя, але нужби здогонили? Чулась вацьпанна, що колим відвязував коні від палика, то Богунів служка пробудив ся. А нуж счинив алярм? Годіби сейчас були готові до погоні і зловилиби нас за годину — вони там мають князівські непомучені коні, а я не мав часу вибирати. Бестия се дика той Богун, кажу вацьпанні. Такєм єго собі збридив, що волївбим чорта зобачити, чим єго.

— Нехай нас Бог боронить від єго рук!

— Сам він себе згубив. Против розказу гетьмана опустив Чигирин, і задер ся з князем. Не лишає ся єму нічого иньшого, хиба утїкати до Хмельницького. Але спустить він ніс, як Хмельницький буде побитий, що вже могло ся стати. Ржендзян стрінув за Кременчуком війска, що плили під проводом Барабаша і Кречовського на Хмеля, а крім сего пан Стефан Потоцький рушив сушею з гусариєю; але Ржендзян пересидів в Кременчуку через десять днів, чекаючи на направу чайки, отже нїм доїхав до Чигирина, то вже мусїла бути битва. Кождої хвилі сподївалисьмо ся вістий.

— То Ржендзян привіз листи з Кодака? — питала Єлена.

— Так: були листи від пана Скшетуського до княгині і до вацьпанни, але Богун їх переняв і з них про все довідав ся, отже зараз розтяв Ржендзяна і пустив ся мстити ся на Курцевичах.

— Нещасний хлопчина! Через мене се пролив він свою кров.

— Не жури ся вацьпанна. Будеш жити.

— Коли се стало ся?

— Вчера рано. Богунови забити чоловіка, то так як

иньшому випити чарку. А так ревів по прочитаню листів, що цілий Чигирин тряс ся.

Розмова перервала ся на хвилю. Розвиднїло ся вже дочиста. Рожева зоря, вбрана ясним золотом, опалями і пурпурою, горіла на східнім скраю неба. Воздух був частий і сьвіжий; конї почали весело порскати.

— Но ідьмо з Богом, тай скоро. Шкапи відпочали; а ми не маємо часу до страченя — сказав пан Заґлоба.

Пустили ся знов чвалом і летїли з пів милї без відпочинку; нагло на против них показав ся якийсь темний пункт, котрий наближав ся з надзвичайною скоростию.

— Що се може бути? — сказав пан Заґлоба. — Звільнім трохи. Се чоловік на кони.

Дійсно якийсь їздець зближав ся в повнім розгонї і похилений на кони, з головою схованою в кінській гриві, смагав єще нагайкою свого коня, що летїв майже не дотикаючи землї.

— Що се за чорт може бути і чого він так летить? Алежбо і летить! — сказав пан Заґлоба, добуваючи пістолет, щоби бути готовим на всякий случай.

Тим часом їздець зблизив ся вже на трийцять кроків.

— Стій! — гукнув пан Заґлоба вимірюючи пістолет. — Хто їде?

Їздець зіпняв коня і підніс ся на сідлї, але ледви глянув, як закликав:

— Пан Заґлоба?

— Плесневский старостинський слуга з Чигирина! А ти ту що робиш? Куди летиш?

— Мосцї пане! навертай і ти за мною. Нещастє! Гнїв Божий! Суд Божий!

— Що ся стало? Говори!

— Чигирин вже занятий Запорожцями. Хлопи ріжуть шляхту, конець сьвіта!

— Во імя Отца і Сина! Що говориш... Хмельницький...

— Пан Потоцкий побитий, пан Чарнецкий в неволи.

Татари ідуть з Козаками. Тугай-бей!

— А Барабаш і Кречовський?

— Барабаш згинув. Кречовський получив ся з Хмельницьким. Кривонос єще вчера в ночи пішов на ґетьманів, Хмельницький сегодня рано. Страшенна сила. Край в огни, хлопство всюди встає, кров ллє ся. Утїкай вацьпан!

Пан Заґлоба вибалушив очи, отворив рот і так ся здумів, що не міг слова промовити.

— Утікай вацьпан! — повторив Плєснєвский.

— Єзус Мария! — зойкнув пан Заґлоба.

— Єзус Мария! — повторила Єлена і розплакала ся.

— Утїкайте, бо нема часу.

— Де? Куда?

— До Лубнів.

— То ти там їдеш?

— Так є. До князя воєводи.

— А нехайже се лихо возьме! — закликав пан Заґлоба. — А гетьмани де?

— Під Корсунем. Але Кривонос вже певно бє ся з ними.

— Кривонос, чи Простонос, нехай єго зараза укусить! То там нема по що їхати?

— Лїзеш вацьпан львови в пащу, на певну згубу.

— А тебе хто вислав до Лубнів? Твій пан?

— Пан втїк з житєм, а мене вратував мій кум, що єго маю межи Запорожцями. Він менї і втечи поміг. До Лубнів їду сам на власну руку, бо і не знаю, куди схоронити ся.

— А оминай Розлоги, бо там Богун. Він також хоче пристати до по повстаня.

— Ох Боже! В Чигиринї говорили, що незадовго і на Заднїпровю хлопство повстане.

— Може бути, може бути! Їдь же в свою дорогу, куди ся тобі подобає, бо я маю досить думати про свою скіру.

— Так і зроблю! — сказав Плєснєвский і вдаривши ко-

ня нагайкою, поїхав.

— А оминай Розлоги! — крикнув єму на на дорогу Заґлоба. — Єсли стрінеш Богуна, то не говори, щось мене бачив, чуєш?

— Но! — сказав сказав Заґлоба — маєш бабо радість! Викручувавем ся сїном з ріжних оказий, але в таких том еще не був. З переду Хмельницький з заду Богун, і коли так річ має ся, то недавбим і зломаного шелюга анї за свій перед, анї за свій зад, анї за скіру. Правдоподібно зробивем дурницю, щом не втїкав з вацьпанною до Лубнів, але про се нема вже що говорити. Тьфу! тьфу! цїлий мій дотеп не варт тепер сего, щоби ним чоботи висмарувати. Що зробити? куда ся вдати? В цїлій Річи посполитій нема вже видно кута, деби чоловік міг зійти зі сьвіта своєю, а не дарованою смертию. Дякую за такі дарунки, нехай їх собі другі беруть.

— Мосцї пане! — сказала Єлена — знаю се, що мої два братя, Юрко і Федір, находять ся в Золотоноші; може від них дістанемо який поратунок.

— В Золотоноші? Заждино вацьпанна. Пізнав ся і я в Чигиринї з паном Унєржицким, що має під Золотоношею маєтности Кропивну і Чорнобій. Але то далеко звідси, дальше нїж до Черкасів. Щож робити? Коли нема кудаинде, то утїкаймо і там. Але треба буде з'їхати з гостинця; безпечнїйше перебирати ся степом і лїсами. Щоби так хоч на тиждень причаїти ся де, бодай би і в лїсах, може за той час гетьмани покінчать з Хмельницьким і буде погіднїйше на Україні.

— Не на се нас Бог вибавив з Богунових рук, щобисьмо мали згинути. Не трать вацьпан надії.

— Зажди вацьпанна. Якось дух знов в мене вступає. Бував я в ріжних оказиях. Колись вільним часом оповім вацьпаннї, що менї пригодило ся в Галатї — а з того вацьпанна зараз побачиш, що і тодї було зі мною круто, а прецї я своїм власним дотепом виратував ся з біди, хоч, як бачиш, борода менї посивіла. Але мусимо з'їха-

ти з гостинця. Скрути вацьпанна — так. Вацьпанна так поводиш конем як найзручнійший козачок. Трави високі, нічиє око нас не загляне.

І дійсно трави, в міру того як вїздили в степ, ставали щораз висші, так, що в кінци зівсїм в них потонули. Але коням було тяжко іти в тій заплентанинї тонших і грубших стебел, часами острих і колючих. За короткий час так помучили ся, що зівсїм поставали.

— Єсли хочемо, щоби нам ті конята служили довше — говорив пан Заґлоба, — то мусимо позсїдати і їх розсїдлати. Нехай трохи повикачують ся і підїдять собі, бо инакше не підуть дальше. Міркую собі, що незадовго доїдемо до Кагамлика. Радби я там вже бути; нема то як очерет; як ся сховаєш, то й сам чорт не знайде. Кобисьмо лишень не заблудили.

Сказавши се, зсїв з коня і порозсїдлував -конї і добув запаси поживи, в які ся не забув в Розлогах заосмотрити.

— Треба ся покріпити — сказав — бо дорога далека. Зробино вацьпанна який обіт до сьв. Рафаїла щобисьмо єї щасливо переїхали. Прецінь в Золотоноші є мала твердиня, і може в нїй стоїть яка залога. Плєснєвский говорив, що і на Заднїпровю хлопи бунтують ся. Гм! може бути, ту всюди нарід дуже скорий до бунту, але на Заднїпровю спочиває рука князя воєводи, а се тяжка рука! Богун має сильний карк, але коли на него спаде ся рука, то уґне ся до самої землї, що дай Боже, амінь. Їдж же вацьпанна.

Пан Заґлоба добув з за холяви ніж і подав Єленї відтак положив перед нею на чапраку волову печеню і хліб.

—Їдж же вацьпанна — сказав. — "Як в череві пусто, в голові горох з капустов..." А ми вже наварили гороху з капустою, бо показує ся, що лїпше було втїкати до Лубнів, але стало ся. Князь також певно рушить ся з війском до Днїпра, на поміч гетьманам. До-

жилисьмо страшних часів, бо домашна війна найгірше лихо зі всіх. Не буде кута для спокійних людий. Ліпше менї було зістати ксьондзом, до чогом мав покликанє, бом спокійний і повздержний чоловік, але доля зарядила инакше. Боже, Боже, бувбим собі тепер краківським канонїком і сьпівав бим ґодзїнки за вівтарем, бо маю красний голос. Але щож, ще з молоду подобав ся менї жіночий рід! Га! га! не повірилабись вацьпанна, що за красавець був з мене. А щом на котру глянув, то якби в ню грім вдарив. Коби менї так двайцять літ меньше, но, но, мавби ся пан Скшетуский... Дуже гарний козачок з вацьпанни... Не дивую ся молодим, що коло тебе забігають і беруть ся за чуби. Пан Скшетуский — також не абиякий забияка. Був я сьвідком, як Чаплїньский з ним зачепив ся, а він, правда що вже мав в голові, як не вхопить єго за лоб і — перепрашаючи вацьпанну — за гайдавери, як не гримне ним о двері, — то кажу вацьпаннї, що му всї кости повиходили зі ставів. Старий Зацьвілїховський оповідав менї також про нареченого вацьпанни, що з него великий лицар і що він є любимцем князя, але я і сам пізнав зараз, що се не аби який жовнїр з досьвідом понад свій вік... Стає горячо. Хоч менї мила компанїя вацьпанни, але давбим не знати що, щоби вже бути в Золотоноші. Виджу, що днями нам треба буде пересиджувати в травах, а їхати ночами. Не знаю лишень, чи вацьпанна витримаєш такі труди?

— Я здорова і витримаю всї труди. Можемо їхати, хочби і зараз.

— Зівсїм не жіноча вдача в вацьпанни. Конї викачали ся, отже їх зараз посїдлаю, щоби були готові на всякий випадок. Не буду ся чути безпечним, поки не побачу Кагамликових очеретів і корчів. Щобисьмо були не з'їздили з гостинця, тобисьмо були там близше до Чигирина наткнули ся на ріку, а в сїм місци буде до неї яка миля дороги. Що найменше я так думаю.

Переправимо ся зараз на другий берег. Мушу сказати вацьпанні, що дуже хоче ся мені спати. Вчерашної ночи несло мене лихо з Богуном до Розлогів, а нинішної назад з Розлогів відносить. Так мені хоче ся спати, що навіть стратив єм охоту до розмови, а хоч не маю звичаю мовчати, бо фільозофи кажуть, що кіт повинен ловити, а чоловік говорити, однак бачу, що мені якось язик гет злінивів. Перепрашаю вацьпанну, єсли ся здрімаю.

— Нема защо — відповіла Єлена.

Пан Заґлоба вправді без потреби обвиняв свій язик о лінивство, бо від самого досьвіта молов ним без перестанку, але дійсно хотіло ся єму спати. І як лишень повсїдали на коні почав зараз дрімати і возити жидів на сїдлї, доки вкінци не заснув на добре. Приспав єго труд і шум трав, розхилюваних кінськими грудьми. А Єлена віддала ся думкам, котрі як стада птахів перелїтали через єї голову. Дотепер події ішли по собі так скоро, що дївчина не вміла собі здати справи зі всего, що єї стрінуло. Напад, страшні сцени морду, страх, несподїваний ратунок і утеча — все те перевалило ся як буря одної ночи. А притім зайшло тілько незрозумілих річий! Хто був той, що єї ратував? Сказав єї вправді своє назвиско, але се назвиско ніяк не пояснювало причини єго поступку. Звідки взяв ся в Розлогах? Говорив що приїхав з Богуном, отже очевидно мусїв з ним тримати компанїю, був єго знакомим і приятелем. Але в такім разї, чому єї ратував, наражаючи ся на найбільшу небезпеку і страшну пімсту Козака? Щоби се зрозуміти, треба було добре знати пана Заґлобу і єго неспокійну голову разом з добрим серцем. А Єлена знала єго лишень всего шість годин. І той незнаний чоловік, з безличним лицем завадияки і пиячини, є єї спасителем. Колиби єго стрінула три дні тому назад, то взбудив би в нїй лишень відразу і недовіре, а тепер дивить ся на него, як на сво-

го доброго ангела і утікає з ним куда? До Золотоноші — або і деинде, він сам єще добре не знає. Що за зміна судьби! Вчера єще лягала до сну під спокійним, родинним дахом; сегодня находить ся серед степу, на кони, в мужеськім убраню, без дому і без притулку. За нею страшний ватажко, що чигає на єї честь і любов; перед нею пожежа хлопського бунту, домашна війна, всї єї засідки і небезпеки. А ціла надія на сего чоловіка. Ні! єще в кімсь, могучійшім від напасників, від воєн, мордів і пожеж.

Ту дівчина піднесла очи до неба:

— Ратуй же Ти мене, Боже великий і милосердний, — ратуй сироту, ратуй заблукану! Нехай буде Твоя воля, але нехай прийде Твоє милосердє!

А преці́нь вже прийшло милосердє, бо от вже зістала вирвана з найстрашнїйших рук і вратована незрозумілим Божим чудом. Небезпека не минула єще, але може і ратунок недалеко. Хто знає, де є сей котрого вибрала серцем? Мусїв вже вернути з Січи, може є де на тім самім степу? Буде єї шукати і віднайде, а тодї радість заступить слези і смуток; грози і тревоги проминуть ся — прийде спокій і втїха. Відважне чисте серце дївчини загоріло надією, і степ шумів вже солодко навкруги, а подув вітру, що колисав травами, приносив заразом солодші думки до єї голови. Не така она преці́нь сирота на сьвітї, коли при нїй оден дивний, незнакомий опікун — а другий знакомий і коханий, за журить ся про ню, не покине, приголубить раз на все. А се желїзний чоловік, сильний і могучійший від тих, що тепер на ню настають.

Степ шумів солодко, цьвіти пахнїли і упоювали, червоні головки будаків і білі перлини миколайків хиляли ся перед нею, неначеби в тім перебранім козачкови з довгими косами, білим личком і червоними губами, пізнавали посестру дївчину. Хиляли ся перед нею, неначеби хотїли сказати: “Не плач чорнобрива, ми також

на Божій опіці!" І щораз більший спокій находив на ню від степу. В думках затирали ся образи морду і погоні, натомість огортала її якась солодка неміч, сон почав склиювати її повіки, коні йшли вільно — рух її колисав. Заснула.

XX.

Збудило її гавкане собак. Отворивши очи, побачила одалік наперед себе великого тінистого дуба, загороду і колодязьний журавель. Зараз збудила свого товариша.

— Мосці пане, збуди ся вашмосць!

Заґлоба отворив очи.

— А се що?

— Не знаю.

— Заждино, вацьпанна. Се козацька зимівка.

— Так і мені здає ся.

— Певно ту чабани мешкають. Не дуже се мила компанія. Чого ті пси так відають, щоби їх вовки з'їли! Видно коні і людий коло загороди. Нема ради, треба заїхати, щоби за нами не гонили, як поминемо. Мусіла і вацьпанна здрімати ся.

— Так є.

— Раз, два, три, чотири осідлані коні і четверо людий під загородою. Но не велика сила. Так є се чабани. Щось живо говорять. Гей там, люди! а ходітьно сюди!

Сейчас підійшло чотирох чабанів. Були се дійсно конюхи, що літом пильнували коний на степах. Пан Заґлоба завважав від разу, що оден з них мав лишень шаблю і піщелю, а три иньші були узброєні в кінські щоки, попривязувані до дручків, але знав добре, що такі конюхи бувають дикі і дуже часто небезпечні для по-

дорожних.

І справді всї чотири, зблизивши ся, поглядали з під лоба на подорожних. На їх осмалених лицях не було найменшого слїду жичливости.

— Чого хочете? — питали не здіймаючи шапок.

— Слава Богу — сказав пан Заґлоба.

— Слава на віки. Чого хочете?

— А далеко до Сироватої?

— Не знаємо нїякої Сироватої.

— А ся зимівка як називає ся?

— Гусля.

— Дайте коням води.

— Нема води, висохла. А ви звідки їдете?

— З Кривої Руди.

— А куди?

— До Чигирина.

Чабани глянули одні на других.

Оден з них, чорний як жук і косоокий, почав вдивляти ся в пана Заґлобу, нарештї сказав:

— А чого ви з'їхали з дороги?

— Бо спека.

Косоокий положив руку на поводи пана Заґлоби.

— Злїзь но панку з коня. До Чигирина не маєш пощо їхати.

— А то чому? — спитав спокійно пан Заґлоба.

— А видиш ти сего молодця? — сказав косоокий показуючи на одного з чабанів. — Він з Чигирина приїхав. Там Ляхів ріжуть.

— А знаєш ти, хлопе, хто до Чигирина за нами їде?

— Хто такий?

— Князь Ярема!

Зухвалі облича чабанів спокірнїли в одній хвилї. Всї, неначе на команду повідкривали голови.

— А знаєте ви, хами, — говорив дальше Заґлоба, що Ляхи роблять з такими, що ріжуть? они таких вішають. А знаєте, кілько князь Ярема війска провадить?

А знаєте, що він звідси не дальше як пів милї? А що собачі душі? Теревенї будете менї плести? Так то ви нас ту приняли? студня вам висохла? Води для коний не маєте? А бузувіри! кобилячі діти! я вам покажу! я вам покажу!

— Не сердьте ся, пане! студня висохла. Ми самі їздили аж до Кагамлика поїти і воду для себе носимо.

— А харцизяки!

— Простїть, пане. Студня висохла. Скажете, то вам води привеземо.

— Обійде ся без вас, сам поїду з хлопцем. Де ту Кагамлик? — запитав грізно.

— Он там, вже не далеко — сказав косоокий, показуючи смугу корчів.

— А до гостинця, чи туди мушу вертати, чи можна доїхати берегом?

— Можна доїхати берегом, пане. Милю звідти скручує ріка до гостинця.

Хлопче, їдь на перед! — сказав пан Заґлоба звертаючись до Єлени.

Мнимий хлопець обернув на місци конем і поїхав.

— Слухати! — сказав пан Заґлоба, звертаючи ся до чабанів, — як ту приїде війско, то сказати, щом поїхав берегом до гостинця.

— Добре, пане.

Чверть години пізнїйше Заґлоба знов їхав побіч Єлени.

— Якраз в пору вигадав я їм князя воєводу — сказав, прижмуривши покрите більмом око. Будуть тепер сидїти цїлий день і ждати на війско. Лихорадка на них напала на саме княже імя.

— Бачу, що вацьпан маєш такий поворотний дотеп, що можеш вирятувати ся з кождої біди — сказала Єлена — і дякую Богу, що менї зіслав такого опікуна.

Шляхтичеви подобали ся сї слова, усьміхнув ся, пог-

ладив рукою бороду і сказав:

— А що? має Заґлоба голову на карку? Хитрий я як Одисей, і се мушу вацьпанні сказати, що колиби не ся хитрість, то вже давно круки би мене дзюбали. Але щож робити? треба ратувати ся! Вони скоро повірили в близкість князя, бо що правда, то він, чи нині, чи завтра з'явить ся в сих сторонах, з огненним мечем як архангел. Щоби так і Богуна де по дорозі здусив, то офірував бим ся іти босо аж до Ченстохови. А хочби ті чабани були і не повірили, то саме спімненє князя вистарчило би, щоби їх повстримати від напасти на наше здоровлє. Однак скажу вацьпанні, що їх зухвалість не ворожить для нас нічого доброго, бо се значить, що ту хлопство вже довідало ся про побіди Хмельницького і буде робити ся щораз більше зухвалим. Мусимо тепер тримати ся пусток, і не дуже до сіл заглядати, бо неДуже безпечно. Дайже Боже як найскорше князя воєводу, бо дісталисьмо ся в таку матню, що гіршої трудно і придумати.

Єлена знов затревожила ся і бажаючи добути з уст пана Заґлоби яке слово надії, сказала:

— Вже я тепер вірю, що вашмосць виратуєш себе і мене.

— Має ся розуміти — відповів старий хитрун, — від того голова, щоби думала про шкіру. А вацьпанну то я вже так полюбив, що буду так обставати, як за своєю дочкою. В тім лишень лихо, що правду сказати, самі не знаємо куди утікати, бо і та Золотоноша не дуже безпечна.

— Знаю се на певно, що братя у Золотоноші.

— В Золотоноші, або і деинде, бо могли виїхати, а до Розлогів певно не будуть вертати тою дорогою, котрою ми їдемо. Більше я числю на тамошну залогу. Коби так хоч з пів хоругви, або з пів реґименту в замку! Але от і Кагамлик. Тимчасом маємо бодай очерет під боком. Переправимо ся на другий бік і замість їха-

ти з бігом ріки до гостинця, поїдемо в гору, щоби змилити слід. Правда, що зблизимо ся до Розлогів, але не дуже. . .

— Зблизимо ся до Броварів, — сказала Єлена — через котрі їде ся до Золотоноші.

— То іще ліпше. Станьно вацьпанна.

Напоїли коні. Відтак пан Заґлоба лишивши Єлену добре сховану в хащах, поїхав шукати броду, який незадовго знайшов, бо находив ся лишень кількадесять кроків від місця, до котрого приїхали. Туди власне чабани переганяли коні на другий бік ріки, що була досить мілка, лишень береги були мало доступні, бо були зарослі і болотнисті. Переправивши ся на другий бік пустили ся скоро в гору ріки і їхали без віддиху аж до ночи. Дорога була тяжка, бо до Кагамлика вливало ся множество потоків, котрі розливали ся при уйстю і творили понекуди трясавиці і розтопели. Треба було що хвилї шукати бродів, або передирати ся через хащі. Конї помучили ся дуже і ледво волокли за собою ноги. Хвилями так западали ся, що Заґлобі здавало ся, що вже більше не вилїзуть. В кінци виїхали на високий сухий берег, порослий дубиною. Але вже була пізна ніч, а до того дуже темна. Дальша подорож була неможливою, бо на потемки можна було наїхати на трясавицю і згинути, отже пан Заґлоба постановив заждати до рана.

Розсїдлав конї, попутав і пустив на пасовиско, опісля назбирав листя, зробив з него постіль, застелив чапраками і накривши буркою сказав до Єлени:

— Лягай вацьпанна і спи, бо нема нїчого ліпшого до роботи. Роса вимиє очи, а се добре, а я також притулю голову до сїдла, бо вже костий не чую в собі. Огню не будемо розкладати, бо сьвітло моглоби нам ту єще яких чабанів спровадити. Ніч коротка, досьвіта поїдемо дальше. Спи вацьпанна спокійно. Наробилисьмо викрутасів як заяць, і хоч по простій дорозї не так дуже далеко заїхалисьмо, то однак позатиралисьмо слїди

за собою, що чорта з'їсть, хто нас буде шукати. Добраніч вацьпанні!

— Добраніч вацьпанови!

Стрункий козачок укляк і довго молив ся, підносячи очи до зьвізд, а пан Заґлоба взяв на плечі сїдло і відніс трохи одалїк, де собі був вибрав місце до спаня. Берег був високий і сухий, проте вільний від комарів і добрий на нічлїг. Густе листє дубів могло і від дощу захистити.

Єлена довго не могла заснути. Подїї послїдної ночи ставали живим образом перед нею, з темряви виринали облича помордованих: стрийни і братів. Здавало ся єї, що є разом з їх трупами замкнена в сїнях в Розлогах і що до ти сїний зараз війде Богун. Виділа єго блїде обличе і соболині чорні брови, стягнені болем, і очи звернені нанеї. Найшла на ню невисказана тревога... А нуж справдї серед сеї темряви, що єї окружає, узрить нагло направду двоє сьвітячих очий. . .

Місяць на хвилину виглянув з за хмар, побілив снопом сьвітла діброву і надав фантастичний вигляд пням і галузям. Диркачі відізвали ся по лугах, а перепелицї на степах; часом доходили якісь дивні, далекі голоси птахів, чи нічних зьвірять. Ближше прихали конї, що гризучи траву і скачучи в путах і віддалювали ся від сплячих. Але всї ті голоси успокоювали Єлену, бо розганяли фантастичні привиди і нагадували дійсність; говорили єї ,що ті сїни, що все ставали перед єї очима, і ті трупи кревних, і той блїдий Богун з пімстою в очех, — що се все злуда змислів, витвір страху і нїчого більше. Перед кількома днями думка про таку ніч, в пустини, переймилаби єї смертельним страхом. А сегодня, щоби ся успокоїти, мусїла собі нагадувати, що вона дійсно над Кагамликом, далеко від своєї дївочої кімнати.

Грали єї до сну диркачі і перепелицї, миготїли зьвізди, як вітер порушив галузєм, бренїли хрущі на дубовім листю — і вкінци заснула. Але ночи в пустинї мають

також свої несподіванки. Вже свитало, коли до єї ух дійшли з далека якісь страшні голоси, якесь харкотанє, витє, хропінє, пізнїйше квичінє, таке жалїбне і переразливе, що кров стяла ся в єї жилах. Зірвала ся на рівні ноги, вкрита зимним потом, перестрашена і не знаючи, що робити. Нагло перед нею мигнув Заґлоба, що летів без шапки в напрямі тих голосів, з пістолем в руцї. По хвилї роздав ся єго голос: "У-га! у-га! сїромаха!" — гукнув вистріл і все затихло. Єленї здавало ся, що чекає цїлі віки, в кінци однак, низше берега, почула знов Заґлобу:

— А щоби вас пси поїли! щоби вас зі шкіри обдерли! Щоби вас Жиди на ковнїрах носили!

В голосї Заґлоби пробивала ся правдива розпука.

— Мосцї пане, що ся стало? — питала дївчина.

— Вовки поїли конї.

— Єзус, Мария, оба?

— Одного з'їли, другого покалїчили, так, що і сто кроків не піде. Відійшли в ночи не дальше як на триста кроків, і вже по них.

— Щож тепер пічнемо?

— Що пічнемо? Повиструґуємо собі патики і повсїдаємо на них. Чи я знаю, що пічнемо? От, чиста десперация. Кажу вацьпаннї, що чорт очевидно на нас завзяв ся — і нема в тім нїчого дивного, бо мусить бути Богуновим приятелем, а може і кревним. Що пічнемо? Єсли я переміню ся в коня, тодї бодай вацьпанна будеш мати на чім їхати. Шельмою буду, єсли я коли був в подібних тарапатах.

— Підемо пішки...

— Добре то вацьпаннї, при твоїх двайцяти лїтах, але не менї, при моїй товщи, подорожувати хлопською модою. Хоч і се недобре говорю, бо ту леда хлоп має шкапу, а лишень пси ходять пішки. Чиста десперация, як менї Бог милий! А вжеж не будемо ту сидїти, тілько підемо, але коли зайдемо до тої Золотоношї, то не знаю. Утїкати навіть на кони недуже ми-

ла річ, а на піхоту, то вже остатна біда. Отже стало ся нам вже се, що найгіршого могло ся стати. Кульбаки мусимо лишити, а що до губи вложити, мусимо двигати на власних плечах.

— Не позволю я на се, щоби вацьпан сам двигав; чого буде треба, то і я понесу.

Заґлоба удобрухав ся, видячи таку завзятість дівчини.

— Моя мосця панно, — сказав — та я вже хибабим був Турком, або поганином, колибим на се позволив. Не до двиганя то ті біленькі ручки, не двиганя сї стрункі плечі. Як Бог позволить, то дам собі якось раду, тільки буду мусїв часто відпочивати, бом був занадто повздержний в їдї і напитках і тому маю короткий віддих. Візьмемо чапраки до спаня і трохи поживи, а впрочім не богато еї ся лишить, бо от зараз треба буде добре покріпити ся.

Отже стали покріпляти ся, при чім пан Заґлоба, покинувши свою захвалювану повздержність, старав ся о довгий віддих. Коло полудня прийшли над брід, котрим очевидно деколи переїзджали люди і вози, бо по обох берегах були слїди коліс і кінських копит.

— Може то дорога до Золотоноші? — сказала Єлена.

— Ба! нема кого поспитати.

Ледво пан Заґлоба скінчив говорити, коли з далека дійшов до них якийсь людський голос.

— Зажди но вацьпанна, ми ліпше сховаймо ся — шепнув Заґлоба.

Голос зближав ся щораз більше.

— Видиш що вацьпан? — запитала Єлена

— Виджу.

— Хто іде?

— Слїпий дід з лїрою. Хлопець єго провадить. Скидають тепер чоботи. Перейдуть до нас через ріку.

За хвилю хлюпіт води дав знати, що дійсно переходять.

Заґлоба і Єлена вийшли з криївки.

— Слава Богу! — сказав голосно шляхтич.

— Слава на віки! — відповів дід. — А хто ту є?

— Християни. Не бій ся діду, на тобі гріш.

— Щоб вам сьвятий Миколай дав щастя і здоровля.

— А звідки йдете, діду?

— З Броварів.

— А та дорога куда провадить?

— До хуторів, пане, до села...

— А до Золотоноші нею зайде?

— Можна, пане.

— Давно вийшлисьте з Броварів?

— Вчера рано, пане.

— А в Розлогах булисьте?

— Були. Але говорили, що там лицарі прийшли, що була битва.

— Хто се говорив?

— Оповідали в Броварах. Там поїхав оден з князівської челяди, а що говорив, то страх.

— А ви єго не виділи?

— Я, пане, нікого не виджу, я сліпий.

— А сей хлопець?

— Він видить, але він немова, я оден єго розумію.

— А далеко звідси до Розлогів, бо ми туди власне йдемо.

— Ой, далеко.

— То ви кажете, що ви були в Розлогах?

— Були, пане.

— Так! — сказав пан Заґлоба і нагло вхопив хлопчиска за карк.

— Га, лотри, злодії, лайдаки! Ходите на перевіди, намовляєте хлопів до бунту! Гей, Федор, Олекса, Максиме, беріть їх, обдеріть до гола і повісьте, або утопіть! Бий їх, се бунтівники, доносчики, бий, забий.!

Почав торгати хлопчиска і трясти ним з цілої сили, при чім кричав щораз голоснійше. Дід кинув ся на коліна, просячи о милосердє, хлопчиско видавав пере-

разливі голоси, як звичайно немова, а Єлена дивила ся здуміла на сю напасть.

— Що вацьпан робиш? — питала, не довіряючи власним очам.

Але пан Заґлоба верещав, проклинав, порушував ціле пекло, взивав всїх нещасть і хороб — грозив всїлякими родами мук і смерти.

Княжна думала, що він збожеволїв.

— Втїкай! — кликнув на ню — не пристоїть тобі дивити ся на се, що ся ту стане! втїкай, говорю.

Нагло звернув ся до дїда.

— Скидай одїнє, цапе, а нї то тебе ту на куснї порубаю!

І, звернувши хлопчиска на землю, почав его обдирати власними руками. Перестрашений дїд скинув чимскорше лїру, торбу і свиту.

— Скидай все! щобись пропав! — верещав Заґлоба.

Дїд почав скидати сорочку.

Княжна, видячи на що ся заносить, віддалила ся скоро, щоби не наразити своєї дївочої скромности видом голого тїла, а за утїкаючою летїли єще проклони Заґлоби.

Віддаливши ся досить далеко, задержала ся, не знаючи сама, що робити. Побачила пень дерева, зваленого вихром, отже сїла на нїм і чекала. До єї ух доходили верески нїмого, зойки дїда і крики пана Заґлоби.

Вкінци все затихло. Чути було лишень щебет птичок і шум листя. По хвилї дав ся чути сопіт і тяжкий хід людський.

Був се пан Заґлоба.

На плечах нїс одїнє, здерте з дїда і з хлопця, а в руках дві пари чобіт і лїру. Зблизивши ся почав моргати своїм здоровим оком, усьміхати ся і сопіти.

Очевидно був в знаменитім гуморі.

— Ніякий возьний в трибуналї не накричить ся так, як я ся накричав — сказав. — Аж єм захрип! Але маю,

чогом хотів. Пустив єм їх голих, так як їх мати родила. Коли мене султан не зробить башою, або волоським господарем, то є невдячним, бом приспорив преці двох турецьких сьвятих. О лайдаки! просили, щоби їм хоч сорочки лишити! Алем їм сказав, що повинни мені подякувати, що їх лишаю живими. А глянь но вацьпанна. Все нове, і свити, і чоботи і сорочки. Маєж ту бути порядок в Річи посполитій, коли хамство так богато вбирає ся? Але вони були в Броварах на відпусті, де зібрали чимало гроший і собі все нове покупили на ярмарку. Не оден шляхтич тілько не виоге в тім краю, що дід нажебрає. Від нині покидаю лицарське ремесло; буду дідів обдирати по гостинцях, бо бачу, що в той спосіб скорше можна дійти до маєтку.

— Але на який хосен вацьпан се зробив? — питала Єлена.

— На який хосен? Вацьпанна сего не розумієш? Як так, то зажди трохи, а зараз побачиш, який з сего хосен.

Сказавши се, взяв половину здертого одіня і пішов в корчі, що росли над берегом. По якімсь часї в корчах відізвали ся звуки ліри, а відтак показав ся.. вже не пан Заґлоба, але правдивий український „дід", з більмом на однім оці, з сивою бородою. Дід зближив ся до Єлени, сьпіваючи захриплим голосом:

„Соколе ясний, брате мій рідний
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш".

Княжна заплескала в долонї, і перший раз від утечі з Розлогів розяснив усьміх єї гарне лице.

— Колибим не знала, що се вацьпан, то рішучобим не пізнала.

— А що? — сказав пан Заґлоба. — Певно, що і на запусти не бачила вацьпанна ліпшої машкари. Оглядав я себе в Кагамлику і єсли коли видів ліпшого діда, то

нехай мене повісять. Пісень мені також не забракне. Що вацьпанна волиш? Може про "Марусю Богуславку", про "Бондарівну", або про "Серпягову смерть?" Можу і се. Шельмою буду єсли не зароблю на кавалок хліба межи найбільшими гільтаями.

— Вже тепер розумію, чому вашмосць пообдирав сих бідаків, а се, щоби нам в перебраню було безпечнійше утікати.

— Розуміє ся — сказав пан Заґлоба. — Щож то вацьпанна думаєш? Ту на Задніпровю нарід гірший як деинде, і лишень залізна рука князя здержує гільтайство від сваволі, а тепер, коли довідають ся про війну з Запорожем і про побіди Хмельницького, то їх жадною силою не здержать від бунту. Бачилась вацьпанна тих чабанів, що то хотіли добирати ся до нашої шкіри?? Єсли гетьмани скоро не покіньчать з Хмельницьким, то за день, два, цілий край буде в огни — і якже я тоді перепроваджу вацьпанну через купи збунтованого хлопства? А малибисьмо впасти в їх руки, то ліпше було для вацьпанни лишити ся в Богунових.

— О, не може се бути! Волю смерть! — перервала княжна.

—А я волю житє, бо смерть то на раз штука, від котрої не викрутиш ся жадним хитруньством. Але думаю, що сам Бог зіслав нам тих дідів. Настрашив єм їх, так як і тамтих чабанів, що князь з війском не далеко. Будуть зо три дні зі страху в очеретах сидіти. А ми тимчасом в перебраню якось доберемо ся до Золотоноші; а ні, то підемо дальше аж до гетьманів, або будемо на князя чекати, і то вже безпечно, бо дідам нема чого Козаків або хлопів бояти ся. Моглибисьмо спокійно перейти через обоз Хмельницького. Лишень одних Татарів треба нам втаре (оминати) , бо они би взяли вацьпанну, яко молодого хлопця, в ясир.

— То і я мушу ся перебрати?

— Так, скинь отже вацьпанна з себе сей убір ко-

зачка і передягни ся за хлопського підростка. Трохи ти, як на хамську дитину, за гладка, так як я на діда, але се нічого, вітер осмалить личко вацьпанни, а і менї від ходу черево спаде. Сипочу з себе всю товщ. Коли менї Волохи випекли око, том думав, що се вже дуже страшна пригода прийшла на мене, а тепер бачу, що і се менї пригодить ся, бо дїд, а не слїпий, був би підозрілий. Будеш мене вацьпанна провадити за руку, а називай мене Онуфрий, бо таке буде моє дїдівське імя. Тепер чим скорше перебери ся, нам час в дорогу, яка, як звичайно на піхоту, буде довга.

Пан Заґлоба відійшов, а Єлена сейчас стала перебирати ся за дїдівського хлопця. Виполоскавши ся в рі-ці, скинула козацький жупаник, а вдягнула хлопську свитину і соломяний капелюх і перевісила подорожні сакви. На щастє хлопчиско, обдертий через пана Заґлобу, був високий, отже все на ню добре пасувало.

Заґлоба, вернувши ся, оглянув єї уважно і сказав:

— Мій Боже, неоден лицар вирік би ся свого стану, а знаю одного гузара, щоби се напевно зробив. Лишень з тим волосєм треба конечно щось порадити. Бачив я в Стамбулї гарних хлопцїв, але такого, том єще не бачив.

— Дай Боже, щоби менї на зле не вийшла моя краса — сказала Єлена.

Однак усьміхала ся, бо єї жіночим ухам мило було слухати слів пана Заґлоби.

— Краса нїколи на зле не виходить, на що я можу бути добрим приміром, бо коли менї Турки в Галатї випалили одно око, то хотїли випалити і друге, але мене виратувала жінка тамошного баші задля моєї великої вроди, котрої остатки можеш єще тепер вацьпанна оглядати.

— А вацьпан говорив, що се Волохи випалили тобі око.

— Бо Волохи, але потурчені, що служили в Галатї

у баші.

— Прецінь вацьпанови і того одного не випалили.

— Ні, лишень від розпеченого желїза більмом зайшло. Але то все одно. Щож отже зробиш вацьпанна з своїм волосєм?

— А щож? треба обтяти.

— А треба. Але як?

— Вацьпан своєю шаблею.

Добре то шаблею голову відтяти, але волосє, то вже не знаю кво модо (в який спосіб)?

— Знаєш вацьпан що? Я сяду при тім зваленім пни, а волосє через пень переложу, а вацьпан шаблею відрубаєш. Тілько менї голови не відрубай.

— О се вацьпанна не бій ся. Нераз я по пяному обтинав ґноти від сьвічок, анї не задраснувши сьвічки. Не зроблю і вацьпаннї кривди, хоч така робота для мене першина.

Єлена усїла коло пня і перекинувши вповперек своє буйне, чорне волосє, піднесла очи до пана Заґлоби...

— Я готова, — сказала — рубай вацьпан.

І усьміхнула ся до него трохи смутно, бо її жаль було сего волося, яке ледви двома долонями можна було при голові упяти. Але і панови Заґлобі було якось неспоро. Обійшов пень для лїпшого розмаху і муркотів:

— Тьфу! тьфу! волївбим зістати цируликом і підголювати Козакам оселедцї. Здає ся менї, що я є катом і беру ся до катівської роботи, бо відомо вацьпаннї, що они обтинають чарівницям волосє на голові, щоби часом чорт в нїм не притаїв ся і своєю силою не зіпсував дїланя тортур. Але вацьпанна не чарівниця, отже і сей мій поступок видає ся менї дуже паскудним, і єсли менї за се пан Скшетуский не обітне ух, то му скажу до очий, що він не шляхтич. Далебіг, мурашки менї бігають попід скірою. Зажмуриж бодай вацьпанна очи.

— Вже! — сказала Єлена.

Пан Заґлоба підніс ся в гору, неначеби в стременах складав ся до удару. Остре желїзо свиснуло в воздусї, і сейчас довгі, чорні звої волося зсунули ся по гладкій корі пня на землю.

— Вже! — сказав з черги Заґлоба.

Єлена встала скоро і сейчас коротко обтяте волося розсипало ся чорним колесом коло єї лиця, на котре виступили румянцї встиду, бо в тих часах обітнене дївчинї волося уважано за велику ганьбу, отже була се з єї сторони тяжка жертва, котру лишень могла знести з конечности. Навіть і слези показали ся в єї очах, а пан Заґлоба не рад з себе, зівсїм єї не потїшав.

— Здає ся менї, щом відважив ся на щось нечесного — сказав — і кажу вацьпаннї, що єсли пан Скшетуский є гідним кавалєром, то повинен менї за се обтяти уха. Але не можна було инакше, бо би зараз пізнали, що вацьпанна дївчина. Тепер бодай підемо сьміло. Розвідав ся я в дїда і про дорогу, приложивши єму шаблю до горла. Після того, як він говорив, то зобачимо на степі три дуби, коло котрих буде вовчий яр, а біля яру дорога на Демянівку, до Золотоношї. Чумаки їздять дорогою, то можна ся буде присїсти на возї. Тяжкі то ми хвилї переживаємо з вацьпанною, яких певно нїколи не забудемо. Тепер от треба буде і з шаблями розстати ся, бо не випадає дїдови, анї єго хлопцеви, мати при собі шляхотської відзнаки. Встромлю їх під сей пень. може Бог дасть, що колись віднайду. Богато походів видїла ся шабля і була причиною великих дїл. Вір менї вацьпанна, що дотепер бувбим вже реґиментарем, колиби не людська злість і завись, що мене посуджувала о наклін до горячих напоїв. Так то буває на сьвітї. Нїде нема справедливости! Щом не лїз як дурень на згубу і з хоробростию умів, як другий Кунктатор, лучити воропність, то перший пан Зацьвілїховський говорив, що я трус. Добрий він чоловік, але має недобрий язик. Єще недавно дотинав менї, що я братав ся

з Козаками, а колиби не се братанє, то певно, що вацьпанна не втїклаби з Богунових рук.

Так розправляючи, повтикав пан Заґлоба шаблї під пень, понакривав зелом і травою, відтак перевісив через плечі сакви і теорбан, взяв в руки костур повисаджуваний кременем, махнув раз і другий опісля сказав:

— Но, і се не зле, можна буде якому псови або і вовкови сьвічки в слїпаках засьвітити і зуби порахувати. Найгірше є се, що треба іти піхотою, але нема ради! Ходїм!

Пішли. Чорноволосий хлопець передом, дїд за ним. Дїд муркотїв і проклинав, бо було єму горячо іти на піхоту, хоч степом потягав вітер. Вітер сей осмалював лице гарного хлопчини. Незадовго найшли на яр, на котрого днї било жерело, відсилаючи свою хрустальну воду до Кагамлика. Коло того яру, недалеко від ріки, росли на могилї три могучі дуби; наші подорожнї зараз до них скрутили. І зараз натрапили на слїди дороги, котра жовтїла ся на степу від цьвітів, що виросли на худобячім навозї. Дорога була пуста, анї на нїй чумака, анї мази, анї сивих волів круторогих вільно ідучих. Денеде лежали лишень худобячі кости. Подорожнї в одно ішли, випочиваючи лишень по тїнистих дібровах. Чорноволосий хлопчина засипляв на мураві, а дїд чував. Переходили також через ручаї, а де небуло броду, то мусїли шукати,ходячи довго берегом. Часами дїд переносив хлопця на руках, з задивляючою силою, як на чоловіка, що ходив за жебраним хлїбом. Але був се плечистий дїд! Так волокли ся знов аж до вечера, аж вкінци хлопчина усїв при дорозї в дубовім лїсї і сказав:

— Вже менї духу не стає і вибилам ся з сили. Не піду дальше. Ляжу ту і буду вмирати.

Дїд дуже зажурив ся.

— От раз проклята пустиня! — сказав — анї хутора, нї села при дорозї, анї живого чоловіка. Але не можемо тутки на ніч лишити ся. Вечер вже робить ся, за го-

дину буде темно... а послухай но вацьпанна!

Ту дїд замовк і через хвилю панувала глубока тишина. Але нагло перервав її далекий понурий голос що здавало ся виходив з нутра землї, а дїйсно виходив з яру, що лежав недалеко дороги.

— То вовки — сказав пан Заґлоба. — Минувшої ночи малисьмо конї, то нам поїли конї, а тепер би до нас самих забрали ся. Маю я вправдї пістолєт під свитою, але пороху не знаю чи на два рази стане, а не хотївбим бути марципаном на вовчім весїлю. Чуєш вацьпанна? — знов!

Дїйсно знов роздало ся витє і то мабуть вже близше.

— Вставай, дитино! — сказав дїд. — А не можеш іти, то тебе понесу. Щож робити? Виджу, щом занадто полюбив вацьпанну, але се певно тому, що жиючи в безженности, не міг єм лишити власних правих наслїдників, а єсли є неправі, то є бісурманами, бом довго перебував в Туреччинї. І на менї кінчить ся рід Заґлобів, гербу Вчеле. Вацьпанна заопікуєш ся моєю старостию, але тепер вставай, або сїдай менї на плечі на барана.

— Ноги так менї отяжіли, що вже не можу рушити ся.

— А хвалилась ся вацьпанна своєю силою. Але тихо но! тихо! Бігме, чую гавканє псів. Так є, се пси, не вовки. Отже недалеко мусить бути Демянівка, про котру менї дїд говорив. Богу дякувати! А я вже думав, чи би не розкласти вогню від вовків, але ми би певно позасипляли, босьмо обоє помучені. Так є, се пси. Чуєш?

— Ходїм! — сказала Єлена, котрій нагло прибуло сил.

І справдї ледви вийшли з лїса, як показали ся огнї численних хат. Побачили також три копули церковцї, побитої сьвіжими ґонтами, що сьвітили ся єще в сумерку від послїдних відблесків вечірного зарева. Гавканє псів доходило щораз виразнїйше.

— Так, се Демянівка, не може бути нїчо иншого —

сказав пан Заґлоба. — Дідів скрізь радо приймають, може знайде ся де нічліґ і вечера, а може добрі люди дальше повезуть. Зажди но вацьпанна, се княже село отже може в нім і підстароста мешкає. І спічнемо і вістий роздобудемо. Князь вже мусить бути в дорозі. Може ратунок надійде скорше, ніж вацьпанна сподієш ся. Але! памятай же, щось німа. Зачинаю вже і я блудити головою, бо казавєм тобі кликати себе Онуфрием, а скоро ти німа, то не можеш мене ніяк кликати. Я сам буду говорити за тебе і за себе, а дякувати Богу, говорю по хлопськи так добре, як і по латині. Дальше, дальше,! От, вже і перші хати недалеко. Мій Боже! коли то скінчить ся наше скитальство? Кобисьмо бодай могли дістати загрітого пива, і за се хвалив бим Бога.

Пан Заґлоба замовк, і через якийсь час ішли мовчки коло себе. Опісля став знов говорити:

— Памятай же вацьпанна, щось німа. Коли тебе хто про щось спитає, то зараз покажи єму на мене і скажи: „гум, гум, гум! нія, нія!" Як я завважав, то вацьпанна маєш богато второпности, а ту до того ходить о нашу скіру. Хибабисьмо припадково натрапили на гетьманські або княжі корогви, тоді зараз оголосимо, хто ми є, особливо єсли би ся знайшов чемний офіцир, знакомий пана Скшетуского. А впрочім вацьпанна находиш ся під княжою опікою, то і не маєш чого жовнірів бояти ся. О! а се що за огні там в долині бухають? Ага, кують, се кузня! Але як виджу, то і людий при ній не мало! Ходім до них.

Дійсно в роскалині, що була неначе присїнком до яру, стояла кузня, з котрої комина сипали ся снопи і клуби золотих іскор, через отворені двері і численні діри, повиверчувані в стїнах, бухало ясне сьвітло, прислонюване хвилями темними постатями, що крутили ся в середині. На дворі, перед кузьнею, видно було також в нічнім сумерку кількадесять постатий, що стояли купками. Молоти в кузьни били до такту, відголос ішов до

окола і єго відгомін мішав ся з сьпівами перед кузьнею, з галасом розмови і гавканєм псів. Видячи те все пан Заґлоба зараз скрутив в той яр, забрумкав на лїру і почав сьпівати:

„Гей, на горі
Там женцї жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки ідуть.”

Так сьпіваючи зближив ся до громади людий, що стояли перед кузьнею. Роздивив ся: були се хлопи, і по більшій части пяні. Майже всї тримали в руках дручки. На декотрих з тих дручків були коси, понасаджувані шторцом, і вістря списів. Ковалї в кузни працювали власне над виробом тих вістрий і відгинанєм кіс.

— Гей, дїд, дїд! — почали кликати в громадї.

— Слава Богу! — сказав пан Заґлоба.

— Слава на віки.

— Скажіть менї, дїти чи се, вже Демянівка?

— Демянівка. Або що?

— Бо менї по дорозї казали, — говорив дальше дїд — що ту мешкають добрі люди, що дїда пригорнуть, накормлять, напоють, переночують і гроший дадуть. Я старий, відбув далеку дорогу, а хлопець то вже таки зімсїм не годен іти. Він бідний, нїмий, провадить мене старого, бо не виджу, слїпець я нещасний. Бог вас буде благословити, добрі люди, і сьвятий Миколай чудотворець поблагословить, і сьвятий Онуфрий поблагословить В однім оцї еще менї трохи Божого сьвітла лишило ся, а друге слїпе на віки; так і ходжу з лїрою, піснї сьпіваю і жию як птиця, тим, що з рук добрих людий впаде.

— А звідки ви дїду?

— Ой, з далека, з далека! Але позвольте відпочати, бо виджу під кузьнею є лавка. Сїдай і ти небоже — говорив

дальше, показуючи Єлені лавку. — Ми аж з над Ладави добрі люди. Але з дому давно, давно вийшли, а тепер ідемо з Броварів з відпусту.

— А що там доброго чували? —питав старий хлоп з косою в руках.

— Чувати чували, але чи що доброго, не знаємо. Людий там насходило ся тьма. О Хмельницькім говорили, що звоював гетьманського сина і єго лицарів. Чували також, що на руськім березї хлопи на панів підносять ся.

Громада зараз окружила пана Заґлобу, котрий, сидячи коло княжни, від часу до часу ударяв в струни лїри.

— То ви, батьку, чули що ся підносять?

— А якже. Нещаслива бо наша хлопська доля.

— Але говорять, що буде конець?

— В Києві найшли на вівтари лист від Ісуса Христа, що буде війна страшна і люта і великий пролив крови по цілій Україні.

Півколесо коло лавки, на котрій сидів пан Заґлоба, затїснило ся еще більше.

— Кажете, що письмо було?

— Було, було! О війні, о проливі крови... Але не могу довше говорити, бо менї старому бідному вже в горлї засохло.

— Маєте, діду, мірку горівки, а говоріть, щось-те чули на сьвітї. Знаємо і ми що діди всюди бувають і все знають Бували вже у нас, тай казали, що на панів прийде від Хмеля чорна година. Отже ми казали собі робити списи і коси, щоби не лишити ся по заді, але тепер не знаємо, чи вже зачинати, чи чекати на письмо від Хмеля.

Заґлоба вихилив мірку, посмакував, опісля подумав хвилю і сказав:

— А хто вам говорить, що час зачинати?

— Ми самі хочемо!

— Зачинати! зачинати! — відозвали ся численні голоси.

— Коли Запорожцї панів побили, то треба зачинати.

Коси і списи затрясли ся в мозолистих руках і видали

зловіщий бренькіт.

Відтак настала хвиля мовчаня, лишень молоти в кузьни били без перестанку. Громада чекала, що скаже дід. А дід думав, думав, аж вкінци спитав:

— Чиї ви люди?

— Ми князя Яреми.

— А кого ви будете різати?

Хлопи поглянули по собі.

— Єго? — спитав дід.

— Не здержимо.

— Ой не здержите, діти, не здержите. Бував і я в Лубнах і видів князя на власні очи. Страшний він! Коли крикне, дерева в лїсї дрожать, а як тупне ногою, робить ся яр. Єго і король боїть ся, і гетьмани слухають і всї ся єго боять. Не здержите. Не ви єго будете шукати, але він вас пошукає. А ви сего не знаєте, що я знаю, що єму всї Ляхи прийдуть на поміч, а знаєте: що Лях, то шабля!

Понура мовчанка запанувала в громаді; дід вдарив знов по струнах лїри і говорив дальше, звернувши лице до місяця:

— Іде князь, іде, а при нім тілько червоних китайок і корогвів, що зьвізд на небі, а будаків на степу. Летить перед ним вітер і плаче, а знаєте діти, чого він плаче? Над вашою долею він плаче. Летить перед ним смерть-мати з косою і дзвонить, а знаєте длячого дзвонить? На ваші голови дзвонить!

— Господи помилуй! — відізвали ся тихі, перестрашені голоси.

І знов було чути лишень битє молотів.

— Хто ту княжий комісар? — запитав дід.

— Пан Ґдешиньский.

— А де він?

— Утїк.

— А чому він утїк?

— Бо чув, що для нас вже кують ся списи і коси, тож налякав ся і утїк.

— Тим гірше, бо він на вас князеви скаже.

— Щось ти, діду, крачеш як крук — сказав старий хлоп — А ми таки думаємо, що на панів надходить послідня година. І не буде їх ані на руськім ані на татарськім берегу ані панів, ані чиншу, ані чопового, ані сухомельщини, ані перевозового — і не буде Жидів, бо так стоїть в листї від Христа, про котрий ти сам говорив. А Хмель такий моцний як і князь... Нехай ся попрубують!

— Дайже му Боже! — говорив дїд. — Тяжка наша хлопська доля, а давнїйше було инакше.

— Чия земля? князева; чий степ? княжий; чий лїс? княжий; чиї стада? князеві; а давнїйше був Божий лїс, Божий степ; хто прийшов перший, той взяв і нікому не був нїчого винен. А тепер все у панів і князїв...

— Ваша правда, дїти! — сказав дїд — але я вам одну річ скажу: самі знаєте, що ту князеви не здержите, отже слухайте, що вам скажу: хто хоче панів різати, то нехай ту не чекає, доки ся Хмель з князем не спробує, але нехай утїкає до Хмеля — і то зараз, завтра, бо князь вже в дорозї. Єсли єго пан Ґдешиньский намовить до Демянівки, то князь вас ту і одного живим не лишить, всїх виріже — отже ви до Хмеля утїкайте. Чим більше вас там буде, тим лекше собі Хмель порадить! О! бо тяжку він має перед собою роботу. Перше гетьмани, і без числа коронних війск, відтак князь, сильнїйший від гетьманів. Летїть ви дїти, помагати Хмелеви і Запорожцям, бо они небожата не видержать, а прецї се они за вашу свободу і за ваше добро з панами бють ся. Летїть, то ся і перед князем сховаєте і Хмелеви поможете.

— Вже правду говорить! — відозвали ся голоси в громадї.

— Добре говорить!

— Мудрий дїд!

— То ти бачив князя в дорозї?

— Бачити, не бачив, але в Броварах говорили що вже

рушив ся з Лубнів; палить і стинає, де лиш одну спису знайде: лишає лишень голу землю і небо!

— Господи помилуй!

— А де нам Хмеля шукати?

— По тоє я, діти, і прийшов, щоби вам повісти, де Хмеля шукати. Підіть ви, дітоньки, до Золотоноші, а відтак до Трехтимирова, а там вже Хмель буде на вас чекати, — там також зберуть ся люди зі всїх сіл і хуторів, там і Татари прийдуть, бо инакше би вам князь анї одному не позволив ходити по земли.

— А ви, батьку, підете з нами?

— Піти не піду, бо старі ноги до себе вже земля тягне. Але менї запряжете телїгу, то поїду з вами. А перед Золотоношею піду на перед зобачити, чи там нема панських жовнїрів. Як будуть, то оминемо і підемо просто на Трехтимирів. Там вже козацький край. А тепер менї дайте їсти і пити, бо я старий і голодний і хлопчина мій голодний. Поїдемо завтра рано, а по дорозї вам засьпіваю про пана Потоцкого і князя Ярему. Ой, грізні се льви! Буде великий пролив крови на Українї, бо небо страшно червонїє ся а і місяць неначе плаває в крови. Просіть ви, діти, Божого змилуваня, бо неодному не ходити вже довше по сьвітї Божім. Чув я також, що опирі з могил встають і виють.

Якийсь перестрах огорнув згромаджене хлопство. Мимоволї почали оглядати ся і хрестити ся і шептати межи собою. Вкінци оден крикнув:

— До Золотоноші!

— До Золотоноші! — повторили всї, неначе би там якраз був ратунок.

— До Трехтимирова! — На погибель Ляхам і панам!

Нагло якийсь молодий козачок виступив на перед, потряс списою і крикнув:

— Батьки! а коли завтра ідемо до Золотоноші, то нинї ходїм на комісарський двір!

— На комісарський двір! — крикнуло відразу кілька-

десять голосів.

— Спалити, добро забрати!

Але дід, що мав голову спущену на груди, підніс єї в гору і сказав:

— Ей, діти, не ходіть но ви на комісарський двір і не паліть єго, бо буде лихо. Князь ту може де близько з війском кружляє; побачить луну, то прийде і буде лихо. Ліпше ви менї їсти дайте і покажіть нічліг. Сидіти вам тихо, не гуляти по пасїкам.

— Правду каже! — відізвало сї кілька голосів.

— Правду каже, а ти Максиме дурний!

— Ходїть, батьку, до мене на хлїб і на сіль і на меду кватирку, а підісьте собі, то підете спати на сїно до засіка — сказав старий хлоп, звертаючи ся до діда.

Заґлоба встав і потягнув Єлену за рукав від свитки. Княжна спала.

— Змордував ся бідний хлопчина, то і коло молотів заснув — сказав пан Заґлоба.

А в душі подумав собі:

— О сьвята невинности, що і серед списів і ножів можеш спати! Видно ангели небесні стережуть тебе, а по при тобі і мене.

Збудив її і пішли до села, що лежало трохи одалік. Ніч була погідна і тиха — гонив за ними відгомін ударяючих молотів. Старий хлоп ішов на перед, щоби показувати у темряві дорогу, а пан Заґлоба удаючи, що відмовляє молитви, муркотів монотонним голосом:

— О Господи Боже, помилуй нас грішних. . . Видиш вацьпанна! . . . Сьвятая Пречиста. . . Щожбисьмо робили, не маючи хлопського перебраня? Яко вже на землї ідоша ко небесем... Їсти дістанемо, а завтра поїдемо до Золотоноші, замість іти пішки... Амінь, амінь, амінь... Можна сподївати ся, що Богун трапить ту нашим слїдом, бо єго не змилить наше хитруньство... Амінь, амінь... Але вже буде за пізно, бо в Прохорівцї переправимо ся через Днїпро, а там вже гетьманська власть. Діяво

благоугоднику не страшен... Амінь... Ту за кілька день цілий край буде в огни, нехай лишень князь рушить ся за Дніпер... Амінь... Щоби їх чорна смерть видушила, нехай їм кат сьвітить... Чуєш вацьпанна, як там виють під кузнею? Амінь... Тяжкі на нас прийшли пригоди, але буду ослом, єсли вацьпанни з них не видобуду, хочбисьмо мали утїкати до самої Варшави.

— А що ви там муркочете, дїду? — питав хлоп.

— Нїчого молю ся за ваше здоровлє. Амінь, амінь!..

— А ось і моя хата...

— Слава Богу!

— На віки віків!

— Прошу на хлїб і на сіль.

— Нехай вам Бог надгородить!

Кілька хвиль пізнїйше дїд добре покріпляв ся бараниною, підливаючи єї обильно медом, а на другий день рано поїхав разом з хлопцем вигідною телїгою до Золотоноші, відпроваджуваний кількадесятьма кінних хлопів, узброєних в списи і коси.

Їхали на Коровaєц, Чорнобій і Кропивну. По дорозї бачили, що вже все кипіло. Хлопи скрізь узброювали ся, кузнї по ярах працювали від рана до ночи і лишень страшна могучість, страшне імя князя Яреми стримувало єще кровавий вибух.

Тим часом за Днїпром буря розшалїла ся з цїлою силою. Вістка про корсунський погром перелетїла як блискавка по цїлій Українї, отже зривав ся хто жив.

XXI.

Богуна знайшли семени слїдуючого дня по утечи Заґлоби на пів удушеного жупаном, в котрий єго пан Заґлоба завинув, але що він не мав тяжких ран, то

скоро прийшов до притомности. Приганувши собі все, що ся стало, попав в лютість, кровавив руки на власній покалїченій голові і так кричав, що перестрашені семени не сьміли до него приступити. Вкінци, не могучи ся єще утримати на сїдлї, казав привязати межи два конї жидівську колиску, і всївши в ню, пігнав вихром в сторону Лубнів, думаючи, що збігцї тамтуди утїкають. Лежачи так в жидівських перинах, в пуху і власній крови гнав степом як опир, що перед досьвітом втїкає до могили, а за ним летїли вірні семени, будучи певними, що ідуть на очевидну смерть. Так летїли аж до Василївки, в котрій стояло на залозї сто людий князевої угорської піхоти. Розлючений підполковник, неначеби єму житє обридло, вдарив на них без надуми, сам перший кинув ся в огонь і по кількагодинній битві вирубав їх в пень, з винятком кількох жовнїрів, котрих ощадив, щоби з них дістати зізнаня. Довідавши ся від них, що ніякий шляхтич не утїкав в ту сторону з дївчиною, сам не знав, що робити, і рвав на собі бандажі з болю. Іти дальше було річию неможливою, бо всюди по дорозї до Лубнів стояли княжі полки, котрі мусїли бути вже заалярмовані мешканцями Василївки, що поутїкали підчас битви. Вхопили вірні семени ослабленого отамана і провадили назад до Розлогів. Вернувши не застали вже і слїду з двора, який місцеві хлопи зрабували і спалили разом з князем Василем, думаючи, що колиби князї Булиги або князь Ярема схотїли ся мстити, то легко звалять всю вину на Козаків і на Богуна. Спалили отже всї будинки, витяли вишневий сад, вирізали всю челядь, мстили ся без милосердия за утиски, яких зазнали від Курцевичів. Зараз за Розлогами попав ся в руки Богуна Плєснєвский, що їхав з Чигирина з вістию про жовтовідський погром. Сей, запитаний, куди і за чим їде, тому що не давав ясних відповідий, попав в підозрінє і припечений огнем, висьпівав все, що знав, і о погромі, і о панови Заґлобі, котро-

го стрінув попереднього дня. Утішений підполковник віділхнув. Сказавши повісити Плєснєвского, пустив ся дальше, вже майже певний, що єму Заґлоба не втече. Чабани достарчили нових вказівок, але за те над бродом всї слїди неначе в воду впали. На дїда, обдертого через пана Зоґлобу, отаман не міг ся наткнути, бо сей посунув ся вже дальше в низ з бігом Кагамлика, а дотого був так перестрашений, що крив ся як лис по очеретах.

Тим часом минув знов оден день і ніч, а що погоня в сторону Василївки заняла рівнож два днї, то Заґлоба мав богато часу за собою. Що отже було робити?

В тім труднім положеню прийшов Богунови з радою і помочию осаул, старий вовк степовий, призвичаєний від молоду до тропленя Татарів на Диких Полях.

— Батьку! — сказав — утїкали вони до Чигирина і мудро утїкали, бо зискали на часї — але коли довідали ся від Плєснєвского про Хмеля і про жовтовідський погром, то мусїли змінити дорогу. Ти, батьку, сам бачив, що з'їхали з гостинця і кинули ся в бік.

— В степ?

— В степі я би їх, батьку, знайшов, але вони пішли до Днїпра, щоби ся дістати до гетьманів — отже пішли або на Черкаси або на Золотоношу і Прохорівку... а єслиби і до Переяслава пішли, хоч не думаю, то і так їх найдемо! Нам би, батьку, треба одному до Черкасів, другому до Золотоноші, на чумацьку дорогу — і то скоро, бо як переправлять ся через Днїпро, то поспіють до гетьманів, або їх захоплять Татари Хмельницького

— Їдь до Золотоноші, а я їду до Черкасів.

— Добре, батьку.

— А пильнуй добре, бо то хитрий лис!

— Ой, і я хитрий, батьку.

Уложивши такий плян погонї сейчас роз'їхали ся, оден до Черкасів, другий до Золотоноші. Вечером того го самаго дня осаул доїхав до Демянівки.

Село було пусте, лишили ся самі баби, бо всї хлопи пішли за Днїпро, до Хмельницького. Видячи війско, а не знаючи яке, баби поховали ся по стріхах і стодолах. Антін довго мусїв шукати, нїм знайшов старушку, котра не бояла ся нїкого, навіть Татарів.

— А де хлопи, бабусю? — питав Антін.

— А чи я знаю! — відповіла, показуючи жовті зуби.

— Ми Козаки, бабусю, не бійте ся, ми не від Ляхів.

— Ляхів? щоб їх лихо!

— Ви нам жичите? правда?

— Вам? — старуха застановила ся на хвилю.

— А вас щоби болячка!

Антін не знав, що має почати, коли нагло заскрипіли двері одної хати, і молодша гарна жінка вийшла на падвірє.

— Гей, молодцї, я чула, що ви не Ляхи.

— А нї.

— А ви від Хмеля?

— Так.

— Не від Ляхів?

— Нї.

— А чого ви питали за хлопами?

— От так питали, чи вже пішли.

— Пішли, пішли!

— Слава Богу! А скажіть но, молодице, не утїкав туди який шляхтич, Лях проклятий з дочкою.

— Шляхтич? Лях? я не бачила.

— Нїкого ту не було?

— Був дїд. Він хлопів намовив, щоби пішли до Хмеля, до Золотоноші, бо говорив, що ту князь Ярема прийде.

— Де?

— А сюди. А потім має іти до Золотоноші, так дїд говорив.

— І дїд намовляв хлопів до бунту.

— Дід.

— А сам був?

— Ні, з німим.

— А як виглядав?

— Хто?

— Дід.

— Ой, старий, старенький, на лїрі грав і на панів плакав. Але я єго не виділа.

— І він хлопів намовляв до бунту?

— А він.

— Гм! будьте здорові, молодице.

— Їдьте з Богом.

Антін застановив ся глубоко. Коли би той дід був перебраним Заґлобою, якого би він лиха намовляв хлопів до Хмельницького? Впрочім де би дістав перебраня? Де би подів конї? Утїкав преці кінно. Але передівсїм чому намовляв хлопів до бунту і перестерігав перед приходом князя? Шляхтич би сего не робив і передівсїм сам би ся схоронив під княжу руку. А єсли князь іде до Золотоноші, що дуже можливе, то без сумнїву відплатить ся за Василївку. Ту Антін здрігнув ся, бо новий кіл в воротах видав му ся чисто до паля подібним.

— Ні! Сей дід то був таки дід і нїхто иньший. Нема що гонити до Золотоноші, хиба лиш тамтуди втїкати.

Але і втїкши, що дальше робити? Ждати, то князь може надійти — іти до Прохорівки і переправити ся за Днїпро, то те саме, що попасти на гетьманів.

Старому степовому вовкови зробило ся якось тїсно на широких степах. Почув також, що будучи вовком, попав в пану Заґлобі на лиса.

Нагло ударив ся в чоло.

А чому сей дід повів хлопів до Золотоноші, за котрою була Прохорівка, а за нею, за Днїпром, польські гетьмани і цїлий коронний обоз?

Антін рішив ся, буде що буде, їхати до Прохорівки.

Єсли, прибувши над берег, почує, що на другім боці стоять полські війска, то не буде переправляти ся, лишень поїде долї понад рікою і коло Черкасів з Богуном стріне ся. Впрочім по дорозї засягне вістий про Хмельницького. Антін знав вже з зізнань Плєснєвского, що Хмельницький заняв Чигирин, що Кривоноса вислав вже на гетьманів, а сам з Тугайбеєм мав за ним рушити. Отже Антін, як досьвідчений жовнїр, знаючи добре положенє дотичних місцевостий, виміркував, що вже і битва мусїла бути зведена. В такім разї добре було знати, чого ся тримати. Єсли Хмельницький зїстав побитий, то війска польських гетьманів залили вже цїле Поднїпровє, і в такім разї нема вже що шукати за Заґлобою. А єсли Хмельницький побив?... Що правда, то Антін не дуже в се вірив. Лекше побити гетьманського сина, чим гетьмана; лекше справити ся з одним віддїлом чим з цїлою армією.

— Ех, — думав старий Козак — наш отаман лїпшеби зробив, колиби думав про власну скіру, а не про дївчину. Під Чигирином можнаби ся переправити через Днїпер, а звідтам, доки час, утечи на Січ. Ту, межи князем Яремою а гетьманами, тяжко єму тепер буде висидїти.

Так роздумуючи посував ся швидко зі своїми семенами в напрямі Сули, через котру мусїв переправляти ся зараз за Демянівкою, щоби дістати ся до Прохорівки. Доїхали до Могильної, що лежала над самою рікою. Ту щастє дописало Антонови, бо хоч Могильна так само як Демнівка була пуста, то однак застав готові пороми і перевізників, що переправляли хлопів, утїкаючих до Днїпра. Заднїпровє не сьміло само під княжою рукою повстати, але проте зі всїх сїл, садиб і слобід утїкали хлопи, щоби ся получити з Хмельницьким. Вістка про побіду Запорожцїв над Жовтими Водами перелетїла як птаха через цїле Заднїпровє. Збурений нарід не міг усидїти спокійно і утїкав туди, де заблисла надія свободи. З богатьох сїл утїкали до Хмельницького навіть жінки. З Чабанівки і з

Високого вийшла вся людність і спалила за собою хати, щоби не було куди назад вертати. По тих селах, де єще полишало ся по трохи людий, узброювано ся зі всїх сил. Антін почав зараз випитувати ся перевізників, чи нема вістий з Поднїпровя. Вісти були, але суперечні, помішані, неясні. Говорено, що Хмельницький бє ся з гетьманами, але одні говорили, що зістав побитий, другі, що побідив. Якийсь хлоп, що утїкав до Демянївки, говорив, що польські гетьмани дісталися до неволї. Перевізники підозрівали, що се перебраний шляхтич, але не сьміли єго затримати, бо чули також, що княжі війска недалеко. Якийсь страх помножував всюди число княжих війск і певно не було в тій хвилї одного села на цїлім Задніпровю, деби не говорено, що князь от-от надійде. Антін спостеріг, що всюди беруть єго віддїл за передну сторожу князя Яреми.

Отже передівсїм успокоїв перевізників, що до того, і почав їх випитувати про демянівських хлопів.

— А якже. Були, ми їх переправили на другий бік — сказав перевізник.

— А дїд був з ними?

— Був.

— І нїмий хлопець був з дїдом?

— Був.

— Як виглядав дїд?

— Нестарий, грубий, очи мав як у риби, на однім оцї більмо.

— То він! — проворкотїв Антін і питав дальше: — А хлопець?

— Ох! батьку отамане! кажу вам просто херувим. Такого ми єще і не бачили.

Тим часом доплили до другого берега.

Антін вже знав, чого ся має тримати.

— Ей привеземо отаманови молодицю — воркотїв сам до себе.

Потім звернув ся до семенів.

— На конї!

Пігнали як стадо сполошених дрохвів, хоч дорога була тяжка, бо околиця була поломана ярами. Але вїхали в оден великий, на котрого днї, при криници, був неначеби гостинець, зроблений самою природою. Яр ішов аж до Коровайця, отже летїли через довший час без відпочинку, коли нагло Антін осадив коня, що аж єму задні копита заскреготали по каміню.

— Що се?

Вхід до яру заповнив ся нагло людьми і кіньми. Якась кіннота входила до окопу і уставляла ся шістками. Було їх зо триста коний. Антін глянув, і хоч був старим войовником, призвичаєним до всіляких небезпек, то преціньзабило ся єму у груди серце, а лице побілїло як полотно.

Пізнав драґонів князя Яреми.

Утїкати було запізно, бо ледви двіста кроків дїлило відділ Антона від драґонів, а помучені конї семенів не зайшлиби далеко від погонї. А тамтї також спостерігши їх пустили чвалом конї з місць. По хвилї окружили семенів зі всїх сторін.

— Що ви за люди? — запитав грізно поручник.

— Богунові! — відповів Антін, видячи, що треба говорити правду, бо сама барва їх зрадить. Але пізнавши поручника, котрого видав в Переяславі, закликав зараз з уданою радостию: — Пан поручник Кушель! слава Богу!

— А, то ти Антон — сказав поручник, приглянувши ся осаулови. — Що ви ту робите? Де ваш отаман?

— Здає ся, пане, гетьман великий післав нашого отамана до князя воєводи, просити о поміч, отже отаман поїхав до Лубнів, а нам казав волочити ся ту по селах, щоби ловити збігцїв.

Антін брехав як нанятий, але вірив в се що коли драґонська хоругва іде від сторони Днїпра, то не може єще знати про напад на Розлоги, анї про битву коло Василївки, анї про теперішні поступки Богуна.

Однакож поручник замітив:

— Сказав би хто, що хочете перекрасти ся до бунту.

— Ей пане поручнику, — відповів Антін — колиби ми хотїли до Хмеля, то ми би не крутили ся по тім боцї Днїпра.

— Правда сказав Кушель, — очивиста правда, котрої тобі не могу заперечити. Але отаман не застане князя воєводи в Лубнах.

— О! а де князь?

— Був в Прилуках. Може доперва вчера вирушив до Лубнів.

— То шкода. Отаман має письмо від гетьмана до князя. А перепрашаючи вашу мосць, чи се ваша милість з Золотоношї війско провадить?

— Нї. Ми стояли в Калинках, а тепер дістали розказ, як і цїле війско, щоби іти до Лубнів, звідки князь рушить цїлою силою. А ви куди ідете?

— До Прохорівки, бо там хлопство переправляє ся.

— Богато вже утїкло?

— Ой, богато, богато!

— Ну, то їдьте з Богом.

— Дякуємо покірно вашій милости. Нехай Бог провадить.

Драґони розступили ся і віддїл Антона виїхав з посеред них до виходу з яру.

Минувши вихід, Антін станув і наслухував пильно, а коли вже драґони зникли єму з очий, і замовк кінський тупіт, звернув ся до своїх семенів і сказав:

— Знаєте дурнї, що колиби не я, то ви би за три днї на палях в Лубнах поздихали? А тепер по конях, хочби з них послїдний дух мало виперти.

І пустились як вихром.

— Маємо щастє! — подумав Антін — і то подвійне щастє; раз, щосьмо повиносили голови, а друге, що сї драґони не йшли з Золотоношї, і що Заґлоба з ними минув ся, би колиби їх стрінув, то бувби вже безпечний перед вся-

кою погонею.

І справді було се для пана Заґлоби дуже не на руку, що щастє єму не дописало, і він не наткнув ся на хоругву пана Кушля, бо був би відразу виратував ся з біди і дальших клопотів.

Тим часом в Прохорівці вдарила в него як грім вість про корсунський погром. Вже в дорозї до Золотоноші ходили по селах і хуторах слухи про велику битву, а навіть про велику побіду Хмельницького, але пан Заґлоба не давав їм віри, бо знав з досьвіду, що межи народом кожда вість розростає ся до небувалих розмірів, а як розходить ся о козацькі успіхи, то нарід чуда собі про них оповідає. Але в Прохорівці вже годї було сумнївати ся. Страшна зловіща правда била обухом в голову. Хмельницький триюмфував, військо коронне було знищене, гетьмани в неволи, а цїла Украіна в огни.

Пан Заґлоба в першій хвили стратив голову. Бо дійсно був в страшнім положеню. Щастє не дописало єму знов бо в Золотоноші не застав жадноі залоги. В містї варило ся против Ляхів, а стара твердиня була опущена. Не сумнївав ся він анї хвилини, що Богун за ним шукає і що скорше чи пізнїйше попаде на єго слїд. Колесував вправдї шляхтич, як гонений заяць, але знав добре гончака, що за ним напирав, і знав, що сей гончак не дасть ся збити з тропу. Мав отже пан Заґлоба за собою Богуна, а перед собою море хлопського бунту, різнї, пожежі, татарські загони і розюшену чернь.

Утїкати в такім положеню було задачею майже неможливою до виконаня, особливо утїкати з дївчиною, котра, хоч перебрана за дїдівського поводатора, звертала всюди увагу через свою надзвичайну красу.

Дійсно, було від чого стратити голову.

Але пан Заґлоба нїколи єі на довго не тратив. Серед найбільшого завороту голови видїв дуже ясно се одно, а радше відчував, що боіть ся Богуна сто разів більше нїж огню, води, бунту, різнї і самого Хме-

льницького. На саму думку, що мігби дістати ся в руки страшного отамана терпла на панови Заґлобі скіра... Той би мені вигарбував скіру! — повтаряв собі що хвиля. — А ту передімною море бунту!"

Лишав ся єще оден спосіб ратунку: покинути Єлену і лишити еї на Божу волю, але сего пан Заґлоба не хотів робити.

— Не може бути, — говорив до неї — мусілась мені вацьпанна чогось задати, що знов буде мати сей наслідок, що мені через вацьпанну виправлять шкіру на хомут.

Але покинути еї не хотів і навіть до голови не допускав сеї думки. Щож отже мав робити?

Га! — думав — князя не час шукати! Передімною море, отже впірну в се море тай бодай ся сховаю, а як Бог дасть, то може і на другий берег переплину.

І постановив переправити ся на правий берег Дніпра.

Але в Прохорівці не було се легкою річию. Пан Микола Потоцкий позабирав для Кречовського і его війска всі пороми, чайки і човни, почавши від Переяслава аж до Чигирина. В Прохорівці був лишень оден діравий пором. На сей пором ждали тисячі людий поутікавших з дооколичного Задніпровя. В цілім селі були позанимані всі хати, обори, стодоли, хліви, а дорожня була надзвичайна. Пан Заґлоба мусів направду заробляти лірою і піснею на кавалок хліба. Не могли ся переправити через цілу добу, бо пором псував ся два рази, мусіли его отже направляти. Перебули з Єленою ніч сидячи над берегом ріки, коло огню з громадами пяного хлопства. Ніч була вітриста і холодна. Княжна упадала від умученя і болю, бо хлопські чоботи понагризали еї рани на ногах. Бояла ся, щоби обложно не розхорувати ся. Лиця еї почорніли і поблідли, чудові очи пригасли, і що хвиля гризла еї думка, що може бути пізнаною, або що несподівано надійде Богунова погоня.

Була се пекольна ніч, а здавало ся, що нема єї кінця. Заґлоба вижебрав кварту горівки, сам пив і присилував княжну, щоби також напила ся, бо инакше би зімліла, або впала в горячку. Вкінци дніпрова филя почала біліти ся і полискувати. Заґлоба хотів ся як найскорше переправити на другий бік. На щастє вже і пором направлено. Але при нім счинив ся великий стиск.

— Місце для діда, місце для діда — кричав Заґлоба, тримаючи перед собою межи витягненими руками Єлену і бороначи єї від стиску. — Місце для діда! До Хмельницького і до Кривоноса іду! Місце для діда добрі люди, молодці любі, щоби вас чорна смерть видусила, вас і ваші діти! Не виджу добре, впаду в воду, хлопця мені втопите. Уступіть ся діти, щоби вас параліж покрутив, щобисьте на палях поздихали!

— Досить вас вже ту, чого ся так пхаєте, пором затопите, як вас ту тілько налїзе. Досить! досить! прийде і на вас черга, а як не прийде, то меньше з тим.

— Досить, досить! — кликали сї, що вже дістали ся на пором. — На воду! на воду!

Весла запороли воду, пором почав віддалювати ся від берега. Бистра филя зараз єго знесла трохи з бігом ріки, в напрямі Демонтова.

Перебули вже половину дороги, коли на прохорівськім березї дали ся чути крики і накликуваня. Межи товпою, що лишила ся над водою счинило ся страшне замішанє; одні утікали як шалені до Демонтова, другі скакали в воду, кричали, махали руками, або кидали ся на землю.

— Що се? що ся стало? — питали на поромі.

—Ярема! — крикнув оден голос.

— Ярема, Ярема! утікаймо! — кликали другі.

Весла почали горячково бити об воду, пором мчав ся як козацька чайка по филї.

В сїй же хвили якісь їздцї показали ся на прохорівськім березї.

Їздці бігали по березї, крутили ся, випитували ся о щось людий, вкінци почали кричати на плинучих:

— Стій! стій!

Заґлоба глянув і зимний піт обляв єго від стіп до голови — пізнав Богунових семенів.

Дійсно був се Антін зі своїми людьми.

Але як сказано, пан Заґлоба нїколи на довго голови не тратив; прикрив очи рукою нїби то як чоловік, що добре не довиджує, вдивляв ся в другий берег через якийсь час, вкінци почав кричати, як би хто єго зі скіри обдирав:

— Дїти! се Козаки Вишневецького! Женїть скоро до берега! Вже ми тих, що там лишили ся, мусимо віджалувати і порубати пором, бо инакше нам всїм погибіль!

— Скорше скорше порубати пором! — кликали иньші.

Счинив ся крик, серед котрого не було чути наклйкувань зі сторони Прохорівки. В тійже хвили пором зашкребтав о прибережну рінь. Хлопи почали вискакувати, але одні не вспіли єще висїсти, як другі вже рвали латви порому і гатили сокирами в дно. Нищено нещасливе судно зі встеклостию, рвано на куснї, а перестрах додавав їм сил.

А через сей час пан Заґлоба кричав:

— Рубай, ломи, рви, пали, ратуй ся! Ярема іде! Ярема іде!

Так горлаючи, справив своє здорове око на Єлену і почав ним значучо моргати.

Тим часом на другім березї на вид нищеня судна змогли ся крики, але що се було задалеко, то не можна було зрозуміти, що там кричали. Вимахуванє руками було подібне до грізьби, і се лишень збільшувало поспіх з яким нищено пором.

Судно зникло за хвилю, але нагло зі всїх грудий вирвав ся оклик грози і переполоху.

— Скачуть у воду! плинуть до нас! — верещали хлопи.

І дійсно, на сам перед оден їздець, а за ним кількеде-

сять иньших скочило кіньми у воду і пустило ся вплав до другого берега. Був се шалено відважний вчинок, бо зібрані весною води плили могучійше як звичайно, творячи подекуди численні вири і закрути. Коні, пірвані струєю ріки, не могли плинути просто, і филя почала їх зносити з надзвичайною скоростию.

— Не доплинуть! — кричали хлопи.

— Потоплять ся!

— Слава Богу! О! о! вже оден кінь пішов на дно.

— На погибель!

Коні переплили трету часть ріки, але вода зносила їх щораз більше в долину. Очевидно почали тратили сили і поволи поринали щораз глибше. За хвилю сидячі на них семени були вже по пояс в воді. Минув якийсь час. З Шелепухи надбігли хлопи дивити ся, що ся діє: вже лишень кінські голови виринали з води а семенам доходила вода аж до грудий. Алеж вже переплинули половину ріки. Нагло одна кінська голова і оден семен зникли під водою, за ним другий, третий четвертий, пятий... Число плинучих зменьшало ся щораз більше.По обох сторонах ріки запанувала в товпі глуха мовчанка, але всї ішли з бігом води, щоби бачити що ся стане. Вже дві треті части ріки перебуті, вже чути тяжкий хропіт коний і заохочуючі голоси семенів; вже видно, що декотрі доплинуть.

Нагло серед тишини роздав ся голос Заґлоби:

— Гей діти! до піщелїв, на погибель князевим!

Бухнули дими, загреміли вистріли. З ріки долетіли розпучливі крики, і за хвилю коні, семени, все зникло. Ріка була пуста, лишень десь дальше, зачорнів часом кінський живіт, а часом майнула червона шапка семена.

Заґлоба дивив ся на Єлену і моргав.

Конець Першого Тому.